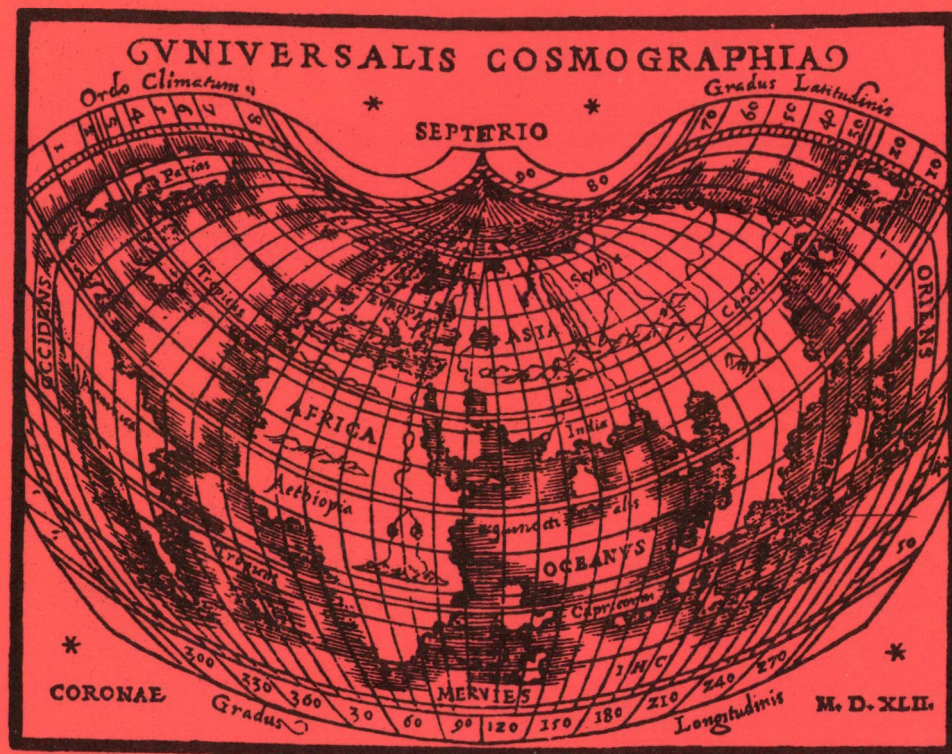

VILÁGTÖRTÉNET

2008 tavasz-nyár

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Cseke Henrietta: Századokon innen. Az ókori időszámítások problémái	3
Sághy Marianne: Az ezredik év	12
Sashalmi Endre: Századfordulók logikája. Megjegyzések a középkori és a kora újkori időfelfogás sajátosságaihoz	24
Makai János: A vlagyimir-szuzdali államiság a 12. század második felében és a 13. század elején	34
Tóth Péter: Az Egyesült Államok Japán-politikájának változásai a 20. század elején	45
Kolontári Attila – Seres Attila: Az 1917. évi oroszországi októberi forradalom „exportjának” kérdéséhez	55
Seres Attila: Orosz levéltári források a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételéről (1934)	69

Számunk szerzői

Cseke Henrietta, PhD, főiskolai docens, Kodolányi János Főiskola

Kolontári Attila, PhD, főiskolai adjunktus, Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai K

Makai János, PhD, főiskolai tanár, Eszterházy Károly Főiskola

Sághy Marianne, kandidátus, egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, CEU

Sashalmi Endre, PhD, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem

Seres Attila, PhD, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Tóth Péter, doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem

✓

A folyóirat megjelenését az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottság támogatja.

Terjeszti a Magyar Posta.

Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál

(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 800,-Ft, példányonkénti eladási ára: 400,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós

Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet

Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42) 447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre

Műszaki szerkesztő: Szabó Ildikó

Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

SZÁZADOKON INNEN AZ ÓKORI IDŐSZÁMÍTÁSOK PROBLÉMÁI

Amikor óránk hagyományos számlapjára nézünk, nem is gondolnánk, hogy egy darabka ókort pillantottunk meg. A nap órákra való felosztása a sumerekre nyúlik vissza: ők a nappalt és az éjszakát 6-6 órára, egy órát 30 percre osztottak fel, egy óra azonban kétszer, egy perc pedig négyszer annyi ideig tartott, mint ma. A 6 órát és a 30 percet azonban a Kr. e. 5. században Babilóniában kettéosztották: a nappalt és az éjszakát 12-12 órára, az órát 60 percre.¹ Az ókori Keleten a napot még a napnyugtával kezdték,² a mai éjféli napkezdet eredetileg római jogászoknak köszönhető, de Európában ez csak a 17. század óta lett általános. A kétszer 12 órás beosztás azonban megmaradt, s ezeket egészen 1884-ig éjfélkor és délben újra kezdték számolni, az egységes 24 órás napot csak ekkor vezették be. Óránk szerkezete azonban még őrzi az ókori beosztás 12 órás rendjét.³

Az év mint egység: a lunáris, luniszoláris és szoláris évek szerinti naptárak

A napnak órákra és percekre való beosztása önkényes, mesterséges, ha akarnánk, számolhatnánk több vagy kevesebb órával, perccel.⁴ A nap, a hónap és az év időtartama viszont kötött, csillagászati jelenségektől, az égitestek mozgásától függ, amely szabályos időközökben ismétlődő természeti jelenségek formájában megfigyelhető. A napot a Föld tengely körüli forgása határozza meg, amely az ókoriak számára közvetlenül megfigyelhető volt úgy, hogy a Nap minden nap megtette pályáját az égbolton keletről nyugati irányban, a nappalok és az éjszakák szabályos időközökben változtak. A hónap a Hold Föld körüli keringésének az időegysége, a Hold fázisainak változásai újholdtól holdtöltéig jól láthatóak az égbolton. Az évet a Föld Nap körüli keringése adja meg, melynek látható jele az évszakok változása.

A nap, a hónap és az év minden időszámítás alapvető egységei,⁵ a gond azonban az, hogy ezek az időegységek egymással nem mérhetőek jól össze, ezért „minden naptári rendszer csak megközelítő pontosságú, és egy gyakorlati szempontból kielégítő megközelítés is csak bonyolult műveletek által érhető el”.⁶ A nap és a hónap könnyebben megfigyelhető és kiszámítható.⁷ A (szinodikus) holdhónap hossza 29 nap 12 óra 44 perc 3 másodperc. Ezért a naptárban mind Babilóniában, mind Görögországban váltakozva 29, illetve 30 napos hónapokat iktattak be, a havi 44 perces többlet pedig egy évben 9 órát, 8 év alatt 72 órát, azaz 3 napot tett ki. Ennek kiegyensúlyozására egyes hónapokat bizonyos években egy nappal meghosszabbítottak, s így gyakorlati szempontból megfelelő pontosságot értek el.⁸

Ami a (tropikus) évet illeti, annak hossza 365 nap 5 óra 48 perc 46 másodperc,⁹ amelyet egyszerű csillagászati megfigyeléssel nehezen lehet megállapítani,¹⁰ de az ókoriaknak több módszere is volt az év hosszúságának kiszámítására. Ilyen volt például az a megfigyelés, hogy a tavaszi napéjegyenlőség napján a Nap pontosan keleten kel fel, majd felkelésének pontja fokozatosan északabbra tolódik el. Legészakibb pontját a nyári napforduló napján éri el, onnantól kezdve egyre délebbre kel fel, majd az őszi napéjegyenlőség napján ismét éppen keleten kel fel. A téli napfordulóig a felkelés pontja tovább tolódik délre, majd ettől a naptól fogva újra egyre északabbra tolódik, míg a tavaszi napéjegyenlőség idején újra

éppen keleten kel fel. Az ókoriak két tavaszi napéjegyenlőség között eltelt időt tekintettek egy évnak. Egy másik módszer volt annak megfigyelése, hogy a napórán mikor a legrövidebb a déli nap árnyéka: két ilyen pont (a nyári napforduló) közötti időbeli távolságot tekintettek egy évnak. Egy harmadik módszer az volt, hogy egy-egy csillag két ún. heliakus felkelése között eltelt időt számolták egy évnak. Egyes csillagok az év egy adott napján éppen egyszerre kelnek fel a Nappal, ezért fényük ezen a napon nem látható. Két-három nap múlva azonban a csillag már valamivel hamarabb kel fel, mint a Nap, s fénye rövid ideig még látható. Ezt nevezzük heliakus felkelésnek. Ettől kezdve a csillag egyre hosszabb ideig látható a Nap felkelése előtt, majd egy év múlva újra heliakus felkelése figyelhető meg. Egyiptomban például így figyelték meg a Sirius (Szóthisz) nevű csillag heliakus felkeléseit, s már az Óbirodalom idején a Kr. e. III. évezredben 365 napos évekkel számoltak. Egy negyedik módszer az év hosszának kiszámítására mezopotámiai csillagászoknak köszönhető. Ők ugyanis megfigyelték, hogy az év különböző szakaszaiban a Nap mindig más csillagok között (csillagképek) látható (mivel nappal a Nap fénye elnyomja a többi csillagét, éjszaka nézték meg, mely csillagok közelében kellett a Napnak delelnie), s a Kr. e. 7. században a Nap pályáját 12 részre, s ennek megfelelően 12 csillagképre osztották. Egy év telt el addig, amíg a Nap újra ugyanabban a csillagképben tűnt fel.¹¹

Az év hosszát az ókorban ezeknek a módszereknek a segítségével elég nagy pontossággal ki tudták számolni. Az igazi nehézséget nem ez, hanem a különböző naptárakban a napév és a holdhónap összeegyeztetése jelentette. Egy 12 holdhónapból álló év ugyanis 354 napos, a napév viszont ennél több mint 11 nappal hosszabb. A probléma megoldására több lehetőség is kínálkozott.¹²

1) Az ún. lunáris naptárakban teljesen figyelmen kívül hagyták a Föld Nap körüli mozgását, azaz a napévet, és tiszta holdévekkel számoltak. Ilyen például a muszlim naptár, amelynek kb. 354 napos évei ún. mozgó évek, vagyis az egyes hónapok évről évre egyre jobban eltolódnak: a ramadán böjti hónap például eshet nyárra is, télre is. A hónapok ebben a rendszerben 33 év alatt kerülnek ismét arra az évszakra, amelyről elindultak.¹³ Ilyen naptár volt az asszíroké is a Kr. e. 12–11. század fordulójá előtt.¹⁴

2) Egy másik megoldás az volt, hogy a napévet és a holdévet megpróbálták összeegyeztetni és ennek érdekében bizonyos években egy szökőhónapot iktattak be. Ezeket a naptárakat luniszoláris naptárnak nevezzük. Az ókorban ilyen volt a babiloni, az ezen alapuló görög és a zsidó naptár, a Caesar előtti római naptár és a kínai naptár is.¹⁵ A szökőhónapok beiktatása Babilóniában eleinte rendszertelenül, alkalmilag, a király parancsára történt, a szökőévek egymásrakövetkezésében nem volt semmiféle szabályszerűség.¹⁶ A mezopotámiai naptár szerint például a tavaszi napfordulónak az év első hónapjára kellett esnie – ha nem így esett, a tavaszi napforduló elé egy szökőhónapot iktattak be.¹⁷ A szökőhónapoknak ezt az alkalmi beiktatását rendszeresen csak az achaimenida kortól, Kr. e. 380-tól váltotta fel egy olyan rendszer, amelyben egy bizonyos számú éven belül előre meghatározott sorrendben követték egymást a 12 hónapos rendes és a 13 hónapos szökőévek. Ezt a rendszert 19 éves ciklusnak nevezik; a 19 év alatt 12 rendes és 7 szökőévet (az 1., 3., 6., 9., 12., 14. és 17. évek) iktattak be. A ciklus bevezetésének voltak előzményei, már a Kr. e. 6–5. században is kísérleteztek a szökőhónapok kiszámításával, és egy, a Kr. e. 380-ban bevezetett ciklushoz nagyon hasonló rendszert használtak.¹⁸ Ez a Kr. e. 5. századi babiloni ciklus volt az alapja annak a rendszernek, amelyet Metón görög csillagász

dolgozott ki és próbált meg bevezetni Athénban Kr. e. 432-ben, de kísérlete nem járt sikerrel.¹⁹ 19 éves ciklusát a peloponnészoszi háború kitörése miatt nem vezették be. Ettől függetlenül a 19 éves ciklust metóni ciklusnak is nevezik. A metóni ciklus nem volt teljesen pontos, a tényleges napévvvel összehasonlítva 6 óra eltérést mutatott, ezért a Kr. e. 4. században Kallipposz újabb, ezúttal 76 éves ciklust dolgozott ki, amelynek segítségével 365 $\frac{1}{4}$ napos éveket kapott. Mivel még ez sem volt teljesen pontos, a cikluson további módosításokat eszközöltek a Kr. e. 2. század végén, de ezeket a módosításokat a gyakorlatban már nem alkalmazták.²⁰

3) A harmadik lehetőség az volt, hogy tiszta szoláris éveket használtak, azaz lemondtak a holdfázisok figyelembevételéről, és csupán a Föld Nap körüli keringését vették tekintetbe. Az ókorban ilyen volt az egyiptomi és a Caesar reformja utáni római naptár, ez utóbbi a mai európai naptári rendszer alapja lett.²¹ Az évet a szoláris naptárakban is hónapokra osztották, de ezek elszakadtak a Hold Föld körüli mozgásától és csupán az év tizenketted részét jelölték.²² Az első ilyen naptárat az egyiptomi Óbirodalomból ismerjük a Kr. e. 28–27. századból: akkor 365 napos évekkel számoltak, amelyeket 12 darab 30 napos hónapra osztottak (összesen 360 nap), amit még 5 darab toldaléknappal egészítettek ki. Ezzel a naptárral azonban az volt a probléma, hogy $\frac{1}{4}$ nappal rövidebb volt, mint a csillagászati év, s ez 4 évenként 1 napos eltérést eredményezett. Az egyiptomi naptár így évről évre eltolódott, és az év első napja csak 1460 év után került újra ugyanarra a napra és évszakra, amelyről elindult. Az egyiptomi naptár hibájának kiigazítására csak a hellenizmus idején történt kísérlet: III. Ptolemaiosz Euergetész Kr. e. 238-ban az ún. canopusi rendeletében megparancsolta, hogy minden negyedik évben a 360 + 5 napon felül még egy napot be kell iktatni az 5. toldaléknappal és az újév közötti napra – rendeletét azonban nem hajtották végre, az egyiptomi naptár a római hódításig 365 napos maradt.²³

A 365 $\frac{1}{4}$ napos év bevezetése Julius Caesar nevéhez fűződik, aki Szoszigenész egyiptomi csillagász segítségével az egyiptomi naptárra és a hellenisztikus csillagászat eredményeire támaszkodva Kr. e. 46-tól Rómában naptárreformot vezetett be. Az addig használt római naptárat megszüntették, hibáinak kiküszöbölésére a Kr. e. 46. évet 445 napos évnek rendelték el, amely így a naptártörténet leghosszabb éve lett. Az utána következő évekről Caesar reformja úgy rendelkezett, hogy minden 4 évből 3 év 365 napos, a negyedik pedig 366 napból álljon, így egy évre 365 $\frac{1}{4}$ napot kaptak. A szökőnapot február 23-a után iktatta be azért, mert a régi római naptárban is ez után a nap után iktatták be a szökőhónapokat. A szökőnap ezért ma is február 24-e. A hónapokat 30 és 31 naposnak rendelte el, úgy, ahogyan ma is ismerjük őket.²⁴ Caesar naptárreformjába azonban egy kis hiba csúszott: Caesar nem határozott arról, hogy pontosan mely évek legyenek a szökőévek. Ezt később Augustus császár tette meg, aki Róma város fenállásának 761. évét (Kr. u. 8) és valamennyi rá következő negyedik évet nyilvánította szökőévvé. Szerencsés véletlen, hogy a szökőévek négygyel oszthatóak, ezt Augustus nem sejtette.

Caesar naptára egészen a 16. századig az európai időszámítás alapja lett. Csak 1582-ben vált szükségessé módosítása, mégpedig azért, mert a Julianus-naptár 365 $\frac{1}{4}$ napos (6 órás) évei 11 perc 14 másodperccel hosszabbak voltak a tropikus év 365 nap 5 óra 48 perc 46 másodpercénél. A 11 perc 14 másodpercek felhalmozódva 128 év alatt elérte egy napot, ami azt jelentette, hogy 400 év folyamán körülbelül 3 nap túllépés gyűlt össze. 1582-ig összesen 10 nap eltérés halmozódott fel. A probléma megoldásához új naptárreformra volt szükség, amely XIII. Gergely pápa nevéhez fűződik (gregoriánus naptár). A pápa megbízásából az olasz Aloysius Lilius és az

angol Christophorus Clavius csillagászok dolgozták ki javaslatukat a naptár rendezéséhez. Az 1582-ig felhalmozódott eltérés megszüntetésére 1582. október 4-e után mindjárt 15-e következett. Mivel pedig a továbbiakban minden 400 éven belül 3 szökőnapot ki kellett hagyni, úgy rendelkeztek, hogy a százassal végződő évek közül csak azokat hagyják meg szökőéveknek, amelyek oszthatóak voltak 400-zal (pl. 2000), a többi százas évek 365 naposak maradtak (pl. 1700, 1800, 1900). Bár a Gergely-féle naptárral igen nagy pontosságot értek el, a gregorián naptári év sem teljesen pontos, hossza pár másodperccel még mindig több, mint a csillagászati év. Ez a kis hiba azonban csak 3200-ban fog egy teljes napot kitenni.²⁵

Az egymás utáni évek számontartásának kezdetei

A történelem során eleinte az év volt a leghosszabb időegység, az egymásra következő éveket azonban nem tartották nyilván, egy-egy hosszabb-rövidebb időszakon belül legfeljebb valamilyen nevezetes esemény szolgált emlékeztetőül.²⁶ Legkorábban Egyiptomból ismerjük az évek folyamatos nyilvántartásának szokását: itt már Kr. e. 3000-től évnevekkel találkozunk. Mezopotámia déli részén, Babilóniában, Kr. e. 2400-tól Kr. e. 1595-ig, az első babiloni dinasztia végéig szintén évneveket használtak az egyes évek jelölésére.²⁷ Az évnévrendszer azt jelentette, hogy minden évet az előző év egy kiemelkedő eseményéről neveztek el, amelyet az év elején a király hirdetett ki. Az egymásra következő éveket pedig úgy tartották számon, hogy az egymást követő uralkodókról és évneveikről listákat vezettek.²⁸ A babilóniak Babilon Kr. e. 16. század végi (Kr. e. 1595) eleste után, a kassu uralom kezdetétől az évnévrendszerről áttértek az uralkodói évek számozására.²⁹ Ez azt jelentette, hogy az egyes királyok uralkodói éveit többé nem névvel, hanem sorszámmal látták el. Az évek számozását minden egyes uralkodóval újra kezdték; ha egy király meghalt, annak az évnek a maradék hónapjait utódjának „trónra lépési évé”-nek tekintették, első éve a következő új naptári év lett.³⁰ Ebben a rendszerben most az egymást követő uralkodókról és uralkodásuk hosszáról vezettek listákat. Az évek ezen számontartásának rendszere Babilóniában több mint egy évezredig fennmaradt. Ismerünk úgynevezett szinkronisztikus királylistákat is, amelyekben a szomszédos királyságokban egymással párhuzamosan uralkodó királyokról vezettek listákat.³¹

Mezopotámia északi részén, az asszír birodalom területén nem használták sem az évneveket, sem az uralkodási évek számozását. Helyettük az ún. eponim rendszert alkalmazták, amelynek eredetéről keveset tudunk. Az eponim datálás előfordul sumer szövegekben a Kr. e. 3. évezred közepén, de különben Asszíriára korlátozódik a Kr. e. 19–7. századokban. Az eponimok (akkád *limu* vagy *limmu*) magas rangú állami tisztviselők, akik nevüket adták egy-egy évnek, azaz az éveket róluk nevezték el, s a babiloni szokásokhoz hasonlóan itt is listákat vezettek az egyes uralkodók alatt az éveknek nevet adó tisztviselők nevének sorrendjéről.³² A listák Kr. e. 649-ig őrzik az eponimok sorrendjét; Kr. e. 648-tól az asszír birodalom bukásáig, Kr. e. 612-ig, nem maradt ránk *limmu*-lista, viszont a gazdasági és egyéb szövegeket eponim-datálásokkal látták el. Innen ismerjük további kb. 50 eponim nevét a Kr. e. 648 és 612 közötti időszakra, ezeknek az eponimoknak (ún. posztkanonikus eponimok) a sorrendje azonban nagyrészt ismeretlen. További problémát jelent, hogy Kr. e. 648 és 612 között csak 37 év van, tehát ennyi eponimot kellene ismernünk, a szövegekben ránk hagyományozott *limmu*k száma azonban ennél jóval magasabb. Ennek egyik oka lehet az, hogy az írnokok elrontották egyes eponimok nevének írását,

de ez biztosan nem magyarázza az összes esetet. Előfordulhat, hogy valamilyen okból egy évhez több nevet rendeltek, esetleg különböző városokban különböző eponimokat ismertek el egy időben, sőt az is meglehet, hogy Kr. e. 612 után is voltak még eponimok nyugaton, ahová a birodalom Ninive eleste (Kr. e. 612) után visszaszorult.³³ Biztos megoldást a problémára egyelőre nem lehet adni, az azonban kétségtelen, hogy az asszírok az eponim-rendszert a birodalom bukásáig használták.

A dolog további érdekessége, hogy úgy gondolják, az eponim-rendszer Asszíriából került Görögországba és Rómába.³⁴ Görög területen minden városállamnak megvolt a saját rendszere, például Spártában az öttagú ephoros-testület vezetőjéről, Argoszbán a Héra-szentély vezető papnőjéről, Epheszoszban Artemisz főpapjáról nevezték el az éveket. A legismertebb az athéni rendszer, ahol a kilenctagú arkhóni testület vezetője adta a nevét az évnek, listájuk a Kr. e. 5–4. századokra hiánytalan. A Római Birodalomban minden évnek két consul adta a nevét a köztársaság alapításától kezdve (Kr. e. 510), de az első consuli listát csak Kr. e. 300 körül állították össze. A consulok szerinti évnnyilvántartás a császárkorban is megmaradt, amikor pedig a consuli tisztség már csak pusztán cím volt. A consuli rendszert csak Justinianus szüntette meg 537-ben, helyette az uralkodási évek szerinti kelteztést vezette be.³⁵

De térjünk vissza az ókori Keletre! Láttuk, hogy itt különböző rendszerek voltak érvényben, Babilóniában évnevekkel, majd az évek számozásával, Asszíriában eponimokkal tartották számon az éveket, de mindegyik rendszernek közös jellemzője, hogy minden egyes uralkodóval újra kezdték az évek számontartását, és az egymást követő uralkodókról és uralkodásuk hosszáról készítettek listákat. A Babilóniában és az Asszíriában készült királylisták alapvetően abban különböznek egymástól, hogy míg a babiloni listák rendező elve a város (az egymást követő dinasztiák különböző városokban vagy földrajzi helyeken uralkodtak, a hatalom városról városra szállt), addig az asszír hagyományban a királyok nincsenek csoportosítva, hanem a hangsúly azon van, hogy az összes király egyetlen közös őstől származik: a rendező elv tehát a családi kapcsolat. Mindkét hagyomány közös vonása azonban az, hogy az idő számontartása mellett a listák elkészítése mögött egy ideológiai szándék húzódik meg, ez pedig a legitimáció igénye, a folyamatosság hangsúlyozása, akár városokról van szó, akár családi kötelékekről.³⁶ Ennek ellenére egyik hagyomány sem vezet be folyamatos számozást, amely átlépné az egyes uralkodók, vagy akár az egyes dinasztiák határait.³⁷

Az évek folyamatos számolása

Nagy Sándor halála után birodalma helyén több állam jött létre, köztük keleten a Szeleukida Birodalom, amelynek későbbi területét Kr. e. 312-ben kezdte el meghódítani I. Szeleukosz Szíria felől. Kr. e. 307-ig vagy Kr. e. 306-ig tartott, amíg Szeleukosz befejezte harcát Babilóniáért. Az ékírásos szövegeket Babilonban Kr. e. 305-től vagy Kr. e. 304-től kezdték az ő nevére datálni, de úgy, hogy Kr. e. 304-et már 8. évként tüntették fel, mivel hivatalos uralmát Kr. e. 312-től számolták. Nem volt ebben semmi különleges, Szeleukosz a babiloni hagyományt folytatva uralkodási éveinek számozásával tartotta nyilván az időt. A probléma akkor kezdődött, amikor I. Szeleukosz még életében társuralkodónak vette maga mellé fiát, a későbbi I. Antiokhoszt, valószínűleg azért, hogy az zökkenőmentesen örökölje a trónt. Szeleukosz és Antiokhosz 12 éven át, Kr. e. 292-től, I. Szeleukosz 20. uralkodási

évétől voltak társuralkodók, és ez alatt az idő alatt az ékirásos szövegeket mindkettőjük nevében datálták, például „Kislimu 20-a, Szeleukosz és Antiokhosz királyok 20. éve”.

Amikor I. Szeleukosz meghalt, fordulat következett be az időszámításban, ami valószínűleg a babiloni írnokoknak köszönhető. Ők ugyanis nem teheték meg, hogy I. Szeleukosz halálának évét I. Antiokhosz trónra lépési évének nevezzék el, mivel ezt az intézményt Nagy Sándor vagy Philipposz Arrhidaiosz eltörölte. Nem látták annak sem értelmét, hogy I. Szeleukosz halálának évét I. Antiokhosz első éveként jelöljék meg, hiszen ez utóbbi már 12 éve társuralkodó volt. Annak pedig, hogy I. Antiokhosz társuralkodásának kezdetétől számolják a király éveit, nem volt hagyománya Mezopotámiában. Ezért a írnokok az ékirásos szövegeket a továbbiakban egyszerűen úgy datálták, hogy folytatták az évek számozását, s csak a király nevét változtatták meg: a továbbiakban I. Antiokhoszra és társuralkodóként maga mellé vett fiára, Szeleukoszra datáltak, például: „Tašritu 10. napja, Antiokhosz és Szeleukosz királyok 33. éve.” Ez a 33. év a Kr. e. 312-től számított 33. év volt.

Úgy tűnik tehát, hogy az ún. Szeleukida-érát nem I. Szeleukosz hozta létre a Kr. e. 4. század végén, ő csak a Szeleukidák uralkodásának kezdetét szabta meg (Kr. e. 312). Maga az éra I. Szeleukosz halálával kezdődött a Kr. e. 3. század elején, amikor I. Antiokhosz folytatta apja éveinek számolását. Az új rendszer áthidalta az egyes uralkodókat, és egy adott kezdőponttól fogva az évek folyamatos nyilvántartását tette lehetővé, uralkodótól függetlenül.³⁸ A történelemben ez az első olyan általunk ismert praktikus időszámítás, amely egy nullponttól kezdve folyamatosan számolta az éveket.³⁹

A Szeleukida-éra rendszere csakhamar követőkre talált, az elv praktikussága biztosította gyors elterjedését. A Szeleukida-éra hatására alakult ki például a görög olimpiai időszámítás, amelyet először a Kr. e. 4–3. században használt a történetíró Timaios, aki Kr. e. 260-ban halt meg. Rendszerét egy fiatalabb kortársa, az alexandriai Eratoszthenész (Kr. e. 275–195) fejlesztette ki teljesen *Chronographiai* című munkájában. Az olimpiai időszámítás megfelelő volt abból a szempontból, hogy az olimpiai játékokat minden görög városállam ismerte és tiszteletben tartotta, így egy általános görög időszámítás alapjává válhatott. Kezdőpontjának Kr. e. 776-ot számolták ki, mivel ettől fogva az olimpiai játékok győzteseinek nevét rendszeresen feljegyezték, bár meg kell jegyezni, hogy a játékokat már régebben is megtartották. Eratoszthenész olimpiásznak nevezte a két játék közötti négy évet, és értelemszerűen minden olimpiászt 4 évre osztott fel. Bár az olimpiai időszámítás egy nullponttól való egységes keltezést szolgált, és a görög történetírás felhasználta, a rendszer ahhoz túl bonyolult volt, hogy a mindennapi életben is alkalmazzák.⁴⁰ Ez utóbbi megállapítás igaz volt a római időszámításra is. A rómaiak a Kr. e. 3. század végén vagy a Kr. e. 2. század elején kezdték el megpróbálni kiszámítani, hogy bizonyos események Róma város alapítása után hány évvel történtek, de csak Kr. e. 100 körül számította ki M. Terentius Varro, hogy – legalábbis szerinte – Róma alapítása a 6. olimpiász 3. évében, azaz Kr. e. 754-ben történt, s ez lett az elfogadott nullpontja a római éranak.

A Szeleukida, a görög és a római éran kívül még sok éra volt használatban, a ptolemaioszi Egyiptomban például Kr. e. 267-től önálló érat vezettek be. A Párthus-érát Kr. e. 247-től számolták, de miután Kr. e. 141-ben a perzsák elfoglalták Babilont, az ékirásos szövegeket mind a Párthus-éra, mind a Szeleukida-éra szerint, tehát duplán datálták.⁴¹ A sokféle kisebb helyi érat azonban végül is felváltották a számban kevesebb, ma is használt vallásos érák, amelyek egy-egy nagyobb területre terjedtek és

terjednek ki, s amelyek nemcsak egyes királyok vagy dinasztiák határait lépik át, hanem a történelem egészét igyekeznek felölelni.

A ma is használt vallásos érák közül elsőként a keresztény éra alakult ki, amelyet egy Szíriában élő szerzetes, Dionysius Exiguus vezetett be a Kr. u. 6. század elején.⁴² Nullpontja a keresztény vallásos történelemszemléletnek megfelelően Krisztus születésének éve, amelynek pontos idejéről az egyházi hagyománynak nem volt egyöntetű álláspontja. Máté evangéliuma szerint (2.1) Jézus Heródes júdeai király uralkodásának végén született, mivel pedig Heródes Kr. e. 4. tavaszán halt meg, Jézus Kr. e. 5 végén vagy Kr. e. 4 elején születhetett. Lukács evangéliuma szerint (3.23) Jézus Tiberius uralkodásának 15. évében kezdte meg az igehirdetést, amikor 30 éves volt. Eszerint Jézus Kr. e. 1 körül született. Lukács evangéliumának egy másik helyén (2.1–2) azt találjuk, hogy Jézus akkor született, amikor Augustus császár idején és Quirinius helytartósága alatt Szíriában az első adóösszeírást végezték, ez pedig Kr. u. 6-ban történt. Az egyházi történetírás ezek között a dátumok között a középutat igyekezett megtalálni, Eusebius például Jézus születését a 194. olimpiász 4. évére (Kr. e. 1.) tette. A mértékadó dátum végül is az lett, amely Dionysius Exiguus számításain alapult: ő Jézus születésének évét, vagyis az új időszámítás első évét azonosnak számította ki a 195. olimpiász 1. évével, amely megegyezett Róma megalapításának 754. évével, illetve a Szeleukida-éra 312. évével. Dionysius Exiguus számítása végül is kiszorította a használatból a többi, még érvényben lévő időszámítást, s lassan egyre nagyobb teret nyert, a 11. századtól Európa nagy részén már rendszeresen alkalmazták.⁴³

A másik két nagy vallásos éra a moszlim és a zsidó. Előbbit a Kr. u. 7. század első felében, Omár kalifa alatt (Kr. u. 634–644) vezették be⁴⁴, kezdőpontja Kr. u. 622. július 16-a, Mohamed hidzsrája.⁴⁵ Utóbbit, a zsidó érat, először a Talmud említi a Kr. u. 5. században, de általános használatra csak a Kr. u. 8. századtól mutatható ki; nullpontja Kr. e. 3761. október 6-a.⁴⁶

*

A keresztény, a moszlim és a zsidó vallásos érák már nem az ókorban, hanem a kora középkorban alakultak ki, s még sokáig várni kellett, amíg a századoknak és a századfordulóknak jelentősége lett. Az ókorban nem beszélhetünk századfordulókról. Ez az a korszak, amikor egyáltalán megkezdődött az egymást követő évek számontartása, Babilóniában évnevekkel, majd az évek számozásával, Asszíriában az eponim-rendszerrel, de mindkét esetben jellemző, hogy minden egyes uralkodóval újra kezdték az évek számontartását. Az évek egy kezdőponttól való, uralkodókon és dinasztiákon átívelő folyamatos számolása csak a Kr. e. 4–3. század fordulóján alakult ki az első Szeleukidák alatt. Ha két esemény közötti időszakra voltak kíváncsiak, az ókori Keleten a rendelkezésükre álló listák alapján pontosan kiszámolták a közöttük levő éveket, ami a legtöbb esetben nem volt kerek szám.⁴⁷

Ami a századfordulók kerek évfordulójához talán leginkább hasonlítható, az az az ókori szokás, hogy a még nagyrészt tagolatlan vagy kevésbé tagolt időt nagyobb időegységekre osztották. Ilyen volt az asszír *dāru*, ami 50 évet jelentett, 7 *dāru* alkotott egy korszakot, 350 évet.⁴⁸ A görögöknél a 8 éves időszaknak volt különös jelentősége, az Ószövetség pedig minden 7. évet munkaszüneti évnek nyilvánított, ilyenkor a földeket ugaron hagyták, azok az adósságok pedig, amiket nem hajtottak be, ilyenkor érvényüket veszítették. Fontos volt még a $7 \times 7 = 49$. évet követő 50. év, a

Jóbél megünneplése.⁴⁹ Mind a görög, mind az ószövegségi történetírás az eseményeket egy-egy fontosabb eseményhez, időponthoz viszonyította (Thuküdidész például a peloponnészoszi háború kitörésének évéhez képest adja meg minden esemény idejét), az időtartamokat pedig nemzedékekben adták meg (például Hérodotosz).⁵⁰ A rómaiak történetüket „saeculum”-okra osztották, amely etruszk eredetű, és azt az időközt jelenti, amelyen belül egy adott időpontban élő személyek már mindannyian meghaltak.⁵¹ A „saeculum”-ok hossza változott, lehet 100 vagy 110 év, attól függően, melyik császár hány évvel akart számolni, mi felelt meg leginkább érdekeinek. Amikor Augustus császár Kr. e. 17-ben századosjátékokat tartott, 110 évvel számolt, amikor viszont Kr. u. 248-ban a rómaiak megünneptették városuk fennállásának tizedik századát, vagyis Róma ezeréves fennállását, 100 évvel számoltak. Ez volt a történelem során az első megünneptelt *millennium*: ezredéves évforduló.⁵² Ezeket az időegységeket azonban sehol nem fejlesztették tovább egységes és általános időszámítási rendszerré,⁵³ az első ilyen kísérlet a Szeleukidák érája maradt.

Jegyzetek

*E számunk első három tanulmánya *A századfordulók logikája* című nagyobb kutatási projekt keretében készült.

¹ Hahn István: Naptári rendszerek és időszámítás. Filum, Budapest, 1998. 23.

² Hunger, H.: Kalender. In: Reallexikon der Assyriologie, 5. 1976–1980. 297.

³ Hahn: i. m. 25.

⁴ Uo. 23.

⁵ Uo. 17–18.

⁶ Uo. 45.

⁷ Uo. 32.

⁸ Uo. 31–32. és 46.

⁹ Uo. 36.

¹⁰ Uo. 32.

¹¹ Uo. 36–45.

¹² Uo. 47.

¹³ Uo. 57.

¹⁴ Cohen, M. E.: The Cultic Calendars of the Ancient Near East. Bethesda, Maryland, 1993. 237–240.

¹⁵ Hahn: i. m. 47.

¹⁶ Hunger: i. m. 297–298.

¹⁷ Hahn: i. m. 48.

¹⁸ Hunger: i. m. 297–298.

¹⁹ Hallo, W. W.: The Nabonassar Era and other Epochs in Mesopotamian Chronology and Chronography. In: Leichty, E. – Ellis, M. de J. – Gerardi, P. (eds): A Scientific Humanist. Studies in Memory of Abraham Sachs. Philadelphia, 1988. 187. (Occasional Publications of the Samuel Noah Kramer Fund 9.) (A továbbiakban: *Hallo: The Nabonassar Era.*)

²⁰ Hahn: i. m. 51.

²¹ Uo. 47.

²² Uo. 18.

²³ Uo. 58–62.

²⁴ Uo. 62–67.

²⁵ Uo. 68–70.

²⁶ Uo. 99.

²⁷ Millard, A.: The Eponyms of the Assyrian Empire 910–612 BC. State Archives of Assyria Studies II, The Neo-Assyrian Text Corpus Project, Department of Asian and African Studies, University of Helsinki, 1994. 1.

²⁸ *Hallo: The Nabonassar Era.* i. m. 175–176.

²⁹ *Millard: i. m. 1.*; *Hallo: The Nabonassar Era.* i. m. 177–178.

³⁰ *Millard: i. m. 1.*

- ³¹ *Hallo: The Nabonassar Era.* i. m. 177–178.
- ³² *Millard:* i. m. 1.
- ³³ Uo. 72–73.
- ³⁴ Uo. 1. Továbbá *Hahn:* i. m. 105.
- ³⁵ *Hahn:* i. m. 105–106.
- ³⁶ *Hallo: The Nabonassar Era.* i. m. 178–181.
- ³⁷ Uo. 190.
- ³⁸ *Hallo, W. W.:* The Concept of Eras from Nabonassar to Seleucus. In: Journal of the Ancient Near Eastern Society of Columbia University 16–17. 1984/5. 143–147. (A továbbiakban: *Hallo: The Concept of Eras.*)
- ³⁹ Olykor az ún. Nabonassar-érát is már ilyen rendszerek tekintik, amely Kr. e. 747-ben kezdődött volna, de nincs bizonyíték arra, hogy Nabonassar alatt igazi, nullponttól számított érárt bevezettek volna, a szövegekben nincs magasabb évszám, mint Nabonassar 14. éve. Lásd *Hallo: The Concept of Eras.* i. m. 150.
- ⁴⁰ *Hahn:* i. m. 111–112. és *Hallo: The Concept of Eras.* i. m. 147.
- ⁴¹ *Hallo: The Concept of Eras.* i. m. 147.
- ⁴² *Hallo, W. W.:* Dating the Mesopotamian Past. The Concept of Eras from Sargon to Nabonassar. In: Bulletin of the Canadian Society for Mesopotamian Studies 6. 1983. 7.
- ⁴³ *Hahn:* i. m. 126–129.
- ⁴⁴ *Hallo: The Concept of Eras.* i. m. 143.
- ⁴⁵ *Hahn:* i. m. 132.
- ⁴⁶ Uo. 125.
- ⁴⁷ *Odorico, M. De:* The Use of Numbers and Quantifications in the Assyrian Royal Inscriptions. State Archives of Assyria Studies III, The Neo-Assyrian Text Corpus Project, Department of Asian and African Studies, University of Helsinki, 1995. 17–19.
- ⁴⁸ *Hallo: The Nabonassar Era.* i. m. 185.
- ⁴⁹ *Hahn:* i. m. 96–97.
- ⁵⁰ Uo. 108–109.
- ⁵¹ Uo. 97.
- ⁵² Uo. 98.
- ⁵³ Uo. 109.

AZ EZREDIK ÉV

„Je cherche Dieu, dites-vous. Problème d'époque?
Oui, on devient religieux. Retour des sectes, des croyances.
C'est comme un deuxième Moyen Âge. C'est la deuxième fois l'an mil.”¹

„A világ végéről a párizsi egyházban hallottam prédikálni kamaszkoromban: amint letelik az ezredik év, eljő az Antikrisztus, röviddel rá pedig sor kerül az Utolsó Ítéletre.” Abbo, a híres fleury-i bencés apátság szerzetese 996-ban jegyezte fel ezeket a sorokat.² Következtethetünk-e a párizsi prédikátor szavaiból arra, hogy az ezredik év közeledtén a keresztényeket eltöltötte a végítélettől való rettegés? Tényleg az Utolsó Ítélet várakozásában éltek a 10. századi emberek, vagy csak egy történeti legendával van dolgunk? 2000 küszöbén, amikor a számítógépek halálát és ezzel a mai világ végét jósoló „Y2K rémület” töltötte el az embereket, újból felélénkült az érdeklődés az első ezredfordulót övező nyugtalan aggodalmak iránt. A „9/11”, a 2001-es Amerikát ért terrortámadás ismét világvége-hangulatot keltett az emberiségben. Mindez alkalmat adott az „ezredik év” mítoszának újraértékelésére.³

Hogyan jutottak az emberek arra a gondolatra, hogy a világnak egyszer vége szakad? A végső dolgokról való gondolkodásnak (*eszkhaton*) csak a keresztény időszámításban van jelentősége, hiszen ahhoz, hogy a világnak vége legyen, kezdetének is kell lennie. A keresztény hit szerint Isten teremtette a világot és benne az időt, és ő fog véget vetni mindennek. A világvége a keresztény számára nem pusztán kozmikus esemény, hanem kozmikus erkölcsi ítélet is egyben: az egyén cselekedetei és lelkiisége felett kimondott bírói döntés hatalmas pillanata, amikor eldől, ki kerülhet üdvözülten a Mennyeek Országába, és ki kárhozottan a gyehenna örök tűzére. Az Utolsó Ítélet pontos időpontját ember nem tudhatja, csak Isten – ezt Jézus tanítása alapján az egyház is leszögezte. Az „ezredik évnek” ezért a keresztény kronológia szempontjából nincs jelentősége. Az őskeresztényeket különben sem a milleniumkor bekövetkező világvége érdekelte, hanem a „premillenium”: az, hogy mikor érkezik el Krisztus ezeréves királysága, és hol valósul meg, a földön vagy a mennyben?

Szent János *Jelenései* szerint az ezredik évben a Sátán rövid időre kiszabadul, majd elkövetkezik az Utolsó Ítélet. Az 1000 táján írt források többsége ennek dacára arról tanúskodik, hogy a keresztények nem tartottak az Apokalipszis lovasaitól: a világ végéről csak néhány elszórt utalást találunk, ráadásul mindig olyan összefüggésben, melyben a szerzők elítélik a millenarista várakozásokat. Egyes történészek szerint azonban éppen az apokaliptikus félelem hivatalos egyházi cáfolata bizonyítja, hogy a korabeli keresztények mennyire rettegtek a hamarosan bekövetkező végítélettől.

A világnak 1000-ben nem lett vége, bizonyos dolgok mégis megváltoztak. Mi volt az ezredik év jelentősége? Ma már a történészek nem az apokaliptikus „nagy félelemről” vitatkoznak, hanem a történelmi folytonosságról: volt-e változás 1000 körül, és ha igen, miben fogható meg a lényege? Az Isten békéje-mozgalom (*treuga Dei*), az új típusú ereklyekultusz, a felerősödött szentisztelet, a főúri hatalom megszállásának, a királyi hatalom meggyengülése változást jelent-e korábbi időkhez képest, és ha igen, e változás hogyan értelmezhető? Egyesek az ezredik évhez kötik a „feudalizmus” kialakulását, míg mások azon a véleményen vannak, hogy 1000 után minden

ugyanabban a mederben folyt tovább, mint ötszáz évvel korábban. Tanulmányom ezt a három kérdéskört járja körül.

Tempora christiana: a világ ideje és a keresztény korszakok

Az ókori görög és római időfelfogás ciklikus volt. Az időnek se kezdete, se vége: a világegyetemben végbemenő dolgok a 365 évből álló „Nagy Év” leforgása után állandóan megismétlődnek.⁴ A kozmosz véges, az idő végtelen, ezért az univerzum örök körforgásban van, és adott idő után mindig visszatér a kezdetekhez: ez az „örök visszatérés” mítosza.⁵ A pogány felfogást a keresztények azért utasították el, mert hitük egyik legfontosabb tanítása az, hogy Isten teremtette az eget és a földet. Az Örökkévaló teremtette a világot és vele együtt az időt, mely Krisztus második eljövetelekor, az Utolsó Ítéletkor megszűnik. A keresztény idő nem végtelen: kezdete és vége van, csak a Teremtés és az Utolsó Ítélet között létezik. Az idő nagy könyvét Isten nyitja ki és csukja be. Isten akaratát a Szentírásban nyilatkoztatta ki az ember számára, mely magában foglalja a történelem idejének egészét: a keresztények a Végítéletről szóló utolsó oldalt is elolvashatják, csak egyvalami marad rejtve előttük: az, hogy mennyi idő telik el a Teremtéstől az Utolsó Ítéletig. Ezt csak az Atyaisten tudhatja, ember ki nem fűrkészheti.

Ahogy minden könyv „fejezetekből” áll, úgy a könyvbe zárt idő, a biblikus üdvtörténet is „fejezetekre”, „korszakokra” oszlik: Isten különböző „korokban” való-sítja meg az emberiség megváltását. A történelem korszakokra bontását a szentírási események rejtett értelmét kutató egyházatyák találták fel, és a mai történészek, ha más formában is, ezt a periodizációt viszik tovább. Minden korszakolás mesterséges és erőltetett, ám ennél jobbat mindmáig nem találtak ki. A modern korszakbeosztás önkényesen kiválasztott jelentős, „laikus” eseményekhez köti a korfordulókat. 476: Róma bukása a középkor kezdete; 1492: Amerika felfedezése az újkor kezdete. A felvilágosodás előtt a vallásnak nagyobb teret engedtek: a középkor Konstantinápoly 324-es megalapításával kezdődött és 1453-as bukásával végződött. A keresztény lineáris időfelfogást átvevő marxista történetírás a termelési módok és eszközök megváltozásához akarta kötni a korszakváltozásokat – 1452: a könyvnyomtatás feltalálása az újkor kezdete; 1917: a nagy októberi szocialista forradalom a legújabb kor kezdete –, ám ez a kísérlete sem bizonyult maradandónak.

A modern korszakolással ellentétben a keresztény periodizáció a Szentírás allegorikus értelmezésén alapul. A Teremtés könyve szerint Isten hat nap alatt teremtette a világot és a hetedik napon megpihent. A hat nap (*hexaemeron*) a világ és az emberélet hat korszaka. A hetedik nap a világ és az emberi élet végét jelzi: átmenet az időből az öröklétbe. Szent Ágoston a világ idejét hat korszakra bontotta, megelégtetve őket az emberi életkoroknak. Első kor: Ádám-tól Noéig. Csecsemőkor. Második kor: Noétól Ábrahámig. Gyermeckor. Harmadik kor: Ábrahám-tól Dávidig. Fiatalkor. Negyedik kor: Dávidtól a babiloni fogságig. Felnőttkor. Ötödik kor: a babiloni fogságtól Keresztelő Szent Jánosig. Középkor. Hatodik kor: Krisztus születésétől Krisztus második eljöveteleig. Öregkor.⁶

Ágoston emellett minden egyes korszakot pirkadatra, nappalra és éjszakára osztott: a letűnő kor éje átvezet a következő kor hajnalához. Ez a korszakbeosztás nem túlzottan derűlátó: Ágoston világosan kortársai értésére adta, hogy a világ utolsó korszakában élnek, az aggkor alkonyán – a vég már nincs nagyon messze. Az ágostoni időszámítás ellenállhatatlan vonzereje leplezetlen pesszimizmusában rejtett: a nagy

nép-vándorlás vérzivataros századaiban, amikor a pogányok fejvesztve kapkodtak fogódzó után, a keresztények rendíthetetlen nyugalommal kapaszkodtak Ágostonba és irigylésre méltó hidegvérrel nézték a körülöttük zajló eseményeket, melyeken csöppet sem lepődtek meg, hiszen ők már a legrosszabbra is felkészültek.

A Szentírás nemcsak az idő korszakolására nyújt eligazítást, hanem sok egyéb utalást is magában rejt a történelem értelmezésére. A jövődőt Isten „jelenésekben” (*apocalypsis*), álmokban és látomásokban hozza prófétái tudtára. A történelmi események keresztény valláspolitikai magyarázatának a Dániel könyvében feljegyezett álmok alkották az alapját. Nebukadnezár, Babilon királya egyszer egy hatalmas szobrot látott: *„Ez a szobor nagy volt és fényes, magasra emelkedett előtted, és rettenetes volt a tekintete. A szobor feje tiszta aranyból volt, melle és karjai ezüsthől, hasa és ágyéka bronzból, lábszárai vasból, lábai meg részben vasból, részben agyagból. Ezt láttad, míg a hegyről le nem vált egy kő anélkül, hogy hozzáért volna valakinek a keze. Ez eltalálta a szobor vas- és agyaglábát és darabokra zúzta. Ekkor egyszerre összetört a vas, az agyag, a bronz, az ezüst és az arany, s olyanná lett, mint nyáron a szérűn a por, amelyet felkap a szél, úgyhogy nyoma sem marad. A kőből pedig, amely eltalálta a szobrot, egy nagy hegy lett, amely betöltötte a földet.”*

Dániel próféta így fejtette meg a látomás értelmét: *„Ő király, te vagy a legnagyobb a királyok között. Az ég Istene királyságot, erőt, hatalmat és dicsőséget adott neked. Kezedbe adta az emberek fiait, a mező vadjait és az ég madarait, bárhol vannak, és téged tett meg mindnyájuk urává. Te vagy az arany fő. Utánad egy másik birodalom támad, egy nálad kisebb, majd egy harmadik birodalom, amely bronzból való lesz, és uralma alá kerül az egész föld. A negyedik birodalom kemény lesz, mint a vas. A vas mindent összetör, és összezúz. Miként a vas mindent összezúz, ez is törni és zúzni fog. Mivel úgy láttad, hogy lábai és ujjai részben agyagból, részben vasból vannak: az a birodalom meg fog oszlani, de azért lesz benne valami a vas szilárdságából. Azért láttad, hogy vas van keverve az agyag sarába. Mivel lábujjai részben vasból, részben agyagból vannak: az a birodalom részben szilárd, részben törékeny lesz. Ha a vasat agyagos sárral összekeverve láttad, ez azt jelenti: házasságok által össze fognak keveredni, de egyé nem fognak összeformni. A vas ugyanis nem vegyül az agyaggal. Ezeknek a királyoknak az idejében az ég Istene olyan birodalmat támaszt, amely nem szűnik meg soha. Ez a birodalom nem száll át más népre. Összetöri és elpusztítja az összes többi birodalmat, maga azonban állni fog mindörökké. Ezért tehát jól láttad, hogy a hegyről levált a kő anélkül, hogy valakinek a keze hozzáért volna, és szétzúzta az agyagot, vasat, bronzot, ezüstöt és aranyat. A nagy Isten megmutatta a királynak, mi fog történni egykoron. Az álom igaz, és megfejtése megbízható.”⁷*

A kolosszus az egymásra következő birodalmakat jelenti, csakúgy, mint az az álom, melyet maga Dániel látott: *„Éjszakai látomásomban azt láttam, hogy íme, az ég négy szele a nagy tenger ellen támadt. A tengerből négy hatalmas vadállat bukkant fel. Mindegyik különbözött a másiktól. Az első olyan volt, mint az oroszlán, de sasszárnyai voltak. Láttam, amint kitepték a szárnyait, de aztán fölemelték a földről, s mintha ember lett volna, két lábára állították, sőt emberi szívet is kapott. A második vadállat, lám, olyan volt, mint a medve; félig fölegyeneseedett, s a szájában a fogai között három borda volt. Így biztatták: »Kelj fel, és egyél sok húst!« Majd ismét más vadállatot láttam. Ez párduchoz hasonlított. Hátán négy madárszárnya volt. E vadállatnak négy feje volt, és hatalmat kapott. Ezután, íme, éjszakai látomásomban egy negyedik vadállatot is láttam. Félelmetes, rettenetes és szörnyű erős volt. Hatalmas vafogai voltak: falt és rágott, a maradékot pedig széttiporta a lábával. Egészen más volt, mint a többi*

vadállat, tíz szarva volt. Amint a szarvakat figyeltem, lám, még egy kis szarv nőtt ki közöttük. De előbb az addigi szarvak közül hármat kitéptek. Lám, ezen a szarvon emberi szemhez hasonló szemek voltak, meg fennhéjázón beszélő szája. Amint néztem, egyszer csak trónokat állítottak fel, és az Ősöreg leült. Ruhája fehér volt, mint a hó, fején a haj tiszta, mint a gyapjú. Trónja lobogó lángból volt, kerekei meg izzó parászból. Tűzfolyó eredt belőle és folyt tovább. Ezerszer ezren szolgáltak neki, és tízezerszer tízezeren álltak előtte. Ítéletet tartottak, és felnyitották a könyveket. Aztán láttam az elbizakodott beszédek elhangzása után, amelyeket a szarv hirdetett, magam láttam, hogy megölték a vadállatot, testét darabokra vágták és tűzre vetették. A többi vadállat is elvesztette hatalmát, de egy meghatározott időre még életben maradhattak. Láttam az éjjeli látomásban, hogy íme, az ég felhőin valaki közeledik. Olyan volt, mint az Emberfia. Amikor az Ősöreghez ért, színe elé vezették. Hatalmat, méltóságot és királyságot adott neki. Minden népnek, nemzetnek és nyelvnek neki kellett szolgálnia. Hatalma örök hatalom volt, amely nem enyészik el soha, és királysága nem megy veszendőbe.”⁸

Már Dániel is úgy értelmezte látomását, hogy a négy vadállat négy királyt jelképez, akik egymás után kerülnek hatalomra, világbirodalmak felett uralkodnak, ám hatalmuk nem lehet örök. A tízszarvú vadállat más, mint a többi: ő az Antikrisztus. Isten csak az Antikrisztus hatalmának megdöntése után uralkodik majd szentjeivel együtt. A zsidók a négy vadállatot az asszírokkal, médekkel, perzsákkal és makedónokkal, a keresztények az asszírokkal, méd-perzsákkal, makedónokkal és rómaiakkal azonosították. Ez a „négy világbirodalom” vagy „négy monarchia” sémája. A keresztények tisztában voltak azzal, hogy az utolsó monarchiában, a Római Birodalomban élnek: a vasbirodalomban, mely „mindent összetör és összezúz, és elpusztítja az összes többi birodalmat”.

Az Antikrisztus eljöveteleit János apokalipszise pontosította: „Aztán láttam, hogy egy angyal szállt alá a mennyből, a mélység kulcsa volt nála, és nagy láncot tartott a kezében. Megragadta a sárkányt, az öskígyót, vagyis az ördögöt, a sátánt, és ezer évre láncra verte. Letaszította a mélységbe, bezárta, és lepecsételte, hogy ne vezesse félre többé a népeket, míg le nem jár az ezer esztendő. Akkor rövid időre szabadon engedik. Ezután trónokat láttam, azok ültek rajtuk, akikre az ítélkezést bízták. És láttam a lelkeket, akiket Jézus melletti tanúságtételükért és az Isten szaváért lefejeztek, akik nem borultak le sem a vadállat, sem képmása előtt, sem bélyegét nem viselték homlokukon vagy karjukon. Életre keltek, és ezer évig uralkodtak Krisztussal. A többi halott csak akkor kelt életre, amikor eltelte az ezer esztendő. Ez az első feltámadás. Boldog és szent, akinek része van az első feltámadásban. A második halálnak ezeken nincs hatalma, hanem Istennek és Krisztusnak lesznek papjai, és ezer évig uralkodnak vele. Amikor eltelik az ezer esztendő, a sátán kiszabadul börtönéből, és útra kel, hogy a föld négy sarkán félrevezesse a népeket, Gógot és Magógot, és harcra toborozza őket. Számuk annyi, mint a tenger fövénye. Felvonultak szerte az egész földön, bekerítették a szentek táborát és a szeretett várost. És tűz szállt le az égből és elemésztette őket. A sátánt, aki félrevezette őket, kénköves, tüzes tóba vetették – itt fog gyötrődni a vadállattal és a hamis prófétával éjjel-nappal, örökkön-örökké. Akkor hatalmas ragyogó trónt láttam, és a rajta ült, akinek tekintete elől menekült a föld s az ég, de nem maradt számukra hely. Láttam, hogy trónja előtt állnak a halottak, kicsinyek és nagyok. Könyveket nyitottak ki. Kinyitottak egy másik könyvet is, az élet könyvét. A halottak fölött ítélkeztek, ahogy a könyvekben fel volt jegyezve, a tetteik szerint. A tenger visszaadta a belevesztett halottakat. A halál és az alvilág is visszaadta halottjait, és

mindenki fölött ítéletet tartottak a tettei alapján. A halált és az alvilágot a tüzes tóba vetették. A tüzes tó a második halál. Aki nem volt beírva az élet könyvébe, azt a tüzes tóba vetették."⁹

Az „ezredik év” eszkatológiai jelentőségét a keresztények számára János *Jelenései* alapozták meg. Ebben a szövegben szerepel kiemelten az „ezer év” jelentősége: a Sátánt ezer évre láncra verik, majd az ezredik év leteltével kis időre szabadon engedik. Megkezdődik az Antikrisztus uralma, melyet rövidesen az Utolsó Ítélet követ – a bevezetésben idézett párizsi prédikátor pontosan erről beszélt hallgatóságának a 10. században.

Az ezeréves királyság és a mennyek országa

Az 1. században a Krisztus második eljövetelére (*parúszia*) váró őskeresztényeket azonban még nem az foglalkoztatta, mikor kezdődik az Antikrisztus uralma, hanem az, hogy hol és mikor valósul meg Krisztus ezeréves királysága. A „mennyek országában” vagy ezen a világon? Az Utolsó Ítélet előtt vagy után? Az „ezredik év” nem azonos az „ezeréves királysággal”: az „ezredik év” a Sátán kiszabadulását, az Antikrisztus földi királyságát és az Utolsó Ítéletet jelenti, az „ezeréves királyság” pedig azt, hogy Krisztus ezer évig együtt uralkodik a szentekkel. A premillenarizmus történeti, kollektív, földi eseményként képzei el Krisztus királyságát: a föld bőségben terem, emberek és állatok között helyreáll a béke, a bárány együtt játszik a párduccal az új, földi Édenkertben.

A vallástörténészek mindeddig úgy tartották, hogy a zsidó messiásvárásra¹⁰ emlékeztető materialista premillenarizmus – a khiliazmus – a niceai zsinat előtt szélteben elterjedt a keresztények között. Barnabás, Papiasz,¹¹ Hippolütosz, Iréneusz, Jusztinosz, Tertullianus, Cyprianus és Lactantius szerint Krisztus második eljövetele avatja fel a jelen és az eszkatológiai „mennyek országa” közé ékelődő „ezeréves királyságot,” melyben az addig elhunyt és ekkor feltámadt igazak dicsőségben együtt uralkodnak Krisztussal itt a földön. Pedig Krisztus földi királyságának gondolatát már Jézus rokonai is elutasították. Amikor Domitianus császár, aki „éppúgy félt Krisztus eljövetelétől, mint Heródes”, maga elé idézte Jézus testvérének, Júdásnak az unokáit, megkérdezte tőlük: „milyen lesz Krisztus királysága, hol és mikor valósul meg”, Jézus rokonai elmagyarázták neki, hogy Krisztus királysága „nem ebből a világból való, nem itt a földön jön létre, hanem angyali és mennyei, mely a világ végén valósul meg, amikor Krisztus újra eljő dicsőségben ítélni élőket és holtakat, és mindenkit viselkedése szerint megítél”.¹²

A khiliazmus tehát nem kezdettől jellemezte a kereszténységet. Az új vallás vezetői csak a 2. században a judaizmussal és főként a gnoszticizmussal való vitájukban fogadták el annak a lehetőségét, hogy Krisztus ezeréves királysága itt a földön valósulhat meg, főként azért, mert ez hathatós érvek bizonyult a gnosztikusok világgyűlölő tanai ellen.¹³ A világ jó, és minden, ami benne van, jó – hirdették az ortodox keresztények. A kozmosz szép és értékes, miért ne teremtené meg hát Krisztus itt a földön ezeréves királyságát? A gnoszticizmussal folytatott polémia mellett a zsidó vallási eszmék és messianisztikus remények is tovább hatottak a kereszténységben: Iréneusz és Hippolütosz is úgy gondolta, hogy az Antikrisztus zsidó lesz: egy zsidó király, aki újra egyesíti a szétszórt zsidóságot, véget vet Róma hatalmának, helyreállítja Izrael királyságát és újjáépíti a Templomot.¹⁴

Az „ezeréves királyság” földi megvalósulását a 3. századtól a spirituális alexandriai iskola utasította el a leghatározottabban. Órigenész allegorikus értelemben magyarázta János *Jelenéseit*, sőt még a Miatyánkban a „Jöjjön el a te országod!” kérést is úgy értelmezte, hogy aki Isten országa eljöveteleért imádkozik, azért fohászkodik, hogy lelkében növekedjék, gyümölcsözzön és teljesüljön be Isten uralma: „Az Úr oly módon lakik mindazon szentekben, akiknek Isten a királyuk, és akik az ő spirituális törvényeinek engedelmeskednek, mintha egy jól igazgatott városban lakna. A tökéletes lélekben jelen van az Atya, és Krisztus együtt uralkodik az Atyával...”¹⁵

325-ben a nicaei zsinat eretneknek deklarálta azt a nézetet, hogy Krisztus királysága itt, a földön fog megvalósulni. 410 után Ágoston *Isten városáról* írt művében végképp megcáfolta ezt az elképzelést. János *Jelenéseinek* „e szakasza alapján sokan úgy képzeltek, hogy az első feltámadás a testben történik, és többek között azért is örültek annyira ennek az ezer évnek, mert úgy vélték, helyes, ha a szentek ennyi időre szent nyugalomban (Sabbat) lehetnek az ember teremtésétől eltelt hatezer év sok kínja után, amikor nagy bűne büntetéseként a paradicsomi boldogságból kiűzetett és halandó lett, hiszen írva van, hogy »az Úr számára egy nap annyi, mint ezer esztendő és ezer esztendő, mint egy nap«, tehát hatezer év – hat nap – eltelte után eljő a hetedik nap, a nyugalom ezer éve, amikor feltámadnak a szentek, hogy megünnepeljék a nagy pihenést (Sabbat). Ez a nézet azonban csak akkor lehetne valamelyest elfogadható, ha tudnánk, hogy a szentek ekkor az Úr jelenlétének köszönhetően lelki örömeiben részesülnek. Egykor én magam is ezt hittem. Ám azok, akik ezt terjesztik, azt hirdetik, hogy a feltámadottak féktelen testi gyönyöröket fognak élvezni, az enni- és innivaló soha nem fogy ki, és minden képzeletet felülmúló mennyiség lesz belőle. Ezt hiszik a testi emberek, a materialisták, azokat pedig, akik spirituálisabbak náluk, mégis ezt vallják, görögül khiliasztáknak nevezik, amit millenaristának fordíthatnánk latinra. Mivel egyenként hosszú lenne megcáfolni őket, lássuk, hogyan kell pontosan érteni ezt a szakaszt. (...) Az ezer évet kétféleképp lehet értelmezni: vagy azt akarta mondani, hogy az események, amiről beszél, az utolsó ezer évben fognak megtörténni (...), vagy az ezer évet a világ egész tartamára értette, tökéletes számmal fejezve ki az idők teljességét.”¹⁶

Ágoston – Órigenészhez hasonlóan – nemcsak a mennyek országát, hanem a szentek ezeréves uralmát is a lélekbe helyezte: „Az egyház már ma is Krisztus királysága és a mennyek országa. (...) Azok uralkodnak együtt Krisztussal, akiknek lelkében már ma is létezik a mennyek országa.”¹⁷ Krisztus királysága a lélekben valósul meg: ez a tanítás hatotta át az egyházat, ezért az „ezeréves királyság” gondolata végleg feledésbe merült.¹⁸ De mi történt az Antikrisztussal és a világ végével?¹⁹

Az ezredik év

A számtalan őskeresztény apokalipszis közül János *Jelenései* váltak kanonizált újszövetségi könyvvé, így a keresztények állandó olvasmányává.²⁰ 776–786 között egy Beatus nevű hispániai szerzetes tizenkét könyvből álló kommentárt készített az *Apokalipszis*hez.²¹ Ágoston nyomán Beatus is jól tudta, hogy a világ öregkorában él. Hispániában azonban sokkal jobban érződött, hogy a világnak hamarosan vége lesz: a fél-szigetet végigpusztító arabokban az emberek az Antikrisztust látták. A Nagy Károly legfőbb egyházi tanácsadójával, Alkuinnal is levelező Beatus meg volt győződve arról, hogy a világnak 800-ban befellegzik, ezért figyelmeztetni akarta kortársait, hogy itt az ideje megtérni. Műve a középkor legnagyobb könyvsikere lett: 34 kódexben maradt

fenn, melyekből 26 csodálatos képekkel ékes.²² A 9–12. században különösen sok illuminált kódexet és másolatot készítettek Beatus szövegéből, melyek közül az urgelli, a silosi és a saint-severi kódex a leghíresebb.²³

A Beatus-kommentár sikerét tekintve meglepő, hogy az ezredik év közeledtével a szerzetesek és egyháziak nem készítettek újabb Apokalipszis-magyarázatokat. Kivétel a champagne-i bencés szerzetes, Adso Dervensis (Adson de Montier-en-Der), aki a 950-es években IV. Lajos francia király felesége, Gerberga kérésére állított össze egy rövid tájékoztatót, hogy honnan és mikor jön az Antikrisztus: *De ortu et tempore Antichristi*.²⁴ Ez különösen érdekelhette a királynét, aki amellet, hogy egy frank király felesége, még I. Ottó német-római császár unokahúga is volt. Az egyházatyák szerint ugyanis az Antikrisztus eljövetele előtt egy frank király tartja kezében majd a Római Birodalmat. Adso nemcsak a tekintetben nyugtatta meg a királynét, hogy az Antikrisztus mostanában nem várható, hanem abból is, hogy a Római Birodalomnak sem lesz hamarosan vége. Az 1000 vagy 1010–1020 táján készült, gazdagon díszített bambergi Apokalipszis mindenesetre arról tanúskodik, hogy a német-római császári udvart igencsak foglalkoztatta ez a kérdés.²⁵

A 10–11. századi szerzők, ha utalnak is világvége-várákoszásokra, mindig negatív értelemben teszik, gondosan ügyelve arra, hogy érzékeltessék: ők maguk nem tartoznak azok közé az „eretnekek” közé, akik ilyesmit hirdetnek.²⁶ Abbo fleury-i szerzetes siet megcáfolni a világvége közeledtét hirdető párizsi prédikátor szavait az evangéliumok, János *Jelenései* és Dániel könyve alapján.²⁷ Az apokaliptikus félelmet gerjesztő névtelen hitszónokot Abbo elszigetelt vizionáriusként mutatja be, aki ugyan a „párizsi egyházban” terjeszti a tanait, ezekről azonban könnyű kimutatni, hogy tévesek.²⁸

Mások nem jutottak ekkora nyilvánossághoz, csak magányukban gondolkoztak a végső dolgokról. Tübingiában egy Bernát nevű remete 960 körül úgy vélte, a világvége hamarosan bekövetkezik, mégpedig akkor, amikor Gyümölcsoltó Boldogasszony nagypéntekre esik. Ez 992-ben megtörtént, ám a világnak nem lett vége. A 10. században portyázó magyarok pusztították végig többször is Champagne-t és Burgundiát: az auxerre-i püspök verduni kollégájához írt levelében Góg és Magóg népének nevezi őket, akik a világ végének bekövetkeztét jelzik: „*Ac primum dicendum opinionem quae innumeros tam in vestra quam in nostra regione persuasit frivolum esse et nihil veri in se habere, qua putatur Deo odibilis gens Hungrorum esse Gog et Magog ceteraque gentes quae cum eis describuntur... Dicunt enim nunc esse novissimum saeculi tempus finemque imminere mundi, et idcirco Gog et Magog esse Hungros, qui numquam antea auditi sunt, sed modo, in novissimo temporum apparuerunt.*”²⁹

„A Sátán, János próféta szerint, nemsokára elszabadul, mivel az ezer év betelt” – figyelmeztet Rodulfus Glaber burgundiai bencés szerzetes 1003-ban írt krónikájában,³⁰ melyben feljegyezte, hogy az ezredik év előtt járványok és iszonyú éhínség tombolt, olyannyira, hogy a szülők felfalták saját gyermekeiket;³¹ az eretnkségek megszorodtak;³² az emberek szüntelenül háborúskodtak.³³ Hirtelen azonban megelégtették az állandó vérontást: meghírdették Isten békéjét (*treuga Dei*). A mozgalom „gyorsan terjedt Provence-ból Arles, Lyon, Burgundia és Île-de-France irányába”. A béke számtalan áldással járt: csodálatos gyógyulások történtek, és Isten bőséges termést adott a következő évben: az emberek úgy érezték, mintha elkövetkezett volna a „nagy pihenés” (*Iubilaeum*) ideje.³⁴ A világ megújult az ezredik év után: „Az említett ezredik éven túl, mintegy a harmadik év beálltával, szerte az egész földkerekségen,

főleg azonban Itáliában és Galliában, hozzákezdtek az egyházak építéséhez. (...) Mindegyik keresztény nép abban versengett, hogy szebbel rendelkezék, mint a másik. Úgy látszott, mintha a világ maga is ledobta volna avult régiségét, s mindenütt templomok ragyogó ruhájába öltözködnék. Ekkor tehát majdnem valamennyi püspöki székhely templomait és a különböző szentek többi monostorát, a kisebb falvak templomait a hívek jobban cserélték fel.”³⁵

Az 1014 táján író német krónikás, merseburgi Thietmar is megerősíti, hogy az ezredik év után „ragyogó fény” világította meg a világot: „*Post salutiferum interemate virginis partum millenarii numeri linea consummata et in quinto cardinalis ordinis loco (...) et in eiusdem quarte ebdomade inicio clarum mane illuxit seculo.*”³⁶ Thietmar szövegét szokás úgy magyarázni, hogy az ezredik év gyötrő félelmei után az emberek megkönnyebbülten fellélegeztek: örültek, hogy a világ nem ért véget. A püspök azonban nem a világ állapotáról és az ezredik évet övező felfokozott várakozásokról tudósít krónikájában, hanem a 981-ben eltörölt és 1004-ben újraalapított merseburgi püspökség történetéről. A *clarum mane illuxit saeculo* kifejezés – melyet a művelt főpap Persius Szatíráiból kölcsönzött – nem általában a világra, hanem nagyon is konkrétan rokonára, II. Henrik császárra vonatkozik, akinek az újraalapítás köszönhető volt.

Mint minden történeti szöveget, az ezredik év tájáról fennmaradt forrásokat is homlokegyenest ellenkező módon lehet értelmezni. A különböző interpretációkat két nagy csoportra oszthatjuk: azokra, melyek szerint az ezredik évet nem övezte felfokozott apokaliptikus várakozás,³⁷ és azokra, melyek szerint igen. Az előző vélemény hívei vannak többségben, annál is inkább, mert a világvége historiográfiája jól rekonstruálható. A keresztény egyház nem táplált és nem terjesztett semmiféle félelmet az ezredik év közeledtével, a millenarista hecckampányt folytatókat pedig eretnekként elítélte. Ebből az derül ki, hogy voltak, akik János Apokalipszisére hivatkozva féltek a világ végétől, de ezt a hivatalos egyház elutasította. Forrásanyagunk alapján az is kideríthető, hogy a millenarista hiedelmek egyes földrajzi területeken erősebbek voltak, mint másutt: Tübingia, Champagne, Burgundia, Párizs környéke, illetve Provence és Aquitaine gyakrabban szerepel a dokumentumokban, mint más vidékek. Az ezredik év „apokaliptikus félelmeit”, a megelőző drámai csapásokat, csodás jelenségeket, égi jeleket a 11. századtól gyűjtötték csokorba a krónikások, mint Adhémar de Chabannes és Sigebert de Gembloux.³⁸ A 16. században e szövegek alapján dolgozta ki Caesar Baronius bíboros *Annales ecclesiastici* című művében azt a gondolatot, hogy az emberek óriási pánikban várták az 1000. év eljövetelét. A 19. század két legnagyobb hatású francia történésze, François Guizot és Jules Michelet már arra használta fel az „ezredik év” apokaliptikus mítoszt, hogy érzékeltesse olvasóival, mennyire „sötét” is volt a „sötét középkor”. Az „ezredik év”, a „l’an mil” a francia történetírás jócskán ideologizált kulcsfogalma lett. Mivel a keresztény teológiában és a klerikusok által szerkesztett szövegekben úgyszólván semmit sem találtak az apokaliptikus félelemről, ezt társadalmilag tovább finomították, „elit” és „népi” kultúrára bontották: a keresztény elit nem „dőlt be” a világvégevárásnak, a nép azonban pánikban élt. Az „ezredik év” fogalmát a művészettörténészek is átvették.³⁹ A legendát végül egy francia történész, Georges Duby foszlatta szét, aki a hatvanas évek végén összegyűjtötte a történeti forrásokat, hogy kimutassa: 1000 körül az emberek nem féltek jobban a világ végétől, mint máskor.⁴⁰

Józan összegzése azonban újabb apokaliptikus hipotézisekhez vezetett. A millenarizmus új bajnoka Richard Landes amerikai történész, aki *Center for Millennial*

Studies (CMS) néven tudományos központot is létrehozott az ezredik év félelmeinek tanulmányozására,⁴¹ a források hallgatását a klerikusok összeesküvésének tartja: a források azért hallgatnak, mert az írástudók szándékosan elhallgattatták az eszkatologikus rettegést. 1000 táján tehát nemcsak a nép, hanem a papok is rettegtek a világvégétől. Landes mellett Johannes Fried is a várakozás és félelem korának tartja a 10. századot és valós történeti tényként kezeli az 1000 körüli Armageddon-várást.⁴²

A millenarizmustól a mutacionizmusig

A történészek többségét azonban ma már nem a millenáris félelmek, hanem a millenium körül beállt társadalmi, vallási, gazdasági és kulturális változások izgatják. 1000 körül sok minden megváltozott: a központi hatalom lehanyatlott, a hűbéresekkiskirályok lettek, és keményen háborúztak egymás ellen. Az állandósult hadviselést és szüntelen erőszakot az Isten békéje-mozgalom állította meg és terelte más irányba: Jeruzsálem, a Szentföld felé. A rabszolgaság megszűnt Nyugat-Európában. Az egyház, különösen a szerzetesség megújult: a bencés szerzetességen belül reformközösségek jöttek létre Gorzében és Cluny-ban. A szentek kultusza megélenkült és átalakult: a szentek immár nemcsak elfogadták, hanem egyenesen megkövetelték az emberektől a tiszteletet és szentélyeik felkeresését. Új zárándoklatok indultak Compostellába és különösen Jeruzsálembe: Jeruzsálem felszabadítása volt az 1095-ben megindult kereszties háborúk célja. 1000-ben egy kiemelkedően tehetséges császár és egy tudós pápa állt a kereszténység élén, akik közös célért működtek együtt. Három új királyságot alapítottak Közép-Európában, a lengyelt, a magyart és a csehet, ami nemcsak a *renovatio imperii* meghirdetett politikai programjába illeszkedett bele, hanem jóval túl is haladta a hajdani Római Birodalom határait.⁴³

Óriási változások voltak ezek. De mennyire köthetők az ezredik évhez? Nem jóval korábban kezdődött folyamatok betetőzéséről van-e inkább szó? Hirtelen „mutációról” vagy folyamatos történelmi fejlődésről kell-e inkább beszélnünk? A „nagy változás” elméletét Dominique Barthélemy dolgozta ki: szerinte az ezredik év a változás kora, amikor létrejön a hűbéri, keresztény Európa.⁴⁴ Mások – Patrick Geary, Dominique Iogna-Prat, Sofia Boesch Gajano, Pierre Riché – inkább a folyamatosság hívei: a változás gyökerei szerintük jóval messzebbre nyúlnak vissza a 10. századnál, és tovább burjánzanak a 11. századnál.⁴⁵

Az „ezredik év” legendája arra figyelmeztet, mennyire a múlt örökösei vagyunk. Fogalmainkat a múltból örököljük, és nem vethetjük el őket kedvünk szerint, legfeljebb átalakíthatjuk őket. Az „ezredik év” problémája a harmadik évezredben a világvége időpontjának pontos megállapítása helyett a történeti változás, a történeti emlékezet, a történeti kontextualizáció kérdésévé vált, és nemcsak a zsidó-keresztény hagyományt, hanem az iszlám vallási örökséget is magában foglalja.⁴⁶

Jegyzetek

¹ Interjú Jean-Luc Godard-ral. In: *Télérama* 1987. december 30. 16.

² *Abbon de Fleury*: *Apologeticus ad Hugonem et Rodbertum reges Francorum*. *Patrologia Latina* 139, col. 471–472. „De fine quoque mundi coram populo sermonem in ecclesia Parisiorum adolescentulus audiui, quod statim finito mille annorum Antichristus adveniret, et non longo post tempore universale iudicium succederet.” (A szerző fordítása.)

³ *L'an mil en 2009*. In: *Médiévales* 37 (1999); *Richard Landes*. *The Fear of an Apocalyptic Year 1000*. *Augustinian Historiography, Medieval and Modern*. In: *Speculum* 75 (2000) 97–145.

⁴ *Nicholas Campion*: The Great Year. Astronomy, Millenarianism and History in the Western Tradition. New York: Penguin, 1994.

⁵ *Mircea Eliade*: Cosmos and History: The Myth of the Eternal Return. New York: Harper Torchbooks, 1959; *Ned Lukacher*: Time-Fetishes. The Secret History of Eternal Recurrence. Durham, N. C.: Duke University Press, 1998.

⁶ *Szent Ágoston*: De catechizandis rudibus. 22.

⁷ Dán. 2, 31–45.

⁸ Dán. 7, 1–14.

⁹ Jel. 20, 1–15.

¹⁰ *Judaisms and Their Messiahs at the Turn of the Christian Era*. Szerk. *J. Neusner – J. Z. Smith – W. Scott Green*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

¹¹ *Rugási Gyula*: Az ezeréves királyság. Hierapoliszi Papiasz eszkatológiai töredékei. In: *Magyar Filozófiai Szemle* 2002/3.

¹² *Euszebiosz*: Egyháztörténet. III. Budapest: Szent István Társulat, 1983. 19.

¹³ *Charles E. Hill*: Regnum caelorum. Patterns of Millennial Thought in Early Christianity. Grand Rapids: W. B. Eerdmans, 2001.

¹⁴ Uo. 109.

¹⁵ *Órigenész*: A princípiumokról. Budapest: Paulus Hungarus, Kairosz, 2003. II. 11. 2–3.

¹⁶ De civ. Dei. XX, 7: „Qui propter haec huius libri uerba primam resurrectionem futuram suspicati sunt corporalem, inter cetera maxime numero annorum mille permoti sunt, tamquam oporteret in sanctis eo modo uelut tanti temporis fieri sabbatismum, uacatione scilicet sancta post labores annorum sex milium, ex quo creatus est homo et magni illius peccati merito in huius mortalitatis aerumnas de paradisi felicitate dimissus est, ut, quoniam scriptum est: Vnus dies apud Dominum sicut mille anni, et mille anni sicut dies unus, sex annorum milibus tamquam sex diebus impletis, sequatur uelut septimus sabbati in annis mille postremis, ad hoc scilicet sabbatum celebrandum resurgentibus sanctis. Quae opinio esset utcumque tolerabilis, si aliquae deliciae spirituales in illo sabbato adfuturæ sanctis per Domini praesentiam crederentur. Nam etiam nos hoc opinati fuimus aliquando. Sed cum eos, qui tunc resurrexerint, dicant immoderatissimis carnalibus epulis uacatuos, in quibus cibis sit tantus ac potus, ut non solum nullam modestiam teneant, sed modum quoque ipsius credulitatis excedant: nullo modo ista possunt nisi a carnalibus credi. Hi autem qui spirituales sunt, istos ista credentes xiliastas appellant Graeco uocabulo; quos uerbum e uerbo exprimentes nos possemus miliarios nuncupare. Eos autem longum est refellere ad singula; sed potius, quem ad modum scriptura haec accipienda sit, iam debemus ostendere. (...) Mille autem anni duobus modis possunt, quantum mihi occurrit, intelligi: aut quia in ultimis annis mille ista res agitur, id est sexto annorum miliario tamquam sexto die, cuius nunc spatia posteriora uoluuntur, secuturo deinde sabbato, quod non habet uesperam, requie scilicet sanctorum, quae non habet finem, ut huius miliarii tamquam diei nouissimam partem, quae remanebat usque ad terminum saeculi, mille annos appellauerit eo loquendi modo, quo pars significatur a toto; aut certe mille annos pro annis omnibus huius saeculi posuit, ut perfecto numero notaretur ipsa temporis plenitudo.”

¹⁷ De civ. Dei. XX, 9: „Ergo et nunc ecclesia regnum Christi est regnumque caelorum. Regnant itaque cum illo etiam nunc sancti eius, aliter quidem, quam tunc regnabunt; nec tamen cum illo regnant zizania, quamuis in ecclesia cum tritico crescant. Regnant enim cum illo, qui faciunt quod ait apostolus: Si resurrexistis cum Christo, quae sursum sunt sapite, ubi Christus est in dextera Dei sedens; quae sursum sunt quaerite, non quae super terram; de quilibet item dicit, quod eorum conversatio sit in caelis. Postremo regnant cum illo, qui eo modo sunt in regno eius, ut sint etiam ipsi regnum eius. Quo modo autem sunt regnum Christi, qui, ut alia taceam, quamuis ibi sint donec colligantur in fine saeculi de regno eius omnia scandala, tamen illic sua quaerunt, non quae Iesu Christi?”

¹⁸ *Paula Fredriksen*: Apocalypse and Redemption in Early Christianity. From John of Patmos to Augustine of Hippo. In: *Vigiliae Christianae* 45 (1991) 2. 151–83.; *Richard Landes*: Millenarismus absconditus. L'historiographie augustinienne et l'An Mil. In: *Le Moyen Âge* 98 (1992) 3–4. 355–377.

¹⁹ *Richard Landes*: Lest the Millennium be Fulfilled. Apocalyptic Expectations and the Pattern of Western Chronography 100–800 CE. In: *The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages*. Leuven: Leuven University Press, 1988; *The Apocalypse in the Middle Ages*. Szerk. *R. Emerson – B. McGinn*. Ithaca: Cornell University Press, 1992.

²⁰ *Yves Christe*: L'Apocalypse de Jean. Sens et développement de ses visions synthétiques. Paris: Picard, 1996.

²¹ *Jacques Fontaine*: La célébration scientifique du millénaire des Beatus, du colloque de Madrid à quelques publications récentes. In: *Revue d'études augustinienes* 23 (1977) 413–421.

²² *Peter K. Klein*: Les Cycles de l'Apocalypse du haut Moyen Âge. IXe–XIIIe s. Genève: Droz, 1979.

²³ John Williams: *The Illustrated Beatus. A corpus of the illustrations of the „Commentary on the Apocalypse”*. 5 vols. London: Harvey Miller, 1994–2003; Peter K. Klein: *Beatus de Liébana: Codex urgellensis*. Madrid: Testimonio compañía ed., 2001.

²⁴ Adso Dervensis: *De ortu et tempore Antichristi*. „Excellentissime regine ac regali dignitate pollenti, Deo dilecte omnibus que sanctis amabili, monachorum matri et sanctarum uirginum duci, domine regine Gerberge, frater Adso, suorum omnium seruorum ultimus, gloriam et pacem sempiternam. Ex quo, domina mater, misericordie uestre gratiam promerui, semper uobis in omnibus fidelis fui, tanquam proprius seruus. Vnde, quamuis indigne sint apud Dominum preces orationis mee, tamen pro uobis et pro seniore uestro, domino rege, necnon et pro filiorum uestrorum incolumitate Dei nostri misericordiam exoro, ut uobis et culmen imperii in hac uita dignetur conseruare et uos faciat in celis post hanc uitam se cum feliciter regnare. Quoniam si Dominus uobis prosperitatem dederit et filiis uitam longiorem, scimus indubitanter et credimus ecclesiam Dei exaltandam et nostre religionis ordinem magis ac magis multiplicandum. Hoc ego, fidelis uester, opto et ualde desidero, qui, si potuissem uobis totum regnum acquirere, libentissime fecissem. Sed, quia illud facere non ualeo, pro salute uestra filiorum que uestrorum Dominum exorabo, ut gratia Eius in operibus uestris semper uos preueniat et gloria Illius pie et misericorditer subsequatur, ut, diuinis intenta mandatis, possitis adimplere bona, que desideratis, unde corona uobis detur regni celestis. Igitur quia pium studium habetis scripturas audire et frequenter loqui de nostro Redemptore, siue etiam scire de Antichristi impietate et persecutione, necnon et potestate eius et generatione, scit mihi, seruo nostro, dignata estis precipere, uolui aliqua uobis scribere et de Antichristo ex parte certam reddere.”

²⁵ Guy Lobrichon: *Jugement sur terre comme au ciel. L'étrange cas de l'Apocalypse de Bamberg*. In: *Médiéval* 37 (1999) 71–79.

²⁶ Richard Landes: *The Fear of an Apocalyptic Year 1000*. *Augustinian Historiography, Medieval and Modern*. In: *Speculum* 75 (2000) 97–145.

²⁷ Abbon de Fleury: *Apologeticus*. „Cui praedicationi ex Euangelis ac Apocalypsi et libro Danielis, qua potui uirtute, resistiti. Denique et errorem qui de fine mundi inoleuit abbas meus beatae memoriae Ricardus sagaci animo propulit.”

²⁸ Marco Mostert: *The Political Theology of Abbo of Fleury. A Study of the Ideas about Society and Law of the Tenth-century Monastic Reform Movement*. Hilversum: Verloren, 1987.

²⁹ R. B. C. Huygens: *Un témoin de la crainte de l'an mil. La lettre sur les Hongrois*. In: *Latomus* 15 (1956) 224–238.

³⁰ Rodulfus Glaber: *Historia sui Temporis*. *Patrologia Latina*. CXLII.

³¹ Uo. IV, 5. PL CXLII: 675–679.

³² Richard Landes: *The Dynamics of Heresy and Reform. Popular Participation in the 'Peace of God' Movement in Limoges, 994–1033*. In: *Essays on the Peace of God. The Church and the People in Eleventh Century France*. Szerk.: Thomas Head – Richard Landes. Special issue of *Historical Reflections/Réflexions historiques* 14.3 (1987) 467–511.

³³ *Last Things. Death and the Apocalypse in the Middle Ages*. Szerk.: C. Bynum – P. Freedman. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000.

³⁴ Uo. IV, 5. PL CXLII. 678. „In Aquitaniae partibus anno incarnati Christum millesimo tricesimo tertio, per Arelatensem provinciam, atque Lugdunensem, sicque per universam Burgundiam, atque in ultimas Franciae partes. Primitus in partibus Aquitanicis, deinde paulatim per universum Galliarum territorium. (...) Erat instar illius antiqui Mosaici magni Jubilaei.”

³⁵ Uo. III, 4., 13., PL CXLII. 651. „Erat enim ut si mundus, ipse excutiendo semet, rejecta vetustate, candidam ecclesiarum vestem indueret.” Cf. Richard Landes: *Rodulfus Glaber and the Dawn of the New Millennium. Eschatology, Historiography and the Year 1000*. In: *Revue Mabillon* 7 [=68] (1996) 1–21.; Georges Duby: *A katedrálisok kora*. Budapest: Gondolat, 1984.

³⁶ Thietmar de Merseburg: *Chronicon* VI. 1. MGH. eds. Holtzmann – Trillmich. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1992. 243.

³⁷ Daniel Milo: *L'an mil. Un problème d'historiographie moderne*. In: *History and Theory* 27 (1988) 261–281.; Claude Carozzi – Huguette Taviani-Carozzi: *La fin des temps. Terreurs et prophéties au Moyen Âge*. Paris: Flammarion, 1999 (1982); Sylvain Gouguenheim: *Les fausses terreurs de l'an mil*. Paris: Picard, 1999.

³⁸ Richard Landes: *Relics, Apocalypse, and the Deceits of History. Ademar of Chabannes (989–1034)*. Cambridge MA: Harvard University Press, 1995.

³⁹ Henri Focillon: *L'An Mil*. Paris: Armand Colin, 1952.

⁴⁰ Georges Duby: *L'An Mil*. Paris: Gallimard, 1967.

⁴¹ www.mille.org.

⁴² Johannes Fried: *Endzeiterwartung um die Jahrtausendwende*. In: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 45 (1989) 2. 385–473.

⁴³ Przemysław Urbańczyk: *Europe around the Year 1000*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2001.

⁴⁴ *Dominique Barthélemy*: La mutation de l'an mil, a-t-elle eu lieu? Servage et chevalerie dans la France des Xe et XIe siècles. Paris: Fayard, 1997; *Uô*: L'an mil et la paix de Dieu. La France chrétienne et féodale, 980–1060. Paris: Fayard, 1999.

⁴⁵ *Patrick Geary*: Phantoms of Remembrance. Memory and Oblivion at the End of the first Millennium. Princeton: Princeton University Press, 1994; *Patrick Geary – Gerd Althoff – Johannes Fried*: Medieval Concepts of the Past. Ritual, Memory, Historiography. Cambridge: Cambridge University Press, 2002; *Pierre Riché*: L'Europe de l'an mil. Saint-Léger-Vauban: Zodiaque, 2001.

⁴⁶ *Norman Cohn*: The Pursuit of the Millennium: Revolutionary Messianism in Medieval and Reformation Europe and its Bearing on Modern Totalitarian Movements. Oxford: Oxford University Press, 1970; *Aviezer Ravitsky*: Messianism, Zionism, and Jewish Religious Radicalism. Chicago: Chicago University Press, 1995; *David Cook*: Studies in Muslim Apocalyptic. Princeton: Darwin Press, 2002.

SZÁZADFORDULÓK LOGIKÁJA MEGJEGYZÉSEK A KÖZÉPKORI ÉS A KORA ÚJKORI IDŐFELFOGÁS SAJÁTOSSÁGAIHOZ

A történelem *századokra* történő precíz felosztása, a századokban való gondolkodás, ahogy arra D. Gerhard rámutatott, „a »modern« tudomány kései produktuma”, mivel a 18. század előtt „nem volt szükség a mi szokványos numerikus felosztásainkra”.¹ Az olyan elnevezések, mint a „*Quattrocento* vagy a *Cinquecento*, úgy tűnik, nem vezethetők vissza a 18. századot megelőző időkre”.² E terminusok azonban az 1400-as, illetve az 1500-as éveket jelölik, és nem a számunkra konvencionálissá vált százados beosztás követik, amely szerint a 14. század 1301-től 1400-ig, míg a 15. század 1401-től 1500-ig tartott. A százados beosztás a tudományos igényű történetírással együtt vált fontossá a 19. században. Voltaire még anélkül adhatta egyik művének a „XIV. Lajos százada” (*siècle*) elnevezést, hogy a Napkirály (1643–1715) uralkodását az általunk használt precíz százados beosztással azonosította volna.³ A 20–21. századra viszont a történetírás olyannyira foglyává lett a százados beosztásnak, hogy sokszor ez válik a történeti megközelítés elsődleges és sok esetben merev rendezőelvé.⁴

Volt-e valamilyen jelentősége a századnak és századfordulónak a középkorban és a kora újkorban? A századfordulók csak az ún. szentévek szempontjából voltak fontosak, de az első szentévre is csak 1300-ban, tehát már az érett és a késő középkor határán került sor. VIII. Bonifác pápa kimondta, hogy 1300-tól minden századik évben teljes búcsút nyerjenek azok a hívek, akik elzarándokolnak Rómába és meglátogatnak bizonyos római bazilikákat.⁵ Bár a szentévek bevezetése mögött a pápa részéről gazdasági megfontolások is álltak, Bonifác ugyanakkor arra a széles körben elterjedt hiedelemre is reagált egyben, hogy minden évszázad első éve különösen ígéretes.⁶ A szentév igazolásának bibliai alapjául az a zsidó szokás szolgált, hogy minden ötvenedik évben elengedték a tartozásokat és szabadon engedték a zsidó rabszolgákat.⁷ 1343-ban VI. Kelemen volt az a pápa, aki a százéves terminust 50 évre csökkentette, hogy élete során minél több hívőnek legyen lehetősége teljes búcsúra, 1389-ben pedig VI. Orbán a szentévek közt eltelt időt már 33 évre redukálta, mígnem 1470-ben II. Pál 25 évben határozta meg az ún. rendes szentévek közti időtartamot⁸ – mindez tovább csökkentette a század és a századfordulók jelentőségét.

A történelem tagolása

Ami a történelem tagolását illeti, e téren először a *korszakos*, nem pedig a *százados* beosztás született meg, de a *korszakos tagolás* is csak a 17. század végétől váltotta fel a korábbi, a *birodalmak sémáján* nyugvó beosztást. A középkorban (4–15. század) tehát nem a századfordulónak, hanem a birodalmaknak, illetve azok bukásának, valamint részben az *ezredfordulónak* tulajdonítottak különleges jelentőséget. Mind a birodalmak, mind az ezredfordulók a keresztény történetiszemlélet eszkatologikus jellege miatt voltak fontosak, s az isteni terv szerinti jövőt az ún. apokaliptikus írások alapján igyekeztek megfejteni. A Bibliában ez az Ószövetségben Dániel próféta könyvét, az Újszövetségben a Jelenések könyvét jelentette.

A teleologikus jellegből eredően a keresztény történetiszemlélet az események menetében valamilyen „értelmes rendet keres, és különösen Krisztus történeti életének

tulajdonít központi jelentőséget, mivel számára ez egyértelműen e rend egyik fő, eleve elrendelt vonása”.⁹ A keresztény történetfelfogás számára Krisztus születése osztja két jól elkülöníthető részre a történelmet, s minden korábbi, illetve későbbi eseményt ebben az összefüggésben értelmez, mint amelyek hozzá vezettek, illetve amelyek ennek következményei.¹⁰ Ez a fajta szemlélet, amely „kettéosztotta a múltat, természetesen hajlik arra, hogy tovább tagolja, és így kiemel más eseményeket is, amelyek nem annyira fontosak ugyan, mint Krisztus születése, de a maguk módján azok”.¹¹ Ha pedig Krisztus a Római Birodalomban született és íratott össze, így nemcsak egyedül a Római Birodalomnak, hanem maguknak a birodalmaknak is jelentőségük van.

A birodalmak teleologikus felfogását erősítette például Dániel könyve. Az ott szereplő 4 bálvány, illetve 4 állat (oroszlán sas szárnyakkal, medve, párdúc, végül pedig a „vasfogú szarvakkal”) négy birodalmat jelentett a próféta értelmezésében, amit a keresztény hagyomány aztán az Asszír, valamint a Perzsa Birodalommal, továbbá Nagy Sándor birodalmával és a Római Birodalommal azonosított. Csak a 16. században mutatta ki Jean Bodin, hogy a történelem tagolásában a *négy birodalmon alapuló periodizáció* „nem a tények pontos értelmezésén, hanem a Dániel könyvéből átvett önkényes sémán alapszik”.¹² Mindazonáltal a Római Birodalom szerepe a későbbi, a korszakokon alapuló periodizációs sémában is alapvető jelentőségű maradt, amint azt Cellarius világtörténete is mutatta.

A 17. század 80-as éveiben írta meg a hallei történészprofesszor, Cellarius *Világtörténetét* 3 kötetben: 1685-ben jelentette meg ennek első kötetét *Historia antiqua* címmel, amit a *Historia nova* követett 1686-ban, s végül 1688-ban látott napvilágot a középső kötet, amely a közbeeső, azaz az ókor és az újkor közti időszakot tárgyalta.¹³ E kötet *A középkor története (Historia medii aevi...)*¹⁴ címet kapta, melynek kronológiai határait egyrészt Nagy Konstantin császár uralkodása (306–337), másrészt az általa alapított új fővárosnak, Konstantinápolynak (az „Új Rómának”) az oszmán törökök által történt elfoglalása (1453) adta. (A mű teljes címe ugyanis ez volt: *Historia medii aevi a temporibus Constantini Magni ad Constantinopolim a Turcis captam.*)

Jogosan vetődik fel a kérdés, vajon a Krisztus születésének és a Római Birodalomnak tulajdonított különleges jelentőség – ez a keresztény történet szemléletben gyökerező manapság is használatos konvenció – mennyire lehet releváns a történelem értelmezésében nem keresztény nézőpontból? A magunk részéről egyértelműen Oscar Haleckivel, aki szerint az *európai történelem* (tehát nem a világtörténelem) felosztása Krisztus előtti és Krisztus utáni (másként időszámításunk előtti, illetve időszámításunk szerinti) korszakokra minden más felosztásnál relevánsabb.¹⁵ Halecki ugyanis Christopher Dawson alapján úgy vélte, hogy Európa kezdeti Julius Caesar Gallia ellen vezetett hadjárataihoz nyúlnak vissza, minthogy ez a terület lett a későbbi középkori civilizáció bölcsője.¹⁶ A Gallia elleni hadjáratok, Halecki szerint, fordulópontot jelentettek a rómaiak terjeszkedésében, hiszen a korábbi évszázadokban az expanzió a Mediterráneumba, azaz a gazdagabb, kulturálisan fejlettebb területek felé irányult, míg Caesar expedíciói északra,¹⁷ melyek során még Britanniába is átkelt, hogy aztán majd egy kései utód, Claudius i. sz. 43-ban megkezdje Britannia meghódítását. Jellemző, írja Halecki, hogy ez az említett irányváltás a terjeszkedésben akkor következett be, amikor Róma birodalom lett, és éppen a Krisztus születése előtti, illetve utáni évtizedekkel esett egybe.¹⁸ Következésképp a Krisztus születését és a Római Birodalom jelentőségét hangsúlyozó periodizáció nemcsak keresztény nézőpontból értelmezhető, hanem releváns egy szekuláris történet szemlélet számára is.¹⁹

Cellarius művére visszatérve – melyben a szerző egyébként nem tett mást, mint népszerűsítette a leideni Hornius által megalkotott periodizációt – azt mondhatjuk, hogy az ő írása azért is szimptomatikus, mert magán viseli a keresztény történet-szemlélet lényegi vonásait. Nemcsak abban a tekintetben, hogy 1) különleges jelentőséget tulajdonít a *Római Birodalomnak*, hanem 2) a történelem *egyetemes jellege* miatt is, hiszen a kereszténység szerint nincs kiválasztott nép. Végül pedig 3) a *három korszakra* való felosztás, azaz a *triádokban* való gondolkodás annak a hatásnak az erősségét tükrözi, amit a *hármasság* a keresztény gondolkodásra gyakorolt a *Szentháromság* tana miatt.

Ez utóbbi bizonyítására aligha találni jobb középkori példát, mint Joachim de Fiore (meghalt 1202-ben) periodizációját, mely egyúttal a nyugati kereszténységben apokaliptikus várakozások szempontjából is fontos lesz számunkra, amint arra magának a műnek címe is utal: *Expositio in Apocalypsim*. Joachim periodizációjában a Szentháromság mindegyik eleme egy-egy *statust*, azaz állomást, mondhatni korszakot képvisel: az első korszak az *Atya kora*, amely nem más, mint a kereszténység előtti kor, a második kor a *Fiú kora*, azaz a keresztény kor, míg a harmadik a *Szentlélek kora*, amely a jövőben veszi majd kezdetét.²⁰ Ez utóbbi pontos kezdődátumát valószínűleg nem ő, hanem az általa inspirált ún. joachimista irodalom egyik írása adta meg pontosan (mely az 1240-es években keletkezett), mégpedig az 1260-as évben jelölve meg azt.²¹ Maga Joachim csak annyit közölt az említett műben, hogy ez a harmadik status még a kortársak életében be fog következni, az Antikrisztus pedig, akit nagy, illetve legnagyobb jelzőkkel illetett, már meg is született – őt némelyek hamarosan II. Frigyes császárban vélték fölfedezni.²²

Lineáris felfogás és az időszámítás kérdése

A keresztény történet-szemlélet premisszája tehát az idő és a történelem *lineáris* felfogása: volt egy kezdet, volt egy beteljesedés, és lesz egy vég. Az idő a világ teremtésével kezdődött, az emberi történelem pedig a Bűnbeeséssel. A történelem tehát a Bűnbeeséstől az Utolsó Ítélet felé halad – erősen leegyszerűsítve ez a keresztény történet-szemlélet lényege, és végső soron ebben gyökerezik az a mai szekularizált koncepció is, amely a történelmet valamiféle előrehaladásként, fejlődésként fogja fel.

De miként tárulkozik fel a jövő? Ebben az összefüggésben kaptak jelentőséget az ezredfordulók. Az ezredfordulóknak tulajdonított fontosság eredetét a Jelenések könyvének azon soraiban kereshetjük, ahol Krisztus ezeréves uralmáról esik szó (Jelenések 20, 1–7.): „1. Aztán láttam, hogy egy angyal szállt alá a mennyből, a mélység kulcsa volt nála, és nagy láncot tartott a kezében. 2. Megragadta a sárkányt, az őt kígyót, vagyis az ördögöt, a sátnát és *ezer évre* láncra verte. 3. Letaszította a mélységbe, bezárta és lepecsételte, hogy ne vezesse félre többé a népeket, míg le nem jár az *ezer esztendő*. Akkor rövid időre szabadon engedik. 4. Ezután trónokat láttam, azok ültek rajtuk, akikre az ítélezést bízta. És (láttam) a lelkeket, akiket Jézus melletti tanúságtételükért és az Isten szaváért lefejeztek, akik nem borultak le sem a vadállat, sem képmása előtt, sem bélyegét nem viselték homlokukon vagy karjukon. Életre keltek, és *ezer évig uralkodtak Krisztussal*. 5. A *többi halott csak akkor kelt életre, amikor eltelt az ezer esztendő*. Ez az *első feltámadás*. 6. Boldog és szent, akinek része van az első feltámadásban. A második halálnak ezeken nincs hatalma, hanem Istennek és Krisztusnak lesznek papjai, és *ezer évig* uralkodnak vele. 7. Amikor eltelik az *ezer esztendő*, a sátna kiszabadul a börtönéből...”²³ Motiválhatta továbbá az ezer évnek tulajdonított

jelentőséget, bár egyben relativizálta is azt, Péter apostol sora: „Szeretteim, főképp egy dolog ne kerülje el figyelmeteket, az, hogy egy nap az Úr előtt annyi, mint *ezer év*, *ezer év* pedig annyi, mint egy nap.” (Péter 2. 3, 8.)²⁴

Az, hogy az ezredfordulók jelentőségéről szólva többes számot használunk, nem véletlen, hiszen az ezredfordulók ideje értelemszerűen attól függött, hogy az adott kultúrkörben mit tekintettek az időszámítás kezdetének. Ez lehetett Krisztus születése, mint a nyugati egyház területén, vagy a világ teremtésének feltételezett időpontja, mint Bizáncban és az ortodoxiát követő más területeken, például a Kijevi Ruszban, illetve Oroszországban.

A Teremtés időpontjáról az ortodox területeken az a felfogás élt, hogy az 5508 évvel Krisztus születése előtt történt. Az időszámításbeli különbség ismert volt Oroszországban, amint arról például Filofej pszkovi szerzetesnek, a *Harmadik Rómatan* megfogalmazójának a levele is tanúskodik a 16. század elején: „[...] a világkrónikák az első öt nap eltelte után az első Ádámtól mostanáig, a *latinok* pedig most az összes korábbi esztendő eltelte után Krisztus születésétől számolják az éveket; de e kettő közt nincs semmi különbség.”²⁵

Az időszámításbeli eltérés áthidalása a kereszténység nyugati és keleti ága közt, Filofej idézett sorai ellenére, súlyos akadályokba ütközött a 13. század után. Ez volt ugyanis az a század, amely végül is elmélyítette az 1054-es „nagy schismát” a nyugati és a keleti egyház közt. A *latinokra* a 13. századtól – a bizánci szemlélethez hasonlóan – már az egykori Kijevi Rusz területein is ellenségesen tekintettek, pedig korábban a latinellenesség itt nem volt általános jelenség.²⁶ A latin a 14–15. század folyamán az orosz területeken is az eretnek szinonimája lett,²⁷ s gyakorivá vált maga a latin eretnekség kifejezés használata.

Ami a naptári év számítását illeti, az orosz területeken bizánci hatásra az év kezdetének szeptember 1-jét tekintették, s Oroszországban egészen 1700-ig élt ez a gyakorlat. Ugyanakkor azt kategorikusan nem jelenthetjük ki, hogy a szeptember 1-jei évkezdés ortodox specifikum lett volna, hiszen, amint látni fogjuk, ebben a vonatkozásban a nyugati kereszténység sem volt egységes, és szeptember 1. az egyik lehetséges variáció volt Nyugaton is a sokszínű választékból.

A nyugati egyház területén sok évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy Krisztus születése elfogadottá váljon mint az időszámítás kezdete. A nyugati kereszténységben egy római apát, *Dionysius Exiguus* kísérelte meg először azt a 6. században, hogy egységesítse a korabeli kereszténység kalendáriumait.²⁸ Az egyik általános gyakorlat akkoriban az volt, hogy a keresztény időszámítás viszonyítási pontjának a Diocletianus császár által 303-ban meghirdetett nagyszabású keresztényüldözés dátumát tekintették.²⁹ Ez azonban csak egy volt a sok szokás közül, minthogy a korabeli barbár királyságokban az időről az éppen hatalmon levő uralkodó szemszögéből gondolkodtak: tehát az adott király uralkodásának kezdetéhez mérték az eseményeket.³⁰ Ugyancsak elterjedt volt, hogy Róma alapítását (i. e. 753) tekintették a kronológia viszonyítási pontjának.³¹ Így tett Dionysius Exiguus is, aki úgy kalkulált, hogy Jézus Krisztus a város alapításától eltelt 753. év vége előtt született, következésképp a 754. év nála a Krisztus (születése) utáni (*Anno [nativitatis] Domini*) 1. év lett.³² Jézus tehát az ő felfogása szerint gyakorlatilag a „nulladik év” végén született, „amit csak évszázadokkal később neveztek el a Krisztus előtti első esztendőnek”.³³

Ezt az időszámítást fogadta el Anglia, az az ország, amely a legszorosabb kapcsolatot tartotta fenn Rómával a kora középkorban: amikor 663/664-ben a whitbyi zsinaton a kelta és a római tradíciók közti szakításra került sor (melynek legfőbb kér-

desei a húsvétszámítás mikéntje és a szerzetesi tonzúra voltak), akkor a római tradíciók részeként a Dionysius által megalkotott római időszámítást is átvették.

Mindeközben a 7. században megszületett az első ismert egyetemes kronológia is, Sevillai Izidor (560–636) jóvoltából, amely minden eseményt Krisztus születéséhez viszonyított – ezt aztán egy angol-szász szerzetes, Bédá Venerabilis (673–735) népszerűsítette az *Időkről* című írásában a kontinensen. Érdekes azonban, hogy Dionysius nézetét az időszámítás új viszonyítási pontjáról éppen Hispániában nem vették át sokáig,³⁴ mindazonáltal a 10. század végére általánosan elterjedté vált a nyugati kereszténység törzsterületén.

A naptári év kezdete tekintetében igen nagy változatosságot mutatott a nyugati kereszténység, nemcsak a középkorban, de a kora újkorban is. A társadalom túlnyomó többsége számára az évkezdetet nem valamiféle hivatalos dátum, hanem a termelőmunka szezonálitása diktálta.³⁵ „Az évkezdetről csak azok gondolkodtak úgy, hogy az év nem valamely szezonális, hanem hivatalos dátummal indul, akik jogi és diplomáciai dokumentumokkal foglalatostkodtak, s még itt sem volt tapasztalható egyöntetűség” – az újév kezdete ugyanis január 1. helyett valamely fontos egyházi ünnephez is kötődhetett, így karácsony napjához, vagy az angyali üdvözléhez (március 25.), vagy éppen szeptember 1-jéhez (mint az ortodox területeken) stb., de akár egy mozgó ünnephez is, mint a reneszánsz Franciaországban a húsvét kezdetéhez.³⁶ Az évkezdés nemcsak országról országra, de városról városra is változott.³⁷ Sőt még az is előfordult, hogy egy olyan magasban fejlett adminisztráció, mint a pápai kúria sem követett egységes elveket a különböző dokumentumok datálása terén: a pápai bulláknál március 25., a pápai levelek esetében viszont december 25. volt az év kezdete.³⁸

A 16. századra aztán egy sokkal fontosabb probléma is világossá vált annál, mint amit a naptári év kezdetének a kérdése vetett fel, mégpedig az, hogy a Julián-naptár reformra szorul. A probléma több egyházi zsinaton is felvetődött már a tridenti zsinatot (1545–1563) megelőzően, mivel a vallási ünnepek dátuma nem felelt meg azoknak az előírásoknak, amelyeket a niceai zsinat (325) fektetett le.³⁹ Ezt próbálta meg orvosolni a XIII. Gergely pápa nevéhez kötött, 1582-ben bevezetett ún. Gergely-naptár. A tridenti zsinat kezdeményezését felkarolta a pápa, aki matematikusok és csillagászok segítségével oldotta meg a problémát. Mivel a Julián-naptár a 16. században már tíz napot késett, ezt a hiátust egyszerűen egy pápai bullával iktatta ki, elrendelve, hogy 1582. október 5. után október 15. következék.⁴⁰

Mivel azonban a nyugati kereszténység a reformáció miatt felekezetiileg megosztott volt, a Gergely-naptárt túlnyomórészt a katolikus országokban vezették be rövid időn belül, a protestáns területek azonban elutasították a pápai kezdeményezést (kivételek voltak Zeeland és Holland tartomány, ahol már 1582-ben átvették), mint ahogy persze az ortodox egyház sem vette át.⁴¹ 1700-ig azonban Dánia, Svájc és a protestáns német területek is beléptek a sorba, bár Anglia és Svédország még 1752-ig, illetve 1753-ig kitartott a régi naptár mellett.⁴²

Oroszországot Nagy Péter próbálta bekapcsolni a nyugati naptári és időszámítási rendszerbe: 1699 decemberében elrendelte, hogy az újév kezdete a jövőben ne szeptember 1. legyen, hanem január 1., valamint azt is, hogy az éveket Krisztus születésétől kell számítani. Minthogy azonban a cár számára az északi protestáns államok, különösen Svédország szolgáltak mintául, így nem a Gergely-naptárt, hanem a Julián-naptárt vette át, s a Gergely-naptárt csak 1918-ban vezették be Oroszországban, és akkor is csak a világi szférában. Péter reformja azonban felemás volt. Arra ugyanis nem volt szankció, mi történjék azokkal, akik az időszámításban továbbra is a régi

rendszerhez ragaszkodtak, s így maguk a központi kormányzat hivatalnokai is még évekig a régi, Teremtésen alapuló kalendáriumot használták.⁴³ Azonkívül az 1700 előtti évekre utalva, a hivatalos iratok továbbra is a régi időszámítást használták.⁴⁴

Az időszámításnak és a szeptember 1-jei évkezdésnek a megváltoztatása Oroszországban azonban több volt, mint egyszerű adminisztratív intézkedés. Mindez legitimációs problémákat is felvetett, mégpedig az ortodox hagyományok tagadása miatt, mivel a cár egyik legfontosabb kötelessége a tradicionális ideológia szerint éppen az ortodoxia megőrzése, védelme volt. A szeptember 1-jei újév ugyanis fontos szerepet töltött be az orosz ortodox vallási rituáléban, mivel ekkor a pártiárka és a cár keresztekkel és ikonokkal körmenetet tartottak a Kremlben.⁴⁵ Továbbá a hagyományokhoz ragaszkodók körében az őszi évkezdet egyenesen a Teremtés idejét jelentette, hiszen a hiedelem szerint Isten „összel teremtette a Földet”, mert ekkor bőségesen álltak rendelkezésre a földi javak, és jó volt az időjárás is az első emberpár számára.⁴⁶

Apokaliptikus várakozások

Az apokaliptikus várakozások kronológiája a kereszténység két felében tehát bizonyos tekintetben attól függött, hogy miként alakult az időszámítás kezdete. Ami a nyugati kereszténységet illeti, itt az 1000. év megítélésében évtizedes vita folyik a történettudományban arról, mennyire volt erős a világvégevárás az első ezredfordulón. A vita részleteit nem kívánjuk tárgyalni, viszont néhány gondolatban szükséges összefoglalni a polémia mai állását.⁴⁷ Tagadhatatlan, hogy voltak olyan prominens egyházi és világi személyek, akiknél a világvége-gondolat politikai realitás volt. Így például III. Ottó (983–1002) császár esetében, aki 1000 előtt felvette a *Jésu Krisztus szolgája* (*servus Jesu Christi*), 1000 után pedig az *Apostolok szolgája* (*servus Apostolorum*) címet. Valószínűleg az motiválta ebben, hogy nevelőjével, II. Szilveszter pápával – a pápa névválasztása szintén sokatmondó, hiszen I. Szilveszter Nagy Konstantin kortársa volt, s az ő uralkodása idején érkezett a kereszténység története fordulópontjához – együtt sikeresen átnavigálják a kereszténységet a vészterhesnek tűnő 1000. esztendőn.

R. Landes szerint a francia területeken 950 táján ugyan széles körű apokaliptikus hangulat uralkodott, valamint ez volt a jellemző az 1000–1033 közti időszakra is,⁴⁸ de meglepő módon az 1000. év közvetlen közelében nincs olyan bizonyíték, amely e félelmek elterjedtségére utalna.⁴⁹ Landes ezt azzal magyarázza, hogy „mind az apokaliptikus hangulatot, mind az erre vonatkozó bizonyítékokat igyekeztek elnyomni az egyházi és világi hatóságok, akik arra törekedtek, hogy hatástalanítsák azokat az apokaliptikus várakozásokat, amelyek elkerülhetetlenül összekapcsolódtak ezzel a dátummal”.⁵⁰ Ugyanakkor Landes a 980-as években Dél-Franciaországban kialakuló Isten békéje (*pax Dei*) mozgalmat is az 1000. évvel kapcsolatos apokaliptikus várakozásokkal hozta összefüggésbe.⁵¹

B. McGinn új megvilágításba helyezte az egy meghatározott dátumhoz kapcsolódó világvégevárás kérdését, amit talán „szituatív apokalipticismusnak” nevezhetünk. McGinn úgy foglal állást, hogy akár az 1000. évnél, akár bármely más dátumnak tulajdonított különleges jelentőség az 1000–1500 közti időszakban „minimalizálni igyekszik az apokalipticismus széles körben való elterjedtségét ezekben a századokban”.⁵² Mégpedig azért, mert „a középkori népesség állandó apokaliptikus félelemben élt, amit ma nehéz elképzelni legtöbbször számunkra”.⁵³

Speciálisan az 1000 körüli apokaliptikus szövegeket vizsgálva, McGinn két csoportba osztottak azokat: egyrészt voltak olyanok, amelyek konkrét időpontot jelöl-

tek meg, vagy Krisztus születésétől, vagy Krisztus keresztre feszítésétől számítva az ezer esztendő, míg másutt maga a világvégevárás egy általában vett félelem volt 950–1050 közt, anélkül azonban, hogy „bármilyen konkrét időponthoz kötötték volna”.⁵⁴ Az első csoport számszerűleg sokkal kisebb, mint a második, viszont ez utóbbi csoport nagyságrendje sem ad okot arra, hogy egyfajta „világvége-hisztériáról” lehessen beszélni ebben az időszakban.⁵⁵ Ami félreértést okozhat e források értelmezésében, az nem más, mint a következő: „Az ezeréves motívumot gyakran úgy használták, mint egy irodalmi fordulatot, anélkül azonban, hogy bármilyen valós figyelmet fordítottak volna a kronológiára.”⁵⁶ Azaz sok tekintetben maguk a történészek konstruálták a források értelmezésének kontextusát, az 1000. évvel hozva összefüggésbe azok keletkezését. További fontos érv az 1000 körüli „apokaliptikus hisztéria” ellenében, hogy ezen irodalom virágkora csak 1100 után kezdődött.⁵⁷

Ami Oroszországot illeti, nos ott kétségtelenül volt egy igen erős „szituatív apokalipticizmus” a 15. század második felében, mégpedig az 1492. évhez kapcsolódóan. Világvége-hisztériáról ugyan ez esetben sem beszélhetünk, ami viszont nem jelenti azt, hogy ne lett volna aggodalom az 1492., pontosabban a 7000. évvel kapcsolatban még a felső egyházi körökben is.⁵⁸

Az aggodalmat nemcsak önmagában az a tényező magyarázta, hogy a nyugati időszámítás szerinti 1492. év az orosz időszámítás szerint a bűvös 7000. év eljövetelét jelentette, hanem más történelmi események „revelatív” értelmezése is: nevezetesen az 1439-es firenzei zsinaton kötött egyházi unió, valamint Konstantinápoly 1453-as bukásának oksági összefüggésbe való állítása. A latin egyház és az ortodox egyház közt megkötött unió mellett – melyet egyébként maga a görög származású Izidorosz, Oroszország metropolitája is aláírt, de ezt aztán az orosz egyház nem fogadta el – ugyanis Konstantinápoly mindvégig kitartott. Az uniót megtagadó oroszok így Konstantinápoly 1453-as bukását méltó büntetésnek tartották, mert értelmezésük szerint a „görögök” 1439-ben elárulták az igaz hitet. Elesett tehát a Konstantin által alapított város, az „Új Róma”, azaz véget ért a birodalom, melyben Krisztus megszületett és összeíratott. Ugyanakkor a bűvös 7000. év (1492) belátható közelségben volt. A „revelatív” történelemfelfogás szerint tehát mindez nem lehetett véletlen. Ez volt a kontextusa annak a szituatív világvégevárásnak, amely az 1492. (7000.) évhez kapcsolódott, s melynek erősségét két fontos érvvel is alátámaszthatjuk.

Az orosz egyház az 1493. (7001.) évre vonatkozóan nem készítette el előre a mozgó egyházi ünnepek naptárát, csak azután, hogy a világvége 1492-ben mégsem jött el. Az igen erős világvégevárás bizonyítéka továbbá az, hogy a *vasárnap* megnevezése az oroszban megváltozott a 15. század második felétől.⁵⁹ Míg a korábbi évszázadokban a vasárnapra a *nyegyelja* szót a használták, ami egyben a *hét* megnevezése is volt (a hét esetében ez mind a mai napig így van), addig a század második felében az erős apokaliptikus várakozások hatására előretört a *voszkreszenyje*, melynek jelentése *fel-támadás*, és korábban csak egyetlen vasárnapra, mégpedig húsvét vasárnapjára használták.⁶⁰ Bár a világvége nem jött el, a vasárnap általános új megjelölése a *voszkreszenyje* lett a 16. században, s az apokaliptikus várakozások is tovább éltek.⁶¹

Ennek a *nem szituatív* apokalipticizmusnak volt az egyik kifejeződése a Harmadik Róma-tan, melynek első megfogalmazása azonban – paradox módon – éppen egy 1524-re jóvendölt világvégéhez kapcsolódott. Ezt egy 1520-ban, a Német-római Birodalomban megjelent irat jósolta meg.⁶² A levél, amelyben Filofej pszkovi szerzetes első ízben kifejtette a Harmadik Róma-tant, erre a jóvendülésre reagált. Az írás *Levél a csillagjósok ellen*, illetve *Levél a rossz napokról és órákról* cím alatt lett is-

mert. Filofej híres/hírhedt és sokat idézett sorai pedig így szólnak: „Az összes keresztény cárság a végéhez ért, és a mi uralkodónk egyetlen cárságában egyesült a prófétai könyvek szerint... mivel két Róma elbukott, a harmadik áll, és negyedik nem lesz”.⁶³ Egy másik levelében pedig ugyanerről a dologról így ír: „[...] az összes keresztény cárság a te cárságodban egyesült, ezért várjuk azt a birodalmat, amelynek nincs vége” – azaz Filofej szerint közeleg már Isten országa, tehát az egyetlen örök birodalom, amely Dániel prófétánál szerepel (Dániel 2, 44.).⁶⁴

Mindazonáltal Filofej szerint a csillagjósok nem ismerhetik ennek az idejét, hanem csakis Isten tudhatja, s bizonyítékként idézi az Apostolok cselekedeteiből (1, 6–7.) az ismert passzust: „Nem tartozik rátok, hogy ismerjétek az időpontokat és körülményeket. Ezeket az Atya szabta meg saját tetszése szerint.”⁶⁵ A „három Rómáról” szóló tanítás Filofejnél ugyanakkor újfent a triádokban való gondolkodás erősségére mutat rá, amint arra a periodizáció kapcsán már utaltunk a nyugati kereszténység vonatkozásában.

A Harmadik Róma-tan keletkezésének kontextusa és a tanítás eszkatologikus tartalma tehát világossá tesz, hogy a közkeletű elképzelésekkel szemben nem volt alkalmas arra, hogy az orosz uralkodók ideológiai támaszául szolgáljon.⁶⁶ Nem is idézték ilyen céllal soha. Sőt, éppen az uralkodó kritizálására használták fel a 17. század közepén a Nyikon-féle egyházreform kapcsán az óhitűek, azzal vádolva Nyikont és Alekszej cárt, hogy a görög szokások bevezetésével elárulták az ortodoxiát, s ezzel az Orosz Cárság, a Harmadik Róma, az ortodoxia utolsó bástyája is letért az igaz útról.⁶⁷ Alekszej, illetve Nyikon pedig maga az Antikrisztus, és közeleg a világvége.

A 17. századi óhitűeknél tehát, Filofej idézett levelével ellentétben, a Harmadik Róma-tan immár *szitutatív* apokaliptikus jelleget nyert. Ez jól jelzi, amint arra a legújabb kutatások rámutattak, hogy a Harmadik Róma-tant – amely korántsem volt széles körben elterjedt – igen különböző helyzetekben lehetett alkalmazni, a mindenkor konkrét célokhoz igazítva azt,⁶⁸ sőt még akár úgy is, hogy mellőzték apokaliptikus vonatkozásait. Így kerülhetett be például a moszkvai pátriárkátus alapítólevelébe 1589-ben, hogy aztán majd 1590 után – amikor a konstantinápolyi zsinat Moszkvát az ötödik helyre sorolta a keleti pátriárkátusok rangsorában Konstantinápoly, Alexandria, Antiochia és Jeruzsálem mögé – az orosz egyház erre hivatkozva érveljen mellett (egyébként sikertelenül): Moszkvát ne az ötödik, hanem a harmadik hely illesse meg a rangsorban. Érdekes továbbá, hogy a tant már magánál Filofejnél sem lehet elválasztani a konkrét contextustól: ugyanis a Filofejnek tulajdonított mindhárom levélben más célt szolgált.⁶⁹

Jegyzetek

* Az írás eredetileg *A századfordulók logikája* című nagyobb kutatási program keretében, egy jövőben publikálandó tanulmánykötet számára készült, ugyanakkor része az *MTA–ELTE Történeti Ruszisztikai Kutatócsoport* 2006TK 1194 sz. projektje és a TS 049 775 sz. OTKA keretében folyó kutatásoknak.

¹ Dictionary of History of Ideas. (*Periodization in History* szócikk.) Vol. 3. 478. www.text.virginia.edu/DicHist/dict.html

² Dictionary. i. m. 478.

³ Gerhard, D.: *Old Europe. A Study of Continuity 1000–1800*. London–New York, Academic Press, 1981. 2.

⁴ Gerhard: i. m. 2.

⁵ Muir, E.: *Ritual in Early Modern Europe*. Cambridge, CUP, 1997. 57.

⁶ Muir: i. m. 57. A mi fogalmaink szerint, persze, az 1300-as év az évszázad utolsó esztendeje volt.

⁷ Muir: i. m. 57.

- ⁸ Southern, R. W.: A nyugati társadalom és az egyház a középkorban. Bp. Gondolat, 1987. 165–166.
- ⁹ Collingwood, R. G.: A történelem eszméje. Bp. Gondolat, 1987. 101.
- ¹⁰ Collingwood: i. m. 101–102.
- ¹¹ Collingwood: i. m. 102.
- ¹² Collingwood: i. m. 109.
- ¹³ Katus L.: A középkor története. Bp. Pannonica, 2000. 7.
- ¹⁴ A *media aetas, medium aevum* kifejezéseket már jóval korábban megalkották a humanisták, de nem bírtak precíz kronológiai jelentéssel.
- ¹⁵ Halecki, O.: The Limits and Divisions of European History. New York, 1949. 34.
- ¹⁶ Halecki: i. m. 33–34.
- ¹⁷ Halecki: i. m. 32–33.
- ¹⁸ Halecki: i. m. 33.
- ¹⁹ Halecki: i. m. 34.
- ²⁰ McGinn, B.: Antichrist: Two Thousand Years of Human Fascination with Evil. New York, Columbia UP, 2000. 137–138.
- ²¹ McGinn: i. m. 155.
- ²² McGinn: i. m. 139., 152–157.
- ²³ Biblia. Bp. Szent István Társulat, 2000. 1419. (Kiemelés S. E.)
- ²⁴ Biblia. 1395.
- ²⁵ *Filofej szerzetes*: Levél a rossz napokról és órákról. (Ford.: Sisák G.) In: Aetas 1995/3. 127.
- ²⁶ Sashalmi E.: Egy elmaradt találkozás történelmi hátteréhez. In: Valóság 1997/2. 23.
- ²⁷ Így vélekedett Filofej is a latinokról. *Filofej*: i. m. 129. Bővebben e kérdésre lásd: Sashalmi: i. m. 24–26.
- ²⁸ Paulien, J.: The Millennium is Here Again. Is it Panic Time? A Reflection on the Events of the Year 1000 and their Relationship with the New Millennium is Just Experienced. In: St. Andrews University Seminary Studies, 2. 1999. 167–178. és www.andrews.edu/~jonp/year1000.html 2–3.
- ²⁹ Váczy P.: A középkor története. Bp. Révai Testvérek Irodalmi Intézet R. T., 1936. 147.
- ³⁰ Paulien: i. m. 3.
- ³¹ Paulien: i. m. 3.
- ³² Paulien: i. m. 3.
- ³³ Paulien: i. m. 3.
- ³⁴ Paulien: i. m. 3.
- ³⁵ Hale, J. R.: Renaissance Europe 1480–1520. Glasgow, Fontana, 1990. 11.
- ³⁶ Hale: i. m. 11–12.
- ³⁷ Hale: i. m. 12.
- ³⁸ Hale: i. m. 12.
- ³⁹ Elliott, J. H.: Europe Divided 1559–1598. Glasgow, Fontana, 1990. 388.
- ⁴⁰ Elliott: i. m. 388.
- ⁴¹ Elliott: i. m. 388.
- ⁴² Elliott: i. m. 388.
- ⁴³ Hughes, L.: Russia in the Age of Peter the Great. New Haven–London, Princeton UP, 1998. 249.
- ⁴⁴ Hughes: i. m. 249.
- ⁴⁵ Hughes: i. m. 249.
- ⁴⁶ Hughes: i. m. 249.
- ⁴⁷ E kérdésre, valamint a kora középkori apokaliptikus gondolkodásra magyarul részletesen lásd Vadas A.: Rodulfus Glaber és az ezredforduló félelmei a *Historiarum libri quinque* című művében. In: Világtörténet 2007/tavaszi–nyári 31–49.
- ⁴⁸ Az 1000 esztendőhöz ugyanis hozzáadták a „krisztusi kort”, s így lett 1033 a következő világvégevárás dátuma.
- ⁴⁹ Idézi Paulien: i. m. 7.
- ⁵⁰ Idézi Paulien: i. m. 7.
- ⁵¹ Idézi Paulien: i. m. 7.
- ⁵² Idézi Paulien: i. m. 6.
- ⁵³ Idézi Paulien: i. m. 6.
- ⁵⁴ McGinn: i. m. 99.
- ⁵⁵ McGinn: i. m. 99–100.
- ⁵⁶ McGinn: i. m. 99.
- ⁵⁷ McGinn: i. m. 114.

⁵⁸ *Flier, M. S.*: Till the End of Time. The Apocalypse in Russian Historical Experience Before 1500. In: *Kivelson, V. A. – Greene, R. H.* (eds.): *Orthodox Russia. Belief and Practice under the Tsars*. Pennsylvania State University, 2003. 127–128.

⁵⁹ *Flier*: i. m. 146–148.

⁶⁰ *Flier*: i. m. 146–148.

⁶¹ *Flier*: i. m. 148.

⁶² *Filofej*: i. m. 132.

⁶³ *Filofej*: i. m. 130.

⁶⁴ *Filippov Sz.*: „Támaszt az eget Istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol.” Történelembölcseleti elképzelések a 15–17. századi Oroszországban. In: *Aetas* 1995/3. 14.

⁶⁵ *Filofej*: i. m. 128.

⁶⁶ *Filippov*: i. m. 17.

⁶⁷ *Filippov*: i. m. 17.

⁶⁸ A legújabb rövid, ám igen lényegre törő kritikai összefoglalást lásd: *Ostrowsky, D.*: *Moscow the Third Rome as Historical Ghost*. In: *Brooks, S. T.* (ed.): *Byzantium. Faith and Power (1261–1557)*. New York, 2007. 170–179.

⁶⁹ *Ostrowsky*: i. m. 174.

A VLAGYIMIR-SZUZDALI ÁLLAMISÁG A 12. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A 13. SZÁZAD ELEJÉN

Tanulmányunk alapgondolatát Font Márta nemrég megjelent kötete: *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században* szolgáltatta. Ebben a munkában a szerző az állam fogalmával is foglalkozott. Úgy vélekedett, hogy ha az állam fogalmán egy intézményrendszer működését értjük, akkor az általa vizsgált területen és időben aligha beszélhetünk róla; ha viszont a régió keresztény uralkodói által létrehozott új hatalmi központok létezését az állammal azonosítjuk, akkor államról kell beszélnünk.¹ Font Márta igyekezett elkerülni a fogalomhasználat kettős-ségét. Így inkább az uralmi központ, hatalmi központ, uralmi zóna meghatározásokat alkalmazta, illetve felvetette a politikai központ és a politikai egység kifejezéseket is.²

Bár a kérdés felvetése indokolt, több ok, például a könnyebb kezelhetőség az állam fogalmának használatával szemben szól. Ez a dolgozat azt vizsgálja, mi jellemezte a vlagyimir-szuzdali berendezkedést a 12. század második felében és a 13. század elején. A szempontok az alábbiak: a terület kiterjedése (központok és határok), a vecse működése, a fejedelem és a druzsina kapcsolata.

A terület kiterjedése

A Kijevi Rusz északkeleti részét rosztovi, rosztov-szuzdali, szuzdali, majd vlagyimir-szuzdali föld elnevezéssel illették. A rosztov-szuzdali földet Jurij Dolgorukij fejedelem a 12. század 30-as éveinek második felében vonta ki Kijev politikai fennhatósága alól.³ Ez természetesen nem jelentette a Kijevvel való kapcsolat teljes megszakítását. Jurij Dolgorukij északkeleten újabb várakat, illetve településeket hozott létre. Egyértelműen ugyan csak három település (Ksznyatyin, Jurjev és Dmitrov) alapítása kapcsolódik a nevéhez, azonban még több esetben valószínűsíthető ugyanez.⁴ A Vlagyimir-szuzdali Fejedelemség területének kialakulását több történész is vizsgálta. V. A. Kucskin tanulmányt és kötetet is szentelt a kérdésnek.⁵ Az általa közölt térképek alapján a 11. század végén a Kijevi Rusz északkeleti része, amelyből később Dolgorukij Szuzdali Fejedelemsége kialakult, egy megközelítőleg észak–déli irányban húzódó, keskeny terület volt. Amennyiben a megadott lépték pontos, északi és déli végpontjai kb. 700 kilométerre helyezkedtek el egymástól, míg kelet–nyugati irányban 150–250 kilométer lehetett a kiterjedése. A legjelentősebb központnak Rosztov, illetve Beloozero számított, de még olyan városok is, mint Rosztov és Szuzdal, a határ közelében helyezkedtek el. Jurij Dolgorukij idején az északi és a keleti határok nem módosultak. Annál jelentősebb változások történtek viszont délnyugaton és délen. Délnyugaton, a Volga felső folyásánál – kb. 200 kilométeres szakaszcson van szó – újabb területek kerültek szuzdali ellenőrzés alá, s déli irányban is megközelítőleg ennyivel tolódtak ki a határok. Délen a Kljazma és a Moszkva folyók már jórészt szuzdali területen haladtak keresztül.⁶

Jurij Dolgorukijt fia, Andrej Bogoljubszkij követte az északkeleti fejedelmi trónon (1157–1174). Andrej Szuzdal helyett Vlagyimir városát választotta központnak. Az ő irányításának időszakából is vannak olyan évkönyvi adatok, amelyek a terület növekedésére utalnak. 1166-ban a fejedelem fia, Msztjiszlav a távoli északkeleten, a Zavolocsjének nevezett területen járt.⁷ Ezt a vidéket Podvinje néven is említik, mivel

az Északi Dvina közelében helyezkedik el. Feltételezhető, hogy Msztyiszlav adószedési céllal tette meg a több száz kilométeres utat. Három év múlva ugyanitt összecsapás zajlott a novgorodiak és a vlagyimiriak között: 1169-ben a szintén a térség ellenőrzésére törekvő Novgorod képviselőiben Danyiszlav Lazutyinyics 400 főből álló druzsinával adószedésre indult az Északi Dvinához. Andrej fejedelem hétezer sereget küldött ellene, de Danyiszlav megfutamította a szuzdaliakat. A meglehetősen elfoglaltnak tűnő novgorodi forrás szerint a konfliktus következtében 1300 szuzdali katona veszítette életét, míg a novgorodiak közül mindössze 15. A győztesek az általuk ellenőrzött területeken élőkől és a szuzdali szmerdektől is beszédtek az adót.⁸

Andrej Bogoljubszkij alatt a terjeszkedés másik iránya a keleti volt. Két olyan hadjáratról is tudunk, amely a Volgai Bulgária ellen irányult. 1164-ben maga Bogoljubszkij vezette a vlagyimiri erőket, s a muromi fejedelem is csatlakozott hozzá. Az óorosz csapatok győzelmet arattak a bolgár uralkodó felett, aki seregének csak egy kis részével tudott a fővárosába visszavonulni. Ezután a támadók egy várost elfoglaltak, további hármat pedig felperzselték.⁹ Az 1171–1172 telén indított második hadjárat viszont kudarcot vallott. Ekkor Andrej Bogoljubszkij Msztyiszlav nevű fiát küldte a bolgárok ellen, akihez a muromi és a rjazanyi fejedelmek fiai is csatlakoztak. Az Oka folyó torkolatánál két hetet vártak az erősítésre, és elhatározták, hogy Borisz Zsigyiszlavics vajda (vojevoda) vezetésével egy előretolt druzsinát indítanak a bolgárok ellen. Az óorosz harcosok váratlanul törtek az ellenséges területekre, hat falut és egy várost elfoglaltak, a férfiakat lekaszabolták, az asszonyokat és a gyerekeket pedig fogságba vetették. A bolgárok, miután tudomást szereztek róla, hogy a fejedelmek csak kis druzsinával érkeztek, 6000 katonát gyűjtöttek össze, és üldözőbe vették a támadókat.¹⁰ Ennek az eseménysorozatnak a leírásakor bukkan fel első ízben Gorogyec település neve.¹¹ V. A. Kucskin véleménye szerint a régészeti anyag megerősíti, hogy Gorogyecet a 12. század második felében alapították, s létrejöttét 1164 és 1172 közé teszi. Úgy véli, hogy a következő időszakban a vlagyimir-suzdali fejedelmek volgai bolgárok elleni hadjáratainak fő bázisa ez a település volt.¹² Témánk szempontjából Gorogyec (Gorogyec Ragyilov) azért fontos, mert a Volga mellett épült fel, és megjelenésével keleten egy újabb, legalább 100 kilométeres sáv került Vlagyimir-Szuzdal fennhatósága alá.

Andrej Bogoljubszkij halála után belviszály dúlt, majd hosszú ideig öccse, Vszevolod Bolsoje Gynezdo birtokolta a fejedelmi trónt. A terület növekedése Vszevolod fejedelemsége alatt (1176–1212) tovább folytatódott. V. A. Kucskin a fenti kérdést is vizsgálta. Megállapításainak lényege az alábbiakban foglalható össze: érdekes, hogy a Vszevolod alatt megjelent városokkal kapcsolatos adatok egy kivételével nem az ő fejedelemségének idejére, hanem a halála utáni első hét évre vonatkoznak. Az 1178-as évnél lehet olvasni Glegyen (Usztyug) építéséről, 1213 és 1219 között pedig további öt települést említenek a források (Kosztromát, Nyerehtát, Szol Velikaját, Zubcovot és Unzsát). A fenti hétéves időszakban azonban heves harc dúlt Vszevolod fiai között, ezért nem lehetséges, hogy az utóbbi városok akkor jelentek meg. Ezek kétségtől még 1212-ig létrejöttek. Tehát Vszevolod alatt fejedelemségének területe nyugaton egy kissé, északkeleti és keleti irányban pedig intenzíven növekedett. A keleti terjeszkedés a Volgai Bulgária elleni támadásokkal volt összefüggésben.¹³

Amint láttuk, a Vlagyimir-szuzdali Fejedelemség területe a 12. század második felében és a 13. század elején folyamatosan növekedett. Határait elsősorban a régi és újabb központokhoz viszonyítva tudjuk megadni. A politikai szempontból jelentős

városok közül a fenti időszak végére Rosztov már a terület belsejébe került, viszont Szuzdalról és Vlagyimirról ez korántsem mondható el. Vlagyimir, a főváros földrajzi értelemben peremvidéknek számított, hiszen a muromi területek kevesebb mint 100 kilométerre kezdődtek tőle. Moszkva és későbbi vetélytársa, Tver pedig egyértelműen határ menti település volt. Északon két kiszögellés helyezkedett el: az egyik Beloozero körzete, a másik Zavolocsje volt. Az utóbbi ellenőrzését megkönnyítette a valószínűleg Vszevolod fejedelemsége alatt alapított Usztyug. A két kiszögellés közé novgorodi földek ékelődtek. A legnehezebb feladatnak az északkeleti és keleti határok meghatározása tűnik. Az Usztyugtól Unzsa irányába vezető határvonalat például nem lehet pontosan kijelölni. A tárgyalt időszakban alapított központok létrejöttében néhány esetben a kereskedelem is szerepet játszhatott. Máskor a katonai szempont dominált. Ugyanakkor összességében valószínűleg az adminisztratív feladatok ellátása volt a legfontosabb.

A vecse működése

A Lavrentyij (Lavrentyev)-évkönyv alapján úgy tűnik, hogy vecse a Kijevi Rusz minden volosztyában létezett. Az olvasható a forrásban, hogy a novgorodiak, a szmolenszkiek, a kijeviek, a polockiak és az összes voloszty lakói kezdettől fogva vecsére gyűltek össze.¹⁴ I. Ja. Frojanov véleménye szerint a vecse Ruszban a 11. század második felétől a 13. század elejéig a legfőbb hatalmi szerv volt, melynek segítségével a nép befolyásolhatta a politikai életet.¹⁵ Ju. A. Limonov szintén a régi Rusz legfontosabb intézményének tartotta a vecsét.¹⁶ Azonban ennek a hatalmi szervnek az északkeleti történetét nem könnyű kutatni, mivel a kifejezés csak kivételes alkalommal bukkan fel a forrásokban.¹⁷ Így közvetett adatokra kell támaszkodnunk.

Ju. A. Limonov megállapította, hogy a 11. század végén Rosztovban és Szuzdalban már működött vecse, s feltételezése szerint az a század 70-es éveiben jött létre.¹⁸ A 12. század egy része Jurij fejedelemségének időszaka volt, ám a krónikások ekkor nem a vecsére figyeltek. Nem véletlenül állapította meg L. V Cserepnynin, hogy alig van adat, amely lehetővé tenné, hogy vázoljuk Jurij Dolgorukij és a helyi lakosság különböző rétegeinek viszonyát.¹⁹ Dolgorukij több hadjáratot indított Kijev ellen, és 1155-ben megszerezte az ottani trónt. A délen folyó harcokban fiai is segítettek.²⁰ Közülük Andrej, aki 1155-ben már a legidősebb volt, apja akarata ellenére északkeletre távozott.²¹ Jurij Dolgorukij 1157-ben Kijevben halt meg.²² Így a szuzdali trón is megüresedett, s a betöltésével kapcsolatos évkönyvi adatok a vecse működésére utalnak.

Az 1157-es évnél a Lavrentyij-évkönyvben az áll, hogy miután a rosztoviak és a szuzdaliak valamennyien tanácskoztak, Andrejt választották meg, majd Rosztovban és Szuzdalban apja trónjára ültették.²³ A fenti híradásnak természetesen több értelmezése lehet. Akad olyan nézet, mely szerint „Andrej Bogoljubszkij nyilvánvalóan a szuzdali bojárok pártfogoltja volt, akik a városi patríciátussal szövetségben cselekedtek. A vecsének Andrej trónra ültetésében való részvételéről semmiféle adat nincs. Úgy tűnik, a városi tanács cselekedett.”²⁴ Sajnos a városi tanácsról nincs konkrét információnk, viszont a „здумавше вси” („miután valamennyien tanácskoztak”) kifejezésből a lakosság széles körének részvételére következtethetünk. Figyelemre méltó ugyanakkor egy másik évkönyvi adat, mely szerint Jurij Dolgorukij az északkeleti területeket fiatalabb fiaira hagyta.²⁵ Ezek szerint a trón betöltésében nem a fejedelmi akarat, hanem feltételezhetően a vecse állásfoglalása döntött. A választás nyilván

Rosztovban, az első számú központban történt, majd a fejedelmet mindkét helyen beiktatták. Sajnos nem tudjuk, hogyan zajlott a trónra ültetés. Az viszont ismeretes, hogy Andrej Vlagyimirt választotta székhelyéül, a város mellett építtetett rezidenciát, s arról kapta a ragadványnevét.

Bogoljubszkij vlagyimiri fejedelemségének időszakából (1157–1174) alig van olyan adatunk, amely a vecsére utalhat. Így mindössze kettőt említünk, s mindkettőt Leon püspökkel kapcsolatos. 1159-nél az olvasható, hogy a rosztoviak és a szuzdaliak elűzték őt, 1164-nél pedig az, hogy az eretnek tanokat hirdető Leont Feodor (Andrej pártfogoltja) felülmúlta egy vitában, amelyet a fejedelem és „az összes ember előtt” folytattak le.²⁶ A fenti adatokból aligha vonható le messzemenő következtetés. Rosztov és Szuzdal lakói már korábban is hallatták hangjukat, viszont 1174-ben és az azt követő években a vlagyimiriak is aktívan részt vettek a politikai életben. Ezért el kell fogadnunk Ju. A. Limonov megállapításait a vlagyimiri vecse létrejöttéről: „Valószínűleg a 12. század 60-as éveinél nem később jelent meg. 1174-re, Andrej Bogoljubszkij halálának idejére nemcsak létezett, hanem az elkövetkező belháborúban játszott szerepéből ítélve, már bizonyos tradíciókkal is rendelkezett a város irányításában.”²⁷

Miután Andrej halálhírért megtudták, „a rosztoviak és a szuzdaliak és a perejaszlavliak és az egész druzsina a kicsitől a nagyig Vlagyimirba mentek”,²⁸ ahol Msztyiszlav és Jaropolk Rosztyiszlavicsot választották meg fejedelemnek.²⁹ Ez a rövid forrásrészlet sok információval szolgál. Egyrészt az egész vlagyimir-szuzdali földet képviselő vecsére utal. Másrészt rámutat, hogy már nemcsak a rosztoviak és a szuzdaliak, hanem a perejaszlavliak is beleszóltak a döntésbe. Harmadrészt egyértelművé teszi, hogy 1174-re megnőtt Vlagyimir városának jelentősége. Nyilván a vlagyimiriak is beleszóltak a fejedelemválasztásba. Problémát jelent viszont a „вся дружина от мала до велика” kifejezés értelmezése. Azt hihetnénk, hogy a fiatalabb és az idősebb druzsinát jelöli, ám azt általában a mladsaja és sztarsaja jelzővel illették. A szövegkörnyezet is lehetővé tesz egy másik variációt: I. Ja. Frojanov arra az állásponton helyezkedett, hogy a kifejezés mint a Vlagyimirban egyesült nép vegyes társadalmi összetételének bizonyítékát kell értelmezni. Közöttük voltak egyszerű és előkelő „férfiak”. A druzsina minden valószínűség szerint a rosztoviak, szuzdaliak és perejaszlavliak összefoglaló elnevezése.³⁰

A vlagyimiri döntés végrehajtása azonban akadályba ütközött. A követeknek Csernyigovba kellett utazniuk a Rosztyiszlavicsokért, de Mihalko Jurjevics, Bogoljubszkij öccse is ott tartózkodott, sőt onnan Vlagyimirba ment. Erre az egész északkeleti haderő a városhoz vonult, és 7 hétig blokád alatt tartotta. A lakosságot éhség gyötörte, ezért a vlagyimiriak felszólították Mihalkót, hogy döntsön a saját sorsáról. Miután Mihalko elhagyta Vlagyimirt, Jaropolk Rosztyiszlavics lett a fejedelem, Rosztovban pedig az idősebb Rosztyiszlavics, Msztyiszlav foglalta el a trónt.³¹

A Lavrentyij-évkönyvből azt nem tudjuk meg, hogy a vlagyimiriak hívták-e Mihalkót, vagy csak elfogadták fejedelemnek. Azt viszont igen, hogy távozását követően először megállapodást kötöttek a Rosztyiszlavicsokkal, s csak azután engedték be őket. Még az is kiderül, hogy a szerződés szövegét az Uszpenszkij-székesegyházban helyezték el.³² A krónikás a vlagyimiriak magatartására egyértelmű magyarázatot adott: nem a Rosztyiszlavicsok ellen harcoltak, csak nem akartak a rosztoviaknak behódolni, akik azzal fenyegetőztek, hogy felgyújtják Vlagyimirt, és poszadnyikot (helytartót) állítanak az élére. Ráadásul a rosztoviak azt hangoztatták, hogy a vlagyimiriak az ő körműves holopjaik (rabszolgáik).³³ A „наши холопи каменъници” kife-

jezést még akkor sem szabad szó szerint értelezni, ha Andrej Bogoljubszkij idején Vlagyimirban intenzív építkezés folyt, s viszonylag jelentős lehetett a kőművesek száma. Ezek a szavak egy régi város lakóinak megvetését fejezik ki egy későbbi alapítású település lakóival szemben. A következő év eseményeinek ismertetésekor a krónikás egyértelműen leírta a szokásjogot: a vecsén a prigorodok (alárendelt városok) a régebbi városok döntését fogadták el; itt Rosztov és Szuzdal volt a régi város, Vlagyimirt pedig a bojárok prigorodnak nevezték.³⁴ Úgy tűnik azonban, hogy a vlagyimiriak vonakodtak elismerni az alárendelt város státuszát; nem akartak helytartót, s ismét elérték, hogy saját fejedelmük legyen.

A Rosztyszlavicsok nem sokáig álltak a vlagyimir-szuzdali föld élén. A Jaropolk fejedelem druzsinájával elégedetlen vlagyimiriak követeket küldtek Rosztovba és Szuzdalba, hogy előadják sérelmeiket, de nem kaptak segítséget. Ekkor Mihalko Jurjevicshoz fordultak. Mihalko ismét Csernyigovból érkezett, és öccse, Vszevolod is vele tartott. Azonban nem jutottak el Vlagyimirig, mert Msztyszlav Rosztyszlavics csatára kényszerítette őket. Mivel az ütközetet a Jurjevicsek nyerték, a vlagyimiri trón Mihalkóé lett (1175–1176). Ezután a szuzdaliak egy része átállt az új fejedelem oldalára. Üzenetet küldtek hozzá, amelyben jelezték, hogy csak a bojárok harcoltak együtt Msztyszlávval. Végül Mihalko kiegyezett a szuzdaliakkal és a rosztoviakkal is, Vszevolodot pedig Perejaszlavl fejedelmévé tette.³⁵

Az 1175. évi események az északkeleti lakosság erős aktivitását mutatják. Mielőtt a vlagyimiriak Rosztovhoz és Szuzdalhoz fordultak volna, hangoztatni kezdték, hogy Jaropolk fejedelmet ők fogadták el, és a megegyezést esküvel erősítették meg. Miután a vlagyimiriak nem kaptak segítséget a régi városoktól, Mihalkót hívták meg a trónra. A Msztyszlav fölött aratott győzelem után a kolostorfőnökök, a papok „és az összes ember” („и вси людье”) ünnepélyesen fogadta az új fejedelmet. A szuzdaliak viszont két táborra szakadtak. Végül ők is és a rosztoviak is közös megegyezéssel, esküvel megerősített szerződés alapján fogadták el Mihalko fejedelemségét.³⁶ Úgy véljük, hogy a fenti vlagyimiri, szuzdali és rosztovi események a vecse működésére utalnak. Az államiság másik tényezője kapcsán két megállapítást tennénk. Egyrészt a vlagyimir-szuzdali föld élén továbbra is két fejedelem állt. Másrészt változások is történtek: Vlagyimir visszaszerezte vezető szerepét, Perejaszlavl is kapott fejedelmet, míg Rosztov presztízse csökkent.

A nyugalom ezúttal sem tartott sokáig. 1176-ban meghalt a korábban is betegeskedő Mihalko Jurjevics. Öccsét, Vszevolodot a vlagyimiriak a híres Aranykapu előtt fogadták, felesküdték rá, majd trónra ültették. A „rosztoviak és a bojárok” azonban ismét Msztyszlav Rosztyszlavicsot hívták meg magukhoz. Vszevolod Msztyszlav ellen vonult, és Rosztovot felajánlotta unokaöccsének. Üzenetében a hatalomgyakorlás forrásait is megjelölte: Msztyszlávot a rosztoviak és a bojárok, míg őt Isten és a vlagyimiriak hívták, illetve választották meg. Vszevolod azt is felajánlotta, hogy a szuzdaliak maguk döntsének arról, kit hívnak meg fejedelemnek. Msztyszlav a kompromisszumot elutasította, az ütközetet elvesztette, s így ismét menekülnie kellett.³⁷ Ezek az események a vlagyimiri és a rosztovi vecse szerepére utalnak. A krónikás az utóbbi esetben még el is különítette a rosztoviakat és a bojárokat, tehát az idősebb druzsina tagjait. A szuzdali vecse szerepét pedig Vszevolod külön is hangsúlyozta: „Szuzdal legyen közös; akit ők akarnak, az legyen a fejedelmük.”³⁸

A Vszevolod által legyőzött Msztyszlav Rosztyszlavics sem Rosztovban, sem Novgorodban nem talált menedéket. Végül Gleb rjazanyi fejedelemhez menekült, s őt Vszevolod ellen hangolta. 1176 őszétől 1177 tavaszáig ismét harcok dúltak. Gleb

előbb felperzselt Moszkvát, majd Vlagyimir környékét rabolta. Vszevolod azonban ismét felülkerekedett, s rengeteg foglyot ejtett. Gleb és fia, valamint Msztyszlav is köztük volt. A foglyokat Vlagyimirba vitték. Ott Vszevolodnak ezúttal saját támogatóival gyűlt meg a baja, mivel a harmadik napon zendülés kezdődött: a bojárok és a kereskedők azt követelték, hogy a fejedelem vagy végeztesse ki, vagy vakíttassa meg, vagy adja át nekik a foglyokat. Vszevolod ellenállt, s egyelőre csak börtönbe záratta őket. A rjazanyiaknál viszont elérte, hogy Jaropolk Rosztyszlavicsot kiadják. Később újra zavargás kezdődött, amelyben a városi lakosság ismét a bojárokkal együtt vett részt. Az elégedetlenkedők felfegyverkezve a fejedelmi udvarba vonultak, Vszevolod pedig nem tudta megakadályozni a foglyok megvakítását.³⁹ Az ismertetett események a vlagyimiriak széles körű és szervezett fellépését mutatják. A háttérben nyilván a vecse állt.

Azonban a vlagyimiriak nagy számban való megjelenése még nem feltétlenül bizonyítja a vecse összehívását. Az 1206-os évnél a Lavrentij-évkönyv részletesen beszámol Vszevolod beteg feleségének kolostorba vonulásáról. A fejedelemasszonyt az „összes bojár” („бояре вси”) és az „összes városlakó” („горожане вси”) is elkísérte.⁴⁰ Ugyanennél az évnél olvashatunk arról, hogy kik fogadták Vszevolod fejedelem fiát, a Novgorodból érkező Konsztantyint. A felsorolás tartalmazza az „összes városlakó a kicsitől a nagyig” („горожане вси от мала и до велика”) kifejezést is.⁴¹ A szövegkörnyezet alapján ezek az események nem a vecse működését mutatják, legfeljebb arra utalnak, hogy egy-egy ünnepélyes eseményen Vlagyimir lakói tömegesen jelentek meg.

Bizonyítéknak tekinthető viszont az 1480-as Moszkvai évkönyvgyűjtemény 1211. évi híradása, amely lényegében Vszevolod Bolsoje Gnyezdo⁴² végakarátának bejelentéséről és annak megerősítéséről szól: „Vszevolod nagyfejedelem összehívta az összes bojárját a városokból és a volosztjyokból, [meghívta – M. J.] Ioan püspököt, a kolostorfőnököket, a papokat, a kereskedőket, a dvorjanyinokat és az összes embert, és fiának, Jurijnak adta Vlagyimirt... és mindenkit a kereszthez vezetett, és minden ember megcsókolta [azt, vagyis felesküdt – M. J.] Jurijra.”⁴³

Miután sorra vettük és elemeztük az északkeleti vecsével kapcsolatos adatokat, elfogadhatónak tartjuk Ju. A. Limonov összegzését. Ennek lényege a következő. A vlagyimir-szuздali föld néhány városi központjában közhatalmi szerv, vecse létezett. A vecse a fejedelmi hatalommal szerződő fél szerepét játszotta: a vecse hívta a fejedelmet a trónra. A fejedelem hatalmát egy sor kérdésben a vecse korlátozta. Néha a vecse ítélete értelmében a fejedelmet elűzték, és egy másik pályázóval helyettesítették. A fejedelem és a vecse között létrejött összes szerződést meghatározott dokumentumokba, esküvel megerősített okmányokba foglalták. Ezek tartalmazták azokat a feltételeket, melyek alapján a fejedelem megkapta a város és a föld, vagyis az oblaszty feletti hatalmat. A szerződés megszegése a fejedelem leváltásához vezetett. A vecse szervezte a helyi városi obscsinát, szükség esetén betöltötte a törvényhozó és a végrehajtó szerv szerepét, szervezte a helyi népfelkelést.⁴⁴

A fejedelem és a druzsina kapcsolata

A történészek eddig elég sok figyelmet fordítottak az óorosz druzsina, vagyis kíséret bemutatására.⁴⁵ Ez a fontos intézmény a szuздali földön is két részből állt: idősebb és fiatalabb, más fordításban nagy és kis druzsinából. A továbbiakban azt vizsgáljuk,

hogy milyen szerepet játszott az északkeleti druzsina, illetve milyen volt a viszonya a területet irányító fejedelemmel.

Andrej Bogoljubszkij fejedelemségének időszakára vonatkozóan (a meggyilkolását bemutató forrás kivételével) nem maradt fenn sok adat a kíséretéről. Érdekes viszont, hogy az egyik híradás még Jurij Dolgorukij druzsinájára vonatkozik: Andrej 1161 körül öccseit (Msztjiszlavot és Vaszilkót), unokaöccseit (Msztjiszlav és Jaropolk Rosztjiszlavicsot), valamint „apja előkelő embereit” („мужи отца своего переднии”) elűzte a fejedelemség területéről. A krónikás ugyanott a szélsőséges lépés okát is megadta: szerinte Andrej ezt azért tette, mert „az egész szuzdali föld egyeduralmódója akart lenni” („хотя самовластец быти всеи Суждальской земли”).⁴⁶ A fentiek alapján Bogoljubszkij sem a rokonságával, sem pedig apja idősebb druzsinájának tagjaival nem akart osztozni a hatalmon.

Andrej fejedelem azonban saját idősebb druzsinájának tagjaival sem volt jó viszonyban. Sajnos közülük csak keveset ismerünk név szerint, elsősorban a Kucskovicsokat. Ha hihetünk V. Ny. Tatyiscsevnek, Jakim Kucskovics apját Jurij Dolgorukij végeztette ki, lánytestvérét pedig Andrejhez adták feleségül.⁴⁷ A Kucskovicsok valószínűleg már 1157 előtt Andrej közvetlen környezetéhez tartoztak. Az egyik híradás szerint ők vették rá Andrejt, hogy északkeletre költözzön, s ezt a lépést a fejedelem 1155-ben apja engedélye nélkül tette meg.⁴⁸ Csaknem két évtized múlva a Kucskovicsok már Andrej ellenségei voltak. Arra, hogy saját bojárjai miért fordultak szembe Bogoljubszkijjal, jórészt közvetett adatokból tudunk következtetni. Az Andrej Bogoljubszkij meggyilkolását ismertető forrás azonban közvetlen okot is megnevez: Andrej kivégeztette Jakim Kucskovics testvérét, s ezután húszan összeesküvést szöttek Jakim, valamint rokona, Pjotr vezetésével.⁴⁹

A Bogoljubovban elkövetett gyilkosság után az összeesküvők kirabolták a fejedelem palotáját. Miután Bogoljubszkij halálhírét megtudták, Bogoljubov lakói folytatták a fejedelmi udvar kifosztását.⁵⁰ A felkelők a fiatalabb druzsina tagjait sem kímélték: „És sok baj történt [Andrej – M. J.] volosztjában: a poszadnyikok és a tyiunok házaikat kirabolták, őket pedig és a gyetszkijeket és a mecsnyikeket megölték, házaikat kifosztották.”⁵¹ Andrej Bogoljubszkij fiatalabb druzsinájának fenti tagjai az adók, illetékek és bírságok kivetését, illetve beszédését minden bizonnyal jelentős mértékben saját meggazdagodásukra használták fel, és visszaéléseikkel az egész rendszert, sőt magát a fejedelmet is gyűlöletessé tették.

A tragikus eseményeket ismertető elbeszélésben jelent meg először a „dvorjanye” kifejezés, bár még csak „dvoranye” („дворяне”) alakban. A Lavrentyij-évkönyvben ez áll: „Bogoljubov lakói és a dvoranyinok kirabolták a fejedelmi házat.”⁵² A dvorjanyinok kezdetben nyilván a fejedelmek részben szabad, részben függésben levő szolgálói voltak. Összetételük változáson ment keresztül egyes katonai elemek csatlakozása következtében. Ezek az emberek kiszorultak a fiatalabb druzsinából, és a fejedelmi udvarban telepedtek le. A 12. század végétől a fiatalabb druzsina fokozatosan összeolvadt a fejedelmi udvarral.⁵³ A Lavrentyij-évkönyvben található változat teljesen elválasztja a dvorjanyinokat a poszadnyikoktól, tyiunoktól, gyetszkijektől és mecsnyikektől, amikor azt állítja, hogy az előbbieket rabolták, míg az utóbbiakat kirabolták, sőt meg is ölték őket.⁵⁴

Tehát a bojárok mellett az udvari szolgák is szembefordultak a fejedelemmel. Ténykedésük nem merülhetett ki csak a bogoljubovi palota fosztogatásában, mert véleményünk szerint segítségük (vagy legalábbis passzivitásuk) nélkül a merénylők nem tudták volna tervüket megvalósítani. Anbál kulcsár, az udvartartás vezetője szin-

tén az összeesküvők közé tartozott, sőt ő nyújtotta a legnagyobb segítséget az idősebb druzsina tagjainak.⁵⁵ Arra vonatkozóan is van adatunk, miért volt ilyen a dvorjanyinok magatartása: a Nyikon-évkönyv szerint az udvarban szolgálatot teljesítők nem szerették Andrejt.⁵⁶

A fentiekből az derül ki, hogy Bogoljubszkij fivéreit és apja bojárjait elűzte, saját idősebb druzsinájával nem tudott harmonikus viszonyt kialakítani, és udvari szolgálói sem szerették. Azonban a 12. századi Ruszban a konfliktusok ilyen radikális eszközökkel történő megoldása nem volt megszokott jelenség, s az összeesküvők hosszú távon nem sok jóra számíthattak. Végül Mihalko Jurjevics (1175–1176) bosszút állt bátyja gyilkosain: utasítására a Kucskovicsokat, Anbal kulcsárt és 15 büntársukat kivégezték.⁵⁷

Az Andrej és Mihalko fejedelemsége közötti időszakban a Rosztyszlavicsok álltak a vlagyimir-szuzdali föld élén. Természetesen ők is druzsináik segítségével irányították a területet. Az utóbbiak tevékenysége azonban a Lavrentyij-évkönyv szerint újabb konfliktusokhoz vezetett. A kisebb druzsina tagjai, a gyetszkijek sok nehézséget okoztak a jövedelmek beszédése során.⁵⁸ A fejedelmek a bojárokra hallgattak, s nyilván Jaropolk Rosztyszlavics idősebb druzsinájának számlájára kell írunk a vlagyimiri Uszpenszkij-székesegyház értékeinek megdézsmálását és jövedelmének megcsapolását.⁵⁹ Mivel Msztyszlav és Jaropolk druzsinái a harcban kevésbé bizonyultak eredményesnek, 1175-ben a Rosztyszlavicsok alulmaradtak Mihalkóval szemben. Mihalko rövid uralma után, 1176-ban Vszevolod került a vlagyimiri trónra.

A belháború azonban folytatódott, mivel a rosztoviak és a bojárok, vagyis a rosztovi vecse visszahívta Msztyszlav Rosztyszlavicsot. Az ezt követő események ismertetése a Lavrentyij-évkönyvben fontos adalékokkal szolgál az északkeleti druzsina történetéhez. A krónikás szerint Msztyszlav összegyűjtötte a rosztoviakat, a bojárokat, a grigybát, az általa paszinkinek nevezett személyeket és az egész druzsinát, s Vlagyimir városa felé vonult. Vszevolod a vlagyimiriakkal, saját druzsinájával és a nála maradt bojárokkal indult Msztyszlav ellen.⁶⁰ A rosztoviak és a vlagyimiriak alatt valószínűleg ezen városok fegyverforgatásra alkalmas, szabad jogállású lakóit, tehát a népfelkelést kell értenünk. A bojárok nyilván az idősebb druzsinát képviselték. A grigyba a fiatalabb druzsina tagjainak összefoglaló elnevezése volt.⁶¹ Érdekes, hogy a krónikás külön kiemelte a paszinkinek nevezett személyeket. Ők udvari szolgák voltak.⁶² S ha a felsorolás nem lenne elég bizonyíték arra, hogy Msztyszlav a rosztoviakon kívül az egész kíséretet összegyűjtötte, a végén még ott szerepel az „egész druzsinát” („всю дружину”) kifejezés is. Vszevolod kíséretének leírását már nehezebb értelmezni. A „nála maradt bojárok” („быше бояръ осталось оу него”) megfogalmazás azt sejteti, hogy a vlagyimiri bojárok egy része Rosztovba ment, és Msztyszlávot támogatta. Elképzelhető, hogy a „saját druzsinájával” („с дружиною своею”) szóösszetétel Vszevolod Perejaszlávlból áthozott kíséretét jelenti, s ehhez talán az elhunyt Mihalko fiatalabb druzsinája is csatlakozott.

Vszevolod bizonytalanságát látszik alátámasztani az az üzenet is, melyet a döntő összecsapás előtt Msztyszlávhoz küldött. Ebben a béke fejében Rosztovot felajánlotta ellenfelének. Számunkra azonban most az üzenet a druzsina szempontjából fontos. Vszevolod először azt állapította meg, hogy Msztyszlávot az idősebb druzsina („ста́рейшая дружина”) hívta meg, majd a rosztoviak és a bojárok meghívásáról beszélt; saját maga és bátyja hatalmának forrásaként pedig Istent és a vlagyimiriakat nevezte meg.⁶³ Mint ismeretes, Msztyszlav Rosztyszlavics ezúttal is vereséget szenvedett, s így a rosztov-szuzdali föld fölötti ellenőrzés megosztására nem került sor.

Vszevolod Bolsoje Gnyezdo fejedelemségének további időszakából is rendelkezünk olyan adatokkal, amelyek a személyes druzsinával kapcsolatosak. Sajnos ezek száma nem nagy, s így nem teszik lehetővé a két fél viszonyának alapos bemutatását. A Lavrentij-évkönyv szerint 1178-ban a fejedelem a Novgorodhoz tartozó, gazdag Torzsokhoz vonult, és meg akarta sarcolni. Mivel Vszevolod druzsinája zsákmányra vágyott, a fejedelem kénytelen volt beleegyezni Torzsok elfoglalásába. A város bevételét a szokásos fosztogatás és gyűjtogatás követte.⁶⁴

Az 1190-es évnél azt olvassuk, hogy a „nagyfejedelem” Rosztovban volt adószedő körúton, majd Suzdalba, onnan pedig Vlagyimirba ment.⁶⁵ Ez az információ azért érdekes, mert az adó személyes begyűjtése a Kijevi Rusz létrejöttétől kezdve létezett, s a fejedelmek a druzsina segítségével végezték. Feltételezhető, hogy ezúttal is így történt a jövedelem beszedése.

Az 1195. évi híradás szerint Vszevolod Jurij nevű tyiunjának vezetésével emberekkel küldött Ruszba, vagyis délre Gorogyec Osztyorszkij erődjének felépítésére.⁶⁶ Ebből arra következtetünk, hogy a fiatalabb druzsina tagjai még a 12. század végén is fontos megbízásokat kaptak a fejedelemtől.

Az idősebb druzsina tagjai jelen voltak az ünnepélyes eseményeken. 1206-ban Vszevolod legidősebb fia, Konsztantyin novgorodi fejedelem lett. Amikor elindult, sokan elkísérték a Sedaska folyóig. Köztük volt apja összes bojárja is.⁶⁷ Konsztantyin még ebben az évben visszatért Novgorodból. A krónikás sorai alapján úgy tűnik, ismét nagy tömeg gyűlt össze a Sedaskanál. Természetesen Vszevolod idősebb druzsinájának tagjai is kivonultak Konsztantyin fogadására.⁶⁸

Már utaltunk arra az 1211. évhez kapcsolódó híradásra, amely Vszevolod Bolsoje Gnyezdo végakaratainak bejelentéséről szól. Ennek értelmében a fejedelem nem Konsztantyinnak, hanem a fiatalabb Jurijnak szánta a vlagyimiri trónt. Mivel a lépés a szeniorátus megsértését jelentette, elfogadtatásához széles körű támogatásra volt szükség. A rendezvényre Vszevolod mind saját bojárjait, mind pedig a dvorjanyinokat meghívta.⁶⁹ Az előbbieket a korabeli társadalom tekintélyes tagjai voltak, tehát jelenlétük nem szorul magyarázatra. A dvorjanyinok azonban 1174-ben még csak mint fosztogató udvari szolgák jelentek meg. Ha pontos az évkönyvi adat, 1211-re jelentősen megnőtt a presztízsük. Mivel a forrás a fiatalabb druzsina tagjainak meghívását külön nem említi, elképzelhető, hogy már őket is a dvorjanyinok között kell keresnünk.

A fejedelem és a druzsina kapcsolatának vizsgálata nem könnyű feladat. Viszonylag kevés közvetlen adattal rendelkezünk, a közvetett információk pontos értelmezése pedig nem minden esetben lehetséges. Maga a druzsina kifejezés például jelenthet összegyűlt embereket, fegyveres katonai egységet vagy fejedelmi kíséretet. A forrásokban szereplő bojárokról nem mindig lehet kideríteni, hogy az idősebb druzsina tagjai vagy druzsinán kívüli előkelők. Az viszont kiderült az ismertetett adatokból, hogy a fejedelmek északkeleten is támaszkodtak a druzsinára.

*

A Vlagyimir-suzdali Fejedelemség területe az általunk tárgyalt időszakban folyamatosan változott, s a változás elsősorban növekedést jelentett. A régészeti leleteknek és az évkönyvi adatoknak köszönhetően meg tudjuk nevezni az új adminisztratív, illetve katonai központokat, s ezekhez viszonyítva ki tudjuk jelölni a határokat. Ha az állami-ság egyik kritériuma az, hogy az alapját képező terület körülhatárolható legyen, akkor

a vlagyimir-szuzdali föld a 12. század második felében és a 13. század elején már állami jelleggel bírt.

A fenti területnek nemcsak a központjait tudjuk megnevezni, hanem arról is vannak információink, hogy közülük a nagyobbak (Rosztov, Szuzdal, Vlagyimir, Perejaszlavl Zaleszkij) vecsével rendelkeztek. A vecse két fajtáját különböztethetjük meg: az egyik az egész fejedelemséggel kapcsolatban hozott döntéseket, míg a másik csak egy központ és körzetének ügyeiben volt illetékes. A fejedelem csak a vecse beleegyezésével szerezhette meg a trónt, a hatalom gyakorlása során pedig tekintettel kellett lennie a vele kötött szerződésre. Ez az intézmény ellentmondhatott a fejedelemségnek, megvonhatta tőle a támogatást, vagy el is űzhette őt. A vecse egyrészt a fejedelmi hatalom ellensúlyát képezte, másrészt annak támaszául is szolgált. Úgy véljük, hogy a vecse egy kezdetleges államszervezet nélkülözhetetlen elemét jelentette.

A vlagyimir-szuzdali államszervezet a fejedelmet sem nélkülözhetette. Ő irányította a külkapcsolatokat, az adószedést, a bíraskodást és az építkezéseket; ő vezette a hadjáratokat és intézte az egyház egyes ügyeit. Ezeknek a feladatoknak a jó részét csak a druzsina segítségével tudta ellátni. A fejedelem igénybe vette a druzsina tanácsait, katonai erejét, adminisztratív és egyéb szolgálatait. Ha a fejedelem és bojárjai között éles ellentét alakult ki, annak végzetes következménye lehetett. Nagy veszélyt jelentett a fejedelemségre nézve az is, hogyha kíséretének tagjai visszaéltek a hatalommal, s ezáltal ellenszenvet keltettek a lakosság körében. Azonban a kisebb-nagyobb konfliktusok ellenére a fejedelemségnek szüksége volt a druzsinára, a druzsinának a fejedelemségre, az északkeleti államszervezetnek pedig mindkettőre.

Jegyzetek

1. *Font Márta*: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Bp., 2005. 7. (A továbbiakban: Font, 2005.)
2. Uo. 8., 17.
3. *Makai János*: Jurij Dolgorukij tevékenysége Északkelet-Oroszországban. In: Világtörténet, 1991. tavasz–nyár. 40.
4. Uo. 43.
5. *V. A. Kucskin*: Rosztovo-Szuzdalszkaja zemlja v X – pervoj tretyji XIII vekov (Centri i granyici). In: Isztorija SZSZSR, 1969/2. 62–94. (A továbbiakban: Kucskin, 1969.) *V. A. Kucskin*: Formirovanyije goszudarsztvennoj tyerritorii Szevero-Vosztocsnoj Ruszi v X–XIV vv. Moszkva, 1984. (A továbbiakban: Kucskin, 1984.)
6. *Kucskin*: i. m. 1969. 64.; *Kucskin*: i. m. 1984. 74., 99.
7. Polnoje szobranijje ruszskih letopiszej. Tom I. Moszkva, 1962. 353. (A továbbiakban: PSZRL.) Az Orosz évkönyvek teljes kiadásának I. és II. köteté esetében a megadott sorszám nem oldalt, hanem oszlopot jelöl.
8. Novgorodszkaja pervaja letopisz sztarsego i mladsego izvodov. Moszkva–Leningrád, 1950. 33. (A továbbiakban: NPL.) Az őrosz druzsina kifejezés általában a fejedelem kíséretét jelöli, azonban más jelentéssel is bír. Ez esetben nyilván a Danyiszlav Lazutyinyics vezetése alatt álló fegyveresekről és adószedőkről van szó. A szmerd földművest, parasztot jelent. A szuzdali szmerdek említéséből arra lehet következtetni, hogy Zavolocsje lakosságának egy része ekkorra már a szuzdali földnek adózott. Lehetséges, hogy ez az állapot 1166-tól, tehát Msztjyiszlav útja óta állt fenn.
9. PSZRL. T. I. 352–353.
10. Uo. 364.
11. Uo. 364.
12. *Kucskin*: i. m. 1984. 91–92.
13. Uo. 93–94.
14. PSZRL. T. I. 377. (A polockiak a Lavrentyij-évkönyv 14. századi szövegében még nem szerepelnek, csak két 15. századi szövegváltozatban bukkannak fel.)
15. *I. Ja. Frojanov*: Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicseszkoj isztorii. Leningrád, 1980. 184.
16. *Ju. A. Limonov*: Vlagyimiro-Szuzdalszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityicseszkoj isztorii. Leningrád, 1987. 120.

17. PSZRL. T. I. 377.
18. *Limonov*: i. m. 12–13.
19. L. V. *Cserepnjin*: K voproszu o haraktyere i forme drevnyerusszkogo goszudarsztva X – nacsala XIII v. In: Isztoriceszkije Zapiszki, 89. Moszkva, 1972. 389.
20. Jurij Dolgorukij Kijevért folytatott harcához: *Makai János*: A Szuzdali Fejedelemség külpolitikája a 12. század 30–50-es éveiben. In: *Aetas*, 1995/3. 80–86.
21. PSZRL. T. II. 482.
22. PSZRL. T. I. 348., T. II. 489.
23. PSZRL. T. I. 348. Az Ipatyij-évkönyv szerint a vlagyimiriak is a tanácskozók között voltak, és Andrejt Vlagyimirban is trónra ültették: PSZRL. T. II. M. 490.
24. *Cserepnjin*: i. m. 390.
25. PSZRL. T. I. 372.
26. PSZRL. T. I. 349., 351–352., T. II. 493.
27. *Limonov*: i. m. 128.
28. PSZRL. T. I. 371.
29. Uo. 372. (A Rosztiszlavicsok Andrej Bogoljubszkij unokaöccsei voltak.)
30. *Frojanov*: i. m. 179.
31. PSZRL. T. I. 372–374.
32. Uo. 373–374.
33. A szerződés elhelyezése és a rosztoviak álláspontja: uo. 374.
34. Uo. 377–378.
35. Uo. 374–379.
36. Uo. 375., 377–379.
37. Uo. 379–382.
38. Uo. 380–381.
39. Uo. 382–386.
40. Uo. 424.
41. Uo. 428.
42. Vsevolod Jurjevics a Bolsoje Gyezdó (Nagy Fészek) ragadványnevet népes családja miatt kapta. A Rurik-dinasztia moszkvai ágának képviselői is az ő leszármazottai voltak.
43. PSZRL. T. XXV. Moszkva–Leningrád, 1949. 108.
44. *Limonov*: i. m. 145.
45. Lásd pl. *Frojanov*: i. m. 64–98.; *Font Márta*: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Bp., Pécs, 1998. 81–84. (A továbbiakban: *Font*, 1998.)
46. PSZRL. T. II. 520.
47. V. Ny. *Tatyiscsev*: Isztorija Rosszijszkaja. T. III. Moszkva–Leningrád, 1964. 249.
48. NPL. 467.
49. PSZRL. T. II. 585–586.
50. Uo. 589., 592.
51. Uo. 592. A poszadnyikok (fejedelmi helytartók) az idősebb druzsina tagjai is lehettek, ám ez esetben a forrás a fiatalabb druzsina tagjaival együtt említi őket.
52. PSZRL. T. I. 369–370.
53. *Frojanov*: i. m. 95–97.
54. PSZRL. T. I. 370.
55. PSZRL. T. I. 369., T. II. 586.
56. PSZRL. T. IX. M., 1965. 221.
57. *Tatyiscsev*: i. m. 113. Az Első novgorodi évkönyv is beszámol a megtorlásról, bár meglehetősen ellentmondásosan: NPL. 468.
58. PSZRL. T. I. 374.
59. Uo. 375.
60. Uo. 380.
61. *Font*: i. m. 1998. 83.; *Font*: i. m. 2005. 246.
62. *Font*: i. m. 1998. 83.; *Font*: i. m. 2005. 247.
63. PSZRL. T. I. 380.
64. Uo. 386.
65. Uo. 408.
66. Uo. 412.
67. Uo. 421–422.
68. Uo. 428.
69. PSZRL. T. XXV. 108.

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK JAPÁN-POLITIKÁJÁNAK VÁLTOZÁSAI A 20. SZÁZAD ELEJÉN

Az Egyesült Államok 1898-ban, a Spanyolország ellen indított háborúval lépett be a világpolitikába. A könnyű és mutatós amerikai győzelem után Spanyolország végérvényesen kiszorult a karibi térségből. A Fülöp-szigetek és Hawaii megszerzésével azonban az Egyesült Államok szembekerült egy, a hadseregét és flottáját is rohamlép-
tekben fejlesztő, feltörekvő nagyhatalommal, Japánnal.

Japán terjeszkedésének kezdete a 19. század utolsó harmadára esett. 1874-ben elfoglalta Formozát, ám nem sokkal később kénytelen volt visszavonulni, mivel ennek birtoklásáért az angol flottával kellett volna megmérkőznie. A nyilvánvaló vereséget elkerülendő, a szigetország figyelme az angol érdekszférán kívül eső Korea felé fordult, és az 1894–1895-ben Kínával vívott háború eredményeképpen meg is szerezte azt. Ezután Oroszországgal került szembe, mivel Mandzsúriát mindkét nagyhatalom a saját érdekszférájának tekintette. Oroszország már korábban megegyezett Németországgal Port Arthur, valamint Kiaucsou erődjének megszerzése után. Japán Nagy-Britanniával kötött szövetséget Oroszország ellen. Ezzel úgy tűnt, hogy hamarosan komoly nagyhatalmi összecsapás lesz a térségben. Ekkorra már az Egyesült Államok – a Fülöp-szigetek birtoklása révén – sem volt közömbös a távol-keleti játszmát illetően. Az európai hatalmak fegyverkezési versenyének gyorsulása után lényegében már az Egyesült Államok volt a szigetország fő vetélytársa. Tanulmányunkban a két nagyhatalom viszonyában beállott legfontosabb változásokat mutatjuk be a spanyol–amerikai háborútól az első világháborút lezáró békerendszerig terjedő időszakban.

Az Egyesült Államok Japán-képe az első világháborúig

Japán terjeszkedése a Meidzsi-restaurációt követően indult meg. Az expanzív külpolitika számára nélkülözhetetlen eszközök, a hadsereg és a hadiflotta is nagymértékben fejlődtek. Az időhatárok átlépése árán is meg kell említenünk a modernizáció kezdetének amerikai visszhangját. A változások kezdete után hat évvel, 1874-ben Japánba érkezett Emory Upton amerikai tábornok már jelentős hadászati reformokról tudott beszámolni. Upton 1874-ben kezdődött és másfél évig tartó világ körüli útja során valamennyi nagyhatalom haderejét megvizsgálta, útja során szerzett ismereteit pedig egy nagyszabású műben közreadta.¹ Nézete szerint az új japán vezetés jelentős lépéseket tett a hadsereg modernizálására. Ekkor születtek meg – francia tisztek tevékeny közreműködésével – a tisztképzés intézményei és a modern hadsereg számára nélkülözhetetlen újítások. A szigetországról szóló fejezetet sokatmondóan zárta, megállapította ugyanis, hogy az elszigetelődés véget ért, s a jövőben Japán nagy szerepet fog játszani a nemzetközi küzdőtéren.²

Kínáról már lényegesen kevésbé optimista képet festett. Kiemelte, hogy jól szervezett hadsereg és infrastruktúra nélkül Kína part menti területei – a fővárossal együtt – igen sebezhetőek. Megoldásként a haderő terén Japán példáját javasolta, de nem maradt el a demokratikus berendezkedés jótékony hatásainak említése sem. Véleménye szerint Kína vízvázalasztóhoz ért, és a közeljövőben eldől: vajon képes lesz-e önmaga fejlesztésére, vagy a nagyhatalmi vetélkedés egyik fő színterévé válik, és hátrányokat szenvedve évtizedekre távol kerül a modernizációtól.³

A 19. század utolsó harmadának egyik legjelentősebb amerikai katonai gondolkodója, Alfred Thayer Mahan a századfordulótól kezdve az Egyesült Államok csendes-óceáni terjeszkedésének gátjaként tekintett Japánra. Fordulópontnak az 1894–1895-ben Kínával vívott és gyors japán győzelemmel lezárult háborút tartotta. Kiemelte Japán jó földrajzi fekvését, valamint a katonai vezetés rátermettségét is. Kínán kívül Japán Oroszországra is súlyos vereséget mért, így – néhány évre – kikapcsolta az egyik komoly vetélytársát a távol-keleti vetélkedésből.

Mahan szerint a Karib-tengeren és a Csendes-óceánon volt a legfontosabb az amerikai tengeri fölény megeremtése. A tengeri fölény szempontjából a Hawaii-szigetek megszerzését tartotta a legsürgetőbb feladatnak, mivel az volt a leginkább alkalmas az amerikai flotta összpontosítására egy esetleges japán támadás esetén. Már a 19. század utolsó éveiben felismerte, hogy az Egyesült Államok lesz Japán egyetlen tényleges vetélytársa, mivel Nagy-Britannia az erőltetett német flottaépítés miatt kénytelen lesz hadihajóinak nagy részét az Északi-tengeren, valamint a brit szigetek környékén állomásoztatni. Upton még nem tulajdonított nagy jelentőséget a Japánban bekövetkezett fejlődésnek, mivel Európában akkor még nem volt olyan mérvű fegyverkezési verseny, mint a későbbi évtizedekben, így szilárd volt az erőegyensúly, ám a századfordulón már lényegében eltűntek a szigetország európai vetélytársai. Mahan egyedi, olvasmányos stílusával, nagy ismeretanyagával komoly hatást gyakorolt a korszak politikusaira. Theodore Roosevelt haditengerészeti államtitkár mellett William McKinley elnök és a republikánus párt vezető egyéniségei – Henry Cabot Lodge, Elihu Root – is támogatásukról biztosították.⁴ Theodore Rooseveltt két elnöki ciklusának idején (1901–1909) Mahan terve lényegében megvalósult, ugyanis az amerikai flotta – időlegesen, nagyjából az első világháború kitöréséig – a második helyre lépett a brit után.⁵

Theodore Rooseveltt elnöksége idején hozzálátott Mahan stratégiájának megvalósításához. Felismerte, hogy az amerikai hadsereg fejletlensége miatt (ekkoriban alig érte el a 100 000 főt) a hadiflottával kell megoldani a Fülöp-szigetek védelmét. Számos kikötő épült, ám Rooseveltt továbbra is az „Egyesült Államok Achilles-ínjának” nevezte a Fülöp-szigeteket.⁶

Japán lényegében 1904–1905-ben, az orosz–japán háború idején vált világpolitikai tényezővé. Az amerikai közvélemény a háború kezdetén egyértelműen Japánnal szimpatizált. Oroszországban csalódottan is fogadták, hogy az Egyesült Államok egy keresztény ország helyett Japánt támogatja. Az autokrata vezetés mellett az akkoriban lezajlott egyre véresebb pogromok sem tették népszerűvé a cári Oroszországot az Egyesült Államokban.⁷ Az is a japánok mellett szólt, hogy a háború kirobbanása előtt a katonai és a politikai vezetésben egyaránt gyors orosz győzelemmel számoltak, amely után a nyitott kapuk elvét is veszélyben látták. Japánt sok esetben esélytelennek (*underdog*) kiáltották ki. Rooseveltt még egy angol–amerikai–japán szövetséget is lehetségesnek tartott, sőt Franciaországot és Németországot egyaránt figyelmeztette, hogy egy esetleges Japán elleni összefogás után az Egyesült Államokkal találhatják magukat szemben. Az amerikai elnök már 1904-ben, a háború kitörése előtt felajánlotta a feleknek, hogy kész közvetíteni, ám Oroszország és Japán is bízott a döntő győzelemben. Ezt végül az utóbbinak sikerült kivívnia. Oroszország a vereség mellett a forradalmi szervezkedéssel is számolni kellett, ezért mindenképpen tárgyalóasztalhoz kellett ülnie. Japán öröme sem volt teljesen felhőtlen. Hajóhadának veszteségei kicsik voltak ugyan, ám az ország az államcsőd szélén állt.⁸

Roosevelt végül közvetíthetett az orosz–japán háborút lezáró portsmouthi békétárgyalásokon. Az amerikai elnök már a háború kirobbanásától kezdve tartott attól, hogy az ellenségeskedés – különösen, ha elhúzódik – felboríthatja a nemzetközi egyensúlyt. Komolyan számolt azzal, hogy az egy évvel korábban létrejött entente cordiale után ismét kiéleződhet a viszony Nagy-Britannia és Franciaország között, mivel utóbbi Oroszország, előbbi viszont Japán sikerében volt érdekelt. Egy ilyen megosztottságnak pedig kizárólag Németország lett volna a haszonélvezője. Roosevelt ugyanis akkoriban még Németországot tartotta az igazán veszélyes vetélytársnak, noha Japán fokozatos erősödése és a kelet-ázsiai térségben növekvő befolyása is aggodalommal töltötte el.⁹ Figyelmeztette az orosz felet Japán erőfölényére, valamint arra, hogy Japán katonai erejénél fogva képes lenne kelet-oroszországi területeket annektálni. A japán delegációval igyekezett megértetni, hogy az elsőprő győzelem ellenére ne hasonlítsák a helyzetet az 1870-ben vívott porosz–francia háborúhoz. Helyesen látta, hogy Japán nem tartott megszállás alatt orosz területeket. A japán féltől az eredetileg 600 millió dollár összegű hadisarc jelentős csökkentését kérte. Ez utóbbi lépésnek az a magyarázata, hogy a háború végére Japán gazdasága igen ingatag állapotban volt. Roosevelt kiválóan látta, hogy egy nagy összegű hadisarc kikényszerítésével a szigetország már veszélyes vetélytárs lehet. A kártérítés ügye végül úgy oldódott meg, hogy az orosz fél elutasította azt. Az amerikai elnök azonban nem kívánta a japán–amerikai kapcsolatok elhidegülését sem, ezért elismerte a szigetország jogát Korea felett, cserébe viszont elvárta, hogy Japán ismerje el a Fülöp-szigeteket amerikai érdekszférának. A portsmouthi békével Roosevelt elérte a kitűzött célt: egyik fél sem gyengült meg végzetesen, így továbbra is érvényesülhetett a nyitott kapuk elve. Az amerikai elnök egy évvel később érdemei elismeréseként Nobel-békedíjat kapott.

Az Egyesült Államok közvéleménye és politikusai is abban reménykedtek, hogy mindkét hadviselő fél meggyengülve kerül ki a háborúból. Japán azonban katonailag távolról sem volt kimerülve a háború befejezése után, ami aggodalmat keltett az Egyesült Államokban. A háború befejezése után kezdtek sokasodni a japánellenes hangok és írások, igaz, ezek kezdetben még csak meggondolatlan újságríróktól származtak, akik a „sárga veszélyről” kezdtek cikkezni. A Japánt bíráló újságcikkek hangneme is változott idővel; ezekben már úgy jelent meg a szigetország, mint a térségben egyeduradalomra törekvő veszélyes hatalom. Az orosz flotta Csuzimánál történt megsemmisítése után már a politikai és a katonai vezetésben is komolyan számoltak a japán flottával mint jövőendő ellenféllel. A nem sokkal a háború lezárása után megszületett *Orange Plan* 48 bevethető hadihajóval számolt egy esetleges háború esetén. E számnak csak a harmada állt rendelkezésre, a többi hajó megépítéséhez szükséges pénzüsszeget pedig nem szavazta meg az amerikai kongresszus.¹⁰

Noha az amerikai külpolitika irányítói sikerrel tették a dolgukat, a két ország kapcsolatai csak rosszabbodtak. A viszony elmérgesedését – a korszakban egyedi módon – nem gyarmati konfliktus okozta. A 19. század legvégétől kezdve jelentősen megnőtt az Egyesült Államok nyugati területein (ezen belül is Kalifornia államban) a japán bevándorlók száma. A japán bevándorlás problémáját orvosolandó hozták tető alá az első *gentlemen's agreement* (becsületbeli megállapodás) 1901-ben, amely megtiltotta a Japánból az Egyesült Államokba történő bevándorlást. Ezt azonban könnyen ki lehetett játszani oly módon, hogy a Hawaii-szigetokről, Kanadából vagy Mexikóból utaztak tovább a nyugati partvidékre. E tendencia a számokban is tükröződött; 1895-ben még csak 6000, négy év múlva 35 000, míg 1908-ban már több

mint 103 000 japán bevándorló volt Kalifornia államban.¹¹ (Védelmükben meg kell azonban jegyezni, hogy e számok eltörpültek az európaiakhoz képest.)

Az 1908-ban megkötött második gentlemen's agreementben Japán vállalta, hogy megtiltja a kivándorlást az Egyesült Államokba. Ez azonban nem javított a két ország kapcsolatain, ugyanis akkorra már több egyértelműen japánellenes intézkedést hoztak a nyugati parton, elsősorban Kalifornia államban. 1906-ban San Franciscóban a helyi iskolaszék 93 japán diák számára csak a kínaiaknak és a koreaiaknak fenntartott iskolák látogatását engedélyezte. Rooseveltnél hiába kelt ki több alkalommal is a diplomáciai bonyodalmakat okozó megkülönböztetés ellen, az elnöknek nem volt joga beleszólni az egyes államok törvényhozásába.

Az előbb említett lépéseket tovább tetézte, hogy a sajtó mellett már politikusok és a spanyol–amerikai háború egyes tisztjei is egy japán–amerikai háború elkerülhetetlenségét hangoztatták. A szigetország sajtója és politikusgárdája sem volt kevésbé háborúpárti.¹² Ebben a helyzetben igen merész lépésnek kell látnunk 16 amerikai hadihajó 1907-ben kezdődött világ körüli útját, amelyben Japán is szerepelt. Egy meglepetésszerű japán támadás könnyen jelentős vereséggé változtathatta volna a vállalkozást. Az amerikaiak végül barátságos fogadtatásban részesültek. Még ugyanabban az évben Elihu Root külügyminiszter Takahira washingtoni nagykövettel megállapodott a status quo fenntartásában, az amerikai és a japán érdekszférák kölcsönös elismerésében, valamint hogy az esetleges vitás kérdéseket tárgyalások útján oldják meg. A flotta útjának is ez volt az egyik célja: figyelmeztetni a szigetországot a nyitott kapuk elvének fontosságára. Az 1909-ben véget ért világ körüli út felemásan sikerült, ugyanis a 16 hadihajónak és kíséretének Tokióba érkezése után a szigetországban (és Németországban is) felgyorsult a hajóépítés.¹³ Rooseveltnél utolsó hivatali évében találóan fogalmazta meg az amerikai külpolitika irányítói előtt álló – s cseppet sem könnyű – feladatokat: „Létfontosságú, hogy távol tartsuk a japánokat országunktól, úgy, hogy egyúttal megőrizzék jóindulatukat irányunkban.”¹⁴

Ugyanabban az évben William Howard Taft váltotta az elnöki székben Theodore Rooseveltet. A külügyminiszter, Philander C. Knox az Egyesült Államok lemaradásával érvelve erőteljesebb kelet-ázsiai politikára ösztönözte az elnököt. 1909. december 14-i memorandumában szorgalmazta, hogy a nagyhatalmak adjanak kölcsönöket Kínának, lehetőséget teremtvé ezzel egyes stratégiai fontosságú vasútvonalak viszszaadására. Külön kiemelte Mandzsúriát, s ez egyértelműen a japán térnyerés ellen irányuló lépés volt. Ugyancsak az amerikai befolyás növelését célozta, amikor 1912-ben engedélyezte amerikai bankok belépését egy akkoriban szervezett nagyhatalmi konzorciumba. Számítása nem vált be, mivel az Egyesült Államok a tőkehányadot tekintve messze elmaradt a többi nagyhatalomtól.¹⁵

Thomas Woodrow Wilson megválasztása után nem sokkal, 1913-ban megvonta a kormánygaranciát az amerikai bankoktól, mivel véleménye szerint a konzorcium nem állt összhangban a nyitott kapuk elvével. Rögtön hozzátette, hogy mindenképpen támogatni kell Kína Japánnal szembeni küzdelmét, csak annak összhangban kell állnia a nyitott kapuk elvével, tehát nem szabad veszélyeztetni Kína önállóságát.¹⁶ Japán további politikája a továbbiakban is próbára tette az amerikai diplomácia problémamegoldó képességét.

A japán terjeszkedés amerikai visszhangja

Thomas Woodrow Wilson 1912-ben történt megválasztása után joggal lehetett remélni a japán–amerikai kapcsolatok javulását. Wilson ugyanis tagadhatatlanul pacifista politizálásra készült. A külügyminisztere, William Jennings Bryan nevével fémjelzett, a fegyveres konfliktussal fenyegető érdeellentéteket tárgyalásos úton megoldani kívánó *misszionárius diplomácia* pedig reménnyel kecsegtetett a két ország vitáiban is.

A századelőn jelentősen növekedett az Egyesült Államokban – ezen belül is Kalifornia államban – a japán bevándorlók száma. Már megjelenésük óta több esetben diszkriminálták őket. Az iskolai elkülönítés mellett a legnagyobb felháborodást az 1913 májusában elfogadott *Alien Land Act* (az idegenek földbirtoklásáról szóló törvény) okozta. A törvény egyebek mellett megtiltotta, hogy japán származású vagy japán felmenőkkel rendelkező amerikai állampolgárok földtulajdont szerezzenek Kalifornia államban. A feszültség enyhítésére maga a külügyminiszter utazott Kaliforniába, ahol arról próbálta meggyőzni a helyi politikusokat, hogy a törvény elfogadása diplomáciai bonyodalmakat okozhat. A helyi vezetés azonban hajthatatlan maradt, így a törvényjavaslatot május 9-én megszavazták.

A heves vitákat kiváltó törvényt minden bizonnyal gazdasági okok miatt fogadták el. Kalifornia állam népességének növekedése 1900 és 1912 között háromszorosan haladta meg az országos átlagot.¹⁷ A japánok száma 1908-ban már jóval száz ezer felett volt, így ez már jelentős munkaerőt jelentett. A japán munkavállalók gyakran a helyieknél alacsonyabb bérékért is dolgoztak. A kérdés Wilson 1912-es kampánya során is többször felmerült, ugyanis az elnökjelölt is az Ázsiából érkezettek alacsonyabb életszínvonalában látta a probléma gyökerét. A japánok viszont egyértelműen idegenellenességet láttak az említett törvény meghozatalában. A japán propaganda szerint az általuk végzett földművelés hatékonysága is nagy szerepet játszott a fentebb említett törvény elfogadásában. Ezt adatokkal is igyekeztek alátámasztani. A bevándorolt földművelők 55 millió dollár értékű agrárterméket állítottak elő az összes kaliforniai földbirtok alig több mint 3%-án, három és félszer meghaladva a szövetségi állam-beli átlagot.¹⁸ Ugyanakkor az iskolai elkülönítéssel kapcsolatos heves japán tiltakozás jogosságát aligha lehet vitatni.

A törvény elfogadása után a japán diplomácia többször kiemelte, hogy az nem marad válasz nélkül. A két nagyhatalom viszonyát ismét a feszültség és a gyanakvás jellemezte. A Csendes-óceánon állomásozó amerikai flotta vezetése javasolta Wilson elnöknek, hogy három csatahajót vezényeljenek a Jangce torkolatához.¹⁹ Lindley M. Garrison hadügyminiszter támogatta, Josephus Daniels, a tengerészeti tárca vezetője ellenezte a tervet. Utóbbi azzal érvelt, hogy erők elvonása esetén védetlen maradt volna a Fülöp-szigetek térsége. Wilson is Daniels pártján állt, a katonai vezetőknek pedig meghagyta, hogy további utasításig maradjanak kijelölt szolgálati helyükön.²⁰

Az első világháború kitörése után nem sokkal Japán hadba lépett az antant oldalán. A vezetés ugyanis felismerte, hogy a nyugati hadszíntéren – majd később a keleti fronton is – beállott állóháború miatt a német hadsereg nem képes erősítést küldeni a térségbe. A német flotta – néhány elszigetelt, de egyébként vereséggel végződő esettől eltekintve – pedig nem bocsátkozott harcba a mindig résen lévő brit ellenfelével. Az európai állóháború miatt azonban az antanthatalmak is csak szemlélhették a japán terjeszkedést. A japán külügyminisztérium 1914. augusztus 15-én ultimátumot küldött Berlinbe, majd miután nem érkezett válasz, a japán hadsereg Kínában bevonult

az addig német kézen lévő Santung tartományba, és kinyilvánította, hogy az újonnan megszerzett területet saját érdekszférájának tekinti. Santung tartományban még az 1898. március 16-án létrejött szerződés értelmében vetették meg a lábukat a németek. A japán diplomácia azonban egy, az európai hadszíntereken bekövetkező fordulatra is fel volt készülve, azzal számoltak ugyanis, hogy a megszerzett német területeket értékesebb angol gyarmatokra cserélhetik ki.

Mivel Japán területgyarapításait el kívánta fogadtatni, 1915. január 18-án huszonegy pontból álló ultimátumot (*Twenty-One Demands*) küldött Pekingbe. Az ultimátum feltételei szerint Kína gyakorlatilag protektorátusi szintre süllyedt volna. Egyebek mellett Japán követelte, hogy Kína mondjon le a Santung-félszigetről, adjon – elsősorban bányászati – koncessziókat a szigetországnak, ne engedélyezze más országnak, hogy kikötőket vagy szigeteket birtokoljon a kínai partoknál, valamint járuljon hozzá, hogy a japán rendőrség hatáskörét kiterjesszék kínai területekre is.

Bryan 1915. március 13-án jegyzéket küldött a japán kormánynak, amelyben az amerikai érdekekre emlékeztetett, és a nyitott kapuk elvének tiszteletben tartására szólított fel. Ennek ellenére sem következett be semmi előrelépés, sőt a japán–kínai viszony tovább romlott. Május 4-én a japán kormány egy újabb, Kínának küldendő ultimátumot szavazott meg, a kínai hadsereg pedig már a főváros ostromára és a leendő támadás visszaverésére készült. Az amerikai külügyminiszter újabb memorandumot küldött a japán külügyminisztériumba, amelyben a háború elkerülését és a huszonegy követelésből a kínai államiságot leginkább veszélyeztető passzusok törlését kérte. A jegyzék Bryan békepolitikájának győzelmét hozta. Világossá tette, hogy az Egyesült Államok nem támogat semmilyen, a status quót felborító terjeszkedést a térségben. Japán növekvő erejére és amerikai érdekeket veszélyeztető terjeszkedésére azonban ez sem jelentett megoldást.

A szigetország tagadhatatlanul egy elhúzódó, a nagyhatalmakat (Nagy-Britanniát, Németországot és Oroszországot) felörlő háborúban volt érdekelt. A világégés korai, különbékével történő befejezése esetén ugyanis a fent említett országok minden bizonnyal nem adták volna áldásukat Japán új területszerzéseire, sőt könnyen kialakulhatott volna egy négy- vagy öthatalmi összefogás a szigetország ellen. 1914 augusztusa után azonban már csak egyetlen vetélytárs maradt, nevezetesen az Egyesült Államok, ám az amerikai külügyminisztérium figyelme is egyre inkább Európa ügyei-re irányult. (Ez a tendencia a *Lusitania*, az *Arabic* és a *Sussex* elsüllyesztése, majd az ezeket követő diplomáciai jegyzékváltások után csak erősödött.)

A japán diplomácia mindazonáltal tisztában volt azzal, hogy egy gyors antantgyőzelem esetén Nagy-Britannia megpróbálja kiszorítani új vetélytársát a térségből. Ezt felismerve Japán a cári Oroszországgal készült szorosabb együttműködésre. Az orosz–japán közeledés kézzelfogható eredménye volt az 1916 júliusában megkötött titkos szerződés, amelyben a két fél kimondta, hogy megvédi egymás érdekeit az esetleges vetélytársakkal (Egyesült Államok, Nagy-Britannia) szemben. Japán érdekelt volt egy német–orosz különbékében is, mert egy ilyen szövetség már elég erős lett volna az angolszász hatalmak ellen. Végül a japán vezetés mégis elejtette a tervet. A szigetország azonban területi gyarapodása után a Németország elleni harc folytatásától is elzárkózott.

Idővel Wilson, valamint tanácsadója, Edward Mandell House és Lansing külügyminiszter belátták, hogy meg kell egyezni Japánnal, mert egyre valószínűbbnek látszott a háború elkerülhetetlensége Németországgal.²¹ A megegyezésre csak – megkésve – 1917 novemberében került sor Lansing és Ishii, Japán washingtoni nagykövete

között, némi kötélhúzás után. Ishii el kívánta ismertetni Japán „kiemelkedő” érdekeit Kínában, míg Lansing a nyitott kapuk elvének és Kína integritásának tiszteletben tartását hangsúlyozta.²² Az egyezmény megerősítette a nyitott kapuk elvét, elismerte a japánok érdekeit Dél-Mandzsúriában (az Ishii által kért „kiemelkedő” helyett csak a „speciális” szót használták), valamint a felek vállalták, hogy nem terjeszkednek egymás rovására Kínában.

Az amerikaiak után nem sokkal, 1917. augusztus közepén a kínai vezetés is hadat üzent Németországnak. A japán diplomácia tisztában volt azzal, hogy a hadüzenettel érvénytelenné vált a Németországgal korábban megkötött szerződés is, ezért az első világháborút lezáró békekonferencián kell majd területgyarapításait elfogadtatnia.²³

Az orosz polgárháború kitörése után ismét felszínre kerültek a két nagyhatalom közötti érdekellentétek. Japán már 1918 februárjában jelezte, hogy kész csapatokat küldeni Szibériába. Az Egyesült Államokban nem váltott ki nagy lelkesedést a japánok segítőkészsége. A katonai és a politikai vezetés egyaránt gyanította, hogy a szigetország vezetése a Szovjet-Oroszországban kialakult zűrzavart akarja felhasználni újabb terjeszkedéséhez. Az amerikaiak nehéz helyzetben voltak: nem tudtak kellő katonai erőt felmutatni a térségben. (Emellett még a brit és a francia igényeket sem tudták teljesíteni, így azok jelentősebb tengerentúli haderő nélkül voltak kénytelenek szembenézni az 1918 márciusában megindult nagyszabású német támadássorozattal.) Diplomáciai megoldásban bíztak. 1918 júniusa és júliusa ismét tárgyalásokkal telt Lansing külügyminiszter és Ishii között. Lansing legfeljebb 7500 fős japán kontingenst szeretett volna Szovjet-Oroszországban látni. Júliusban megállapodás született, hogy mindkét fél 7000 főnyi harcoló állománnyal száll partra. A japánok hosszas huzavona után egy hadosztályt (12 000 fő) hajóztak be, ám az ígéretek ellenére a létszám gyorsan növekedett, s még ugyanabban az évben 72 000 főnyire nőtt.

Wilson elnök a nyugati front stabilizálódása után döntött az amerikai katonák tevékeny beavatkozása mellett, noha ezt Newton Diehl Baker hadügyminiszter és Peyton Conway March vezérkari főnök egyaránt ellenezte. Az amerikai expedíciós haderő főparancsnoka, John Joseph Pershing, valamint Tasker H. Bliss, Wilson katonai tanácsadója szintén rossz döntésnek tartotta az expedíciót. Clemenceau a német veszélyre hivatkozva igyekezett megakadályozni az amerikai katonák Szovjet-Oroszországba küldését.²⁴ Az előbb felsorolt katonai vezetők mellett az elnök tanácsadója, House ezredes is azon a véleményen volt, hogy a bolsevik vezetést nem lehet rábírni a központi hatalmak elleni harc folytatására, az intervenciós hadak tevékenysége pedig csak Németországnak kedvez. A Szibériába – egészen pontosan Vlagyivosztkba – küldött 9000 fős amerikai kontingens ellen Japán is hevesen tiltakozott. A tiltakozások nem voltak eredményesek. Az elnök kitartott az amerikaiak hadicéljai mellett, melyek között valóban szerepelt a japán térnyerés megakadályozása, és ehhez egy 9000 fős haderő jelenléte kedvezőbb lehetőséget teremtett. Az Arhangelszk környékén állomásozó egységekkel ellentétben a William Graves vezérőrnagy vezérlete alatt álló csapatokat nem vonták brit vagy más vezetés alá. Ezek veszteségei is sokkal kisebbek voltak az Arhangelszk környékén harcolóknál.

A Japánnal kapcsolatos amerikai elképzelések a békétárgyalások idején

1918. november 11-én Németország kapitulációjával véget ért az első világháború, 1919. január 18-án pedig megnyílt az azt lezáró békekonferencia. Japán is képviseltet-

te magát mind a Tízek Tanácsában, majd az annak kettészakadása után létrejött Külügyminiszterek Tanácsában, mind pedig az Elnöki Tanácsban is, ám az európai ügyekben tanúsított érdektelensége miatt csak ritkán vett részt ezek ülésein.

Japán részvétele a békekonferencián két okra vezethető vissza. A Népszövetség alapító okiratába bele kívánta foglalni a népek egyenlőségének elvét, valamint el kívánta fogadtatni a Németországtól megszerzett kínai területek feletti fennhatóságát.²⁵ Wilson hajlott arra, hogy teljesíti ezeket a kéréseket, mivel a japán delegáció többször világossá tette, hogy ellenkező esetben nem lesz tagja a Népszövetségnek. A szigetországnak valóban nem volt létfontosságú a szervezetbe való belépés, mivel hadicéljait maradéktalanul elérte, emberi és anyagi veszteségei sokkal kisebbek voltak a többi hadviselőnél (még az Egyesült Államokénál is).

Wilson külügyminisztere, Robert Lansing kételkedett a japán fenyegetés őszinteségében. 1919 áprilisa a két delegáció közötti kötélhúzással telt. Április végén Lansing memorandumot küldött az amerikai elnöknek. Itt még határozottabban fogalmazott: kiemelte, hogy Japán követeléseinek elismerése a népek önrendelkezésének felrúgását jelenti. Még abban az esetben is Kína támogatását javasolta, ha Japán kívül marad a Népszövetségen.²⁶ Az amerikai delegáció egy másik tagja, az elnök katonai tanácsadója, Tasker H. Bliss tábornok egyenesen a demokrácia megcsúfolásának és az autokrácia előretörésének nevezte Santung tartomány Japánnak juttatását.²⁷ Még az elnököt őszintén csodáló titkár, Joseph P. Tumulty is aggodalmának adott hangot. Véleménye szerint Japán támogatása összeegyeztethetetlen az önrendelkezés elvével. Wilson híveként nem fogalmazott meg kritikát, ehelyett a tizennégy pontban foglaltak betartatását kérte.²⁸ Az elnök azonban kiállt elképzelései mellett, mivel a legfontosabbnak a Népszövetség megalakulását tartotta – benne Japánnal –, majd ezután kívánta megtárgyalni Santung tartomány helyzetét.

Wilson végül felemás döntést hozott. A népek egyenlőségéről szóló záradék nem került be a népszövetségi szerződésbe, ellenben Japán megtarthatta a világháborúban szerzett területeket. Az elnök, valamint több munkatársa is azzal indokolta ezt a lépést, hogy Japán elutasítása esetén Olaszország ellen kellett volna állást foglalni az Adriai-tenger partvidékének kérdésében. Ez esetben joggal lehetett volna tartani Olaszország elhidegülésétől, ha pedig a japánok mellett már az olaszok sem léptek volna be a Népszövetségbe, akkor a szervezet léte kérdőjeleződik meg.²⁹ Az elnök döntésében nagy szerepe volt tanácsadójának, Edward Mandell House ezredesnek, aki mindvégig kiállt amellett, hogy taktikai okokból nem szabad nyíltan japánellenes álláspontra helyezkedni.

A békeszerződések, az Egyesült Államok népszövetségi tagsága, valamint Japán terjeszkedése és erősödése megosztotta az amerikai politikai színteret. Robert Marion La Follette, Wisconsin állam republikánus szenátora lényegében véve az összes békeszerződést helytelenítette. Japánnal kapcsolatban leginkább Santung tartomány megszerzését ellenezte.³⁰ E kérdésben nem várt egyetértés alakult ki közte és a külügyi bizottság elnöke, Henry Cabot Lodge között. Két teljesen más hitvallású politikusról lévén szó, felmerülhet a kérdés, vajon miért helyezkedtek azonos álláspontra. La Follette a wilsoni elvekkel, még pontosabban az 1918. január 8-án meghirdetett 14 pont szellemiségével összeegyeztethetetlennek tartotta, hogy a háború idején megkötött titkos szerződéseket a béketárgyalások alapjául ismerjék el. Az Egyesült Államok hadba lépése után már valamennyi titkos szerződést érvénytelennek kívánta nyilvánítani, ám ez nem történt meg.³¹ (Wilson később azzal védekezett, hogy nem tudott

róluk, jöllehet azokat a bolsevik vezetés már 1917 novemberében nyilvánosságra hozta, majd egyebek mellett a New York Times is publikálta.)

Lodge az 1918 végén republikánus győzelemmel zárult kongresszusi választások után lendült támadásba. Ennek oka – a Wilsonnal szembeni bosszúvágyon kívül³² – az volt, hogy egykori politikustársa és hű barátja, Theodore Roosevelttel mellett ő is a nemzetközi erőegyensúly feltétlen híve volt. Nézete szerint Japán megerősödése és terjeszkedése a nyugati civilizáció és az Egyesült Államok számára egyaránt nagy veszélyeket rejtethet. Nem maradtak el az egyébként már évek óta hangoztatott propagandisztikus tartalmú érvek sem. Lodge kiemelte, hogy Japán is Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia módszereivel nyomja el az uralma alatt élő népeket.³³

A két világháború közötti időszak katonai gondolkodói is számoltak Japánnal mint jövőendő ellenféllel. Az egyik legjelentősebb stratégia, a légierő fejlesztését szorgalmazó William Mitchell is Japánt tartotta a legnagyobb vetélytársnak. Egyebek mellett a nagy hatótávolságú bombázók fejlesztését, valamint repülőterek építését szorgalmazta Alaszkában, az Aleut-szigeteken és a Fülöp-szigeteken.³⁴ Mitchell szerint így egy amerikai érdekeltségeket (Hawaii, Fülöp-szigetek) ért támadás esetén a szigetországi hajóhadra, valamint az anyaországra egyaránt képesek csapást mérni.³⁵

Összegzőképpen megállapítható, hogy az Egyesült Államok a spanyol–amerikai háború lezárásától kezdve élénk figyelemmel követte a kelet-ázsiai térség eseményeit, és komoly erőfeszítéseket tett, hogy a nyitott kapuk elvét a régióban érdekelt összes nagyhatalom tartsa tiszteletben. Japán nagy győzelme az orosz–japán háborúban fordulópontot jelentett, ekkor ébredt rá az amerikai vezetés, hogy a felkelő nap országa veszélyeztetni leginkább az erőegyensúlyt a térségben. A progresszív korszak egyébként különböző külpolitikai koncepciójú politikusai egységesen azon a véleményen voltak, hogy meg kell akadályozni, hogy az új ázsiai nagyhatalom az Egyesült Államok tényleges kihívója lehessen.

Jegyzetek

¹ Upton, Emory: *Armies of Asia and Europe. Official Reports on the Armies of Japan, China, India, Persia, Italy, Russia, Austria, Germany, France and England.* New York, 1878.

² Uo. 12.

³ Uo. 32.

⁴ Weigley, Russel F.: *The American Way of War. A Study of American Strategy and Military Policy.* Bloomington, 1975. 178.

⁵ Mahan nem értett egyet a Dreadnought típusú csatahajók fejlesztésével, mondván, hogy a japánok Csuzimánál kisebb, de gyorsabb hajókkal vívták ki a győzelmet. Roosevelttel idején azonban – helyesen – mégis ezek építése indult meg, majd gyorsult fel. 1909-ig vízre bocsátották a 21 000 tonnás Floridát és Utahot, valamint a 26 000 tonnás Wyomingot és Arkansast. Taft elnöksége idején (1909–1913) tovább folytatódott a hajóépítés. Ekkor készültek el a 27 000 tonna vízkiszorítású New York, Nevada, Oklahoma és Texas csatahajók, valamint a 31 400 tonna vízkiszorítású Pennsylvania és az Arizona is. A még nagyobb mérvű német fejlesztések miatt azonban az első világháború előestéjére az amerikai flotta ismét a harmadik helyre szorult.

⁶ Weigley: i. m. 188.

⁷ Bailey, Thomas A.: *A Diplomatic History of the American People.* Eight edition. New York, 1969. 517.

⁸ Mowry, George E.: *The Era of Theodore Roosevelt and the Birth of Modern America 1900–1912.* New York, 1958.

⁹ Cooper, John Milton: *The Warrior and the Priest. Woodrow Wilson and Theodore Roosevelt.* Cambridge (Mass.), 1983. 74.

¹⁰ Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története.* Budapest, 2000. 118.

¹¹ Tokutomi, Ichihiro: *Japanese-American Relations.* New York, 1922. 67.

¹² Bailey: i. m. 521.

¹³ Magyarics: i. m. 120.

¹⁴ Morrison, Elting E., Blum, John Morton, Chandler, Arthur D. Jr., Rice, Sylvia (ed.): The Letters of Theodore Roosevelt. Cambridge (Mass.), 1954. VII. köt., 189.

¹⁵ Nagy-Britannia 600, Oroszország és Németország 300, Franciaország és Japán 200 millió dollárja mögött az Egyesült Államok messze elmaradt 50 millió dollárral.

¹⁶ Link, Arthur S.: Woodrow Wilson and the Progressive Era. London, 1954. 83.

¹⁷ Report on Unemployment to his Excellency Governor Hiram W. Johnson. California, State Printing Office, 1914. 8.

¹⁸ Tokutomi: i. m. 101–102.

¹⁹ A japán flotta hat Dreadnought típusú csatahajóval és négy csatcirkálóval bővült az 1912-től 1917-ig terjedő időszakban. Ezek nagyjából hasonló adottságokkal rendelkeztek, mint az amerikai egységek. Noha a japán flotta kisebb volt az amerikaiénál, addigra már komoly veszélyt jelentett a csendes-óceáni amerikai érdekeltségekre. Egy háború esetén ugyanis már igen kevés tartalék maradt volna egy esetleges második hadszíntéren való helytállásra.

²⁰ Link: i. m. 85.

²¹ Magyarics: i. m. 122.

²² Bailey: i. m. 635.

²³ Japán 1917. február 16-án Nagy-Britanniával kötött (titkos) szerződésében megkapta Santung tartományt, valamint azokat a Csendes-óceánon lévő német gyarmatokat, amelyek az Egyenlítőtől északra helyezkedtek el. Nagy-Britannia az Egyenlítőtől délre fekvő gyarmatokat kapta. Hoover, Herbert: The Ordeal of Woodrow Wilson. New York, 1958. 79.

²⁴ Palmer, Frederick E. (ed.): Bliss, Peacemaker. The Life and Letters of General Tasker H. Bliss. New York, 1934. 293.

²⁵ Baker, Ray Stannard: What Wilson Did at Paris. New York, 1920. 95.

²⁶ Lansing, Robert: The Peace Negotiations a Personal Narrative. New York, 1921. 255.

²⁷ Uo. 260.

²⁸ Hoover: i. m. 208.

²⁹ Baker: i. m. 103–104.

³⁰ La Follette, Belle Case – La Follette, Fola: Robert Marion La Follette. New York, 1953. II. köt., 975.

³¹ Uo. 821.

³² Magyarics: i. m. 150.

³³ Idézi: Tokutomi: i. m. 131.

³⁴ Mitchell, William: Our Air Force. The Keystone of National Defense. New York, 1921. 218.

³⁵ Weigley: i. m. 230.

AZ 1917. ÉVI OROSZORSZÁGI OKTÓBERI FORRADALOM „EXPORTJÁ- NAK” KÉRDÉSÉHEZ

A címben jelzett problémát időben és térben korlátozottan, az 1920-as lengyel–szovjet háború és az 1923-as németországi események kapcsán vizsgáljuk. Kiindulópontunk az a kettősség, hogy bár a bolsevikok 1917-ben és az azt követő polgárháborúban egy adott államban (Oroszországban) szerezték meg az államhatalmat, és annak az egy államnak kellett a mély gazdasági, társadalmi válságát kezelniük, ugyanakkor továbbra is világrendszerben gondolkodtak, a világforradalom közeli, legalább néhány országban bekövetkező győzelmére építették a politikájukat, és a világ proletariátusát kívánták utolsó, győztes harcba hívni a tőke, a kapitalizmus ellen.

A fenti problémával összefügg az a kérdés, vajon a bolsevikok mit tekintettek meghatározónak: a belső társadalmi mozgásokat és forradalmi erjedést, vagy a külső katonai beavatkozást, a Vörös Hadsereg aktív fellépését a forradalom terjesztésében. Ha a rendelkezésünkre álló forrásbázist vizsgáljuk, mindkettőre találhatunk utalást. A Komintern II. kongresszusára készített tézisekben Lenin kifejtette, hogy a tőkés országokban a proletariátus még nem készült fel „diktatúrájának megvalósítására”, de a forradalomhoz szükséges másik feltétel, vagyis valamennyi polgári politikai erő általános válsága adva van. A kommunista pártok feladata – írta Lenin – nem a forradalom siettetése, hanem a proletariátus felkészítése a politikai hatalom meghódítására. Ennek érdekében kiterjedt legális és illegális munkát tartott szükségesnek a különböző tömegszervezetekben. Lenin téziseiben konkrét példákkal alátámasztott terjedelmes részt szentelt annak a problémának, hogyan tudnak a valóban forradalmi szervezetek megszabadulni a „centrista”, „opportunistá” befolyástól, illetve hogyan tudják elhódítani a tömegeket, hogyan tudják leleplezni ezek szemében a II. („sárga”) Internacionálé régi pártjait és vezetőit.¹ A tézisekben nem található utalás arra, hogy a kommunista pártok a hatalomért folytatott harcukban számíthatnak a fiatal szovjet állam fegyveres támogatására. Lev Davidovics Trockij ugyanakkor 1919. augusztus 5-én a magyarországi tanácsköztársaság bukása után a Központi Bizottsághoz intézett levelében kifejtette, hogy a világforradalom ügye Keleten fog eldőlni, mert a Vörös Hadsereg „*az európai mérlegen még nem játszhat jelentős szerepet* [kiemelés – a szerzők].”² Ebben a megközelítésben tehát a Vörös Hadsereg már forradalmi tényezőként jelenik meg. Nyikolaj Buharin pedig 1920-ban a Kommuniztyicseszkiy Internacional című lapban tette közzé elméletét „a vörös intervencióról”, amire a jogalapot – véleménye szerint – az imperialista államok Szovjet-Oroszország elleni beavatkozása teremtette meg. Buharin cikkében szembeszállt azokkal, akik azt állították, hogy „a szurony nem megfelelő eszköz az olyan finom dolgokhoz, mint a szocializmus magaszos eszméje.”³

A választott lengyel és német példa összevetése annál is inkább indokolt, mert a különbségek mellett nagyon fontos hasonlóságok figyelhetők meg. Utóbbiak elsősorban a bolsevik vezetés döntéshozatali mechanizmusában szembeötlőek. A különbségek okai az eltérő időpontban és történelmi szituációban kereshetők. 1920 nyarán a polgárháború utóvégharcaiban győztes és a támadó lengyel erőket visszaverő szovjethatalom számára felcsillant annak lehetősége, hogy „lendületből, egyetlen rohammal” előretörve vigye a világforradalom zászlaját Nyugatra. Tehát ebben az esetben egy ténylegesen zajló háborús konfliktus lehetséges folytatásaként vették számításba Lengyelország bolsevizálását. A meghatározó mozgatóerőnek nem annyira a

lengyel belpolitikai fejleményeket, társadalmi folyamatokat, mint inkább a Vörös Hadsereg tevékenységét tekintették. A megfelelő formulát a „szuronyokkal kell kitapogatni, nem érett-e meg a helyzet a társadalmi forradalomra Lengyelországban” kifejezésben vélték megtalálni.⁴

1923-ban Németországban a Ruhr-vidék megszállását követően kialakult válság elsődlegesen a belső erőket aktivizálta. A romló gazdasági viszonyok és életkörülmények miatt a tömegek elégedetlensége folytán a német kommunista párt (KPD) befolyása érezhetően nőtt, Szászországban és Tübingiában a kommunisták kormányzati szerepet is vállaltak. Amint azt az 1923. július 29-i antifasiszta nap is megmutatta, valóban tömegeket tudtak megmozgatni.⁵ Itt tehát – Lengyelországgal ellentétben – nem kitapogatni kellett, hogy „megérett-e a helyzet a forradalomra”, hanem élére állni a társadalmi erjedésnek, azt a német kommunisták segítségével a Moszkva számára kívánatos mederbe terelni. Ugyancsak nem hagyható figyelmen kívül, hogy a Szovjetunió 1923-ban már kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszerrel rendelkezett, a weimari Németországhoz pedig az 1922-es rapallói szerződés értelmében különleges viszony fűzte. Mindezen körülmények fokozott óvatosságra intették az akkori vezetést, az előkészületek során nagy gondot fordítottak arra, hogy sikertelenség esetén súlyosabb nemzetközi bonyodalom nélkül tudjanak kihátrálni. Moszkvában mindkét esetben több lehetséges alternatíva gondos vagy kevésbé körültekintő mérlegelése után döntöttek egy adott cselekvéssor mellett, az elemzések során a vágyak és a realitások közötti határok időnként elmosódtak.

1920 tavaszán–nyarán Oroszországban szinte mindenki, társadalmi hovatartozásra és politikai pártállásra való tekintet nélkül, egy idegen állam agressziójának tekintette a lengyel akciót.⁶ A megsértett orosz nemzeti büszkeség fontos mozgósító erő volt. A cári hadsereg több egykori tisztje csatlakozott a Vörös Hadsereghez. Ugyanígy fegyvert fogott hazafias felbuzdulásból a parasztság és a középpolgárság nagy része. A háború menetében bekövetkezett fordulat a bolsevik vezetés számára felszínre hozta a „hogyan tovább?” kérdését. Két lehetséges alternatíva kínálkozott: meghatározott feltételek mellett békekötés Pilsudski Lengyelországával vagy további előrenyomulás és Lengyelország szovjetizálása. A bolsevik vezérkaron belül nem volt egyetértés a követendő taktika kérdésében. Trockij – visszaemlékezései tanúsága szerint – a békekötés mellett kardoskodott. Nem elvi kifogásai voltak a háború folytatásával szemben, hanem a fennálló erőviszonyokat, a harcoló alakulatok kimerültségét figyelembe véve nem akarta kockáztatni a már elért eredményeket.⁷ Georgij Csicserin külügyi népbiztos a hagyományos diplomácia eszközeivel kívánta a konfliktust rendezni. 1920. június 19-én Leninhez intézett feljegyzésében egy kompromisszumos javaslatot vázolt fel, melynek értelmében a lengyelek az ukrán területek kiürítéséért cserébe a belorusz fronton kapnának kompenzációt. A szovjet diplomácia első embere a Curzon-vonalat Varsó számára túlságosan szigorúnak találta, szerinte ezen az alapon a lengyelekkel nem lehet megegyezni. A forradalom exportjáról pedig a következőképpen summázta véleményét: „Lengyelország szovjetizálása *muszka szuronyokkal* [kiemelés – a szerzők]⁸ kalandorpolitika volna. [...] Mindeztidáig mi nem igyekeztünk siettetni a történelmet, hanem fokozatosan vettük be egyik pozíciót a másik után. Ha most túlfeszítjük a húrt, akkor komoly veszélynek tesszük ki magunkat [...]”⁹

A háború menetében bekövetkezett fordulat kapcsán írt cikkeiben Sztálin is ellenezte annak folytatását Lengyelország szovjetizálása céljából. Bírálta azokat, akik „nem érik be a fronton aratott sikerekkel, és zajonganak, hogy »vonuljunk Varsó ellen«, mások nem elégszenek meg azzal, hogy Köztársaságunkat megvédjük az ellen-

séges támadással szemben, és gögösen kijelentik, hogy a »vörös szovjet Varsónál« alább nem adják.” Sztálin szerint a „lengyel pánok” felett aratott győzelmet csak Vrangel leverésével lehet tartóssá tenni, amíg Vrangel a Vörös Hadsereg hátszágát fenyegeti, addig nagyobb veszélyt jelent a szovjethatalom számára, mint a lengyelek. A polémiát tágabb nemzetközi összefüggésbe helyezte George Curzon lord július 11-i jegyzéke a szovjet kormányhoz, melyben a brit külügyminiszter indítványozta, hogy a támadó szovjet haderő álljon meg a békekonferencia által Lengyelország keleti határául javasolt, még 1919 decemberében megállapított demarkációs vonalon (Curzon-vonal). A rendelkezésünkre álló dokumentumok szerint a Curzon-jegyzék után néhány nappal, július 15–16-án a háború folytatása mellett kardoskodó Lenin, Kamenyev és Zinovjev álláspontja győzedelmeskedett. A Népbiztosok Tanácsának elnöke maga is komoly elméleti fordulópontnak tartotta azt a mozzanatot, mikor a Vörös Hadsereg elérte Lengyelország etnikai határait, és lehetőség nyílt volna a – véleménye szerint is rendkívül előnyös – Curzon-vonal alapján történő békekötésre. Hiszen ebben a helyzetben olyan politikai döntést kellett hozni, amelynek elvi jelentősége is volt: a forradalom terjesztése külső beavatkozás útján (minden hivatalos állásfoglalás ellenére).¹⁰

Július 15-én Lenin táviratot intézett Joszif Unslighthoz, a Nyugati Front Forradalmi Katonatanácsának tagjához, melyben egy rövid forgatókönyvet vázolt fel, kérve ezzel kapcsolatban a lengyel kommunisták véleményét. Eszerint a Vörös Hadsereg folytatná hadműveleteit, Pilsudski legyőzése és a dolgozók hatalmának biztosítása érdekében benyomulna Lengyelország területére, ugyanakkor a lengyel közvélemény megnyugtatása céljából ünnepélyesen garantálnák az ország határait, melyek akár a Curzon-vonaltól keletebbre is húzódhatnak.¹¹ Unslight válaszában elképzelhetőnek tartott egy forradalmi fordulatot Lengyelországban, ennek valószínűsége a Vörös Hadsereg előrenyomulásával egyre növekszik, tényleges időpontja pedig attól függ, hogy miképpen sikerül összeegyeztetni „tevékenységünket [a Vörös Hadsereg tevékenységét – a szerzők] Lengyelország területén a Lengyel Kommunista Párt tevékenységével”.¹² A Népbiztosok Tanácsának elnöke a kérdéses napokban már határozottan arra az álláspontra helyezkedett, hogy Lengyelország sorsát „nem az dönti el, hogy mit mond a »Népszövetség«, hanem az, hogy mit mond a vöröskatona”.¹³

A forradalmi háború vállalásában az ideológiai megfontolások mellett stratégiai szempontok is szerepet játszottak. Maga Lenin utalt rá 1920 szeptemberében az OK(b)P IX. konferenciáján tartott beszédében, hogy a bolsevikok annak idején elzárkóztak Lettország és Grúzia fegyveres erővel történő szovjetizálásától, és erre ma (1920 őszén) sem vállalkoznának. Varsót azonban az egész versailles-i békerendszer sarokpontjának tekintették. Miután – Lenin szavai szerint – az antant elleni védelmi háborút a lengyel haderő visszaszorításával megnyerték, elérkezettnek látták az időt a támadó háború megindítására. Lengyelország kiszakításával tehát az egész háború utáni békeműre, végső soron a világimperializmusra mértek volna döntő csapást. Ráadásul, mint Lenin beszédéből kitűnik, a bolsevik vezetést Lengyelország nem első-sorban önmagában érdekelte, hanem mint a forrongó Németország felé vezető átjáró.¹⁴ Mindez olyan perspektívával kecsegtette a bolsevik vezetést, amiért érdemesnek tartották vállalni a kockázatot.

Az 1923 elején kirobbant Ruhr-válság elmélyülése ismét felcsillantotta a bolsevik vezetés előtt a reményt, hogy a világforradalom elakadt szekerét sikerül kitolni a kátyúból. A követendő taktika kérdésében ezúttal is megoszlottak a vélemények. A két, egymással legmarkánsabban szembenálló álláspontot Karl Radek és Grigorij Zinovjev képviselte. Előbbinek, a Komintern Végrehajtó Bizottságának harmadik, kibő-

vített plénúmán elhangzott 1923. júniusi felszólalását a kortársak és a történeti szakirodalom is „Schlageter-beszédként” emlegetik. Az antant-imperializmus elleni harc sikere érdekében – hangoztatta Radek – a kommunista pártnak meg kell találni az utat a nacionalista, jobboldali elemekhez, melyek többsége a munka világához tartozik. Radek úgy vélte, hogy ezek a rétegek alkalmas politikával leválaszthatók a fasiszta, nemzetiszocialista „vezérkarról”.¹⁵

Radek óvatosabb taktikájával szemben a Német Kommunista Párt Heinrich Brandler vezette szárnya a szélsőjobboldallal, a nemzetiszocialistákkal szemben radikálisabb fellépést szorgalmazott. A KB 1923. július 11-i felhívásában a párt mozgósítását és a fegyveres harcra való felkészülést jelöli meg a legfontosabb feladatok között. Július 29-re pedig nagyszabású antifasiszta tömegmegmozdulást terveztek a legtöbb német nagyvárosban „az utca meghódítása” jelszó jegyében.¹⁶ Karl Radek, aki ekkor Zinovjev és Buharin távollétében a Komintern első emberének számított, több levélben is óvta a német kommunistákat a kockázatos kalandtól. Zinovjev és Buharin viszont Kiszlovodszkból magánlevélben értesítették különvéleményükről Brandlert és Thalheimert. Ebben bírálták a fasiszta tömegek meggyőzésére, átcsábítására irányuló radeki taktikát. Egy erős ökölcsapás – írták – mindenféle megosztásra irányuló törekvésnél jobban szétzúrná a fasizmust. Zinovjev nagy előrelépésnek tartotta, hogy a KPD először beszél a harc nyelvén, és helyes célkitűzésnek nevezte „az utca meghódítását”. A pártvezetés feladata – véleménye szerint – a szélsőjobb irányába folytatott agitáció helyett a szociáldemokrata munkástömegek feletti irányítás átvétele, felkészülés a döntő összecsapásra.¹⁷

Sztálin, a párt főtitkára kezdetben Radek óvatosságát osztotta. Zinovjevhez intézett levelében meglegedéssel konstataulta, hogy a német kommunisták korábbi álláspontjukat felülvizsgálva nyílt, nagyszabású utcai demonstrációk helyett megelégszenek zárt helyen tartott gyűlések lebonyolításával a meghirdetett antifasiszta nap kapcsán.¹⁸ Zinovjev július 31-én kelt válaszában a sztálini visszafogottsággal szemben már a német forradalom új szakaszáról és ennek kapcsán a Kominternre, valamint a szovjet vezetésre háruló nagyszabású feladatokról értekezett. „Közel az idő, amikor világtörténelmi jelentőségű döntéseket kell hoznunk” – zárta levelének Németországgal kapcsolatos részét.¹⁹

Sztálin történelmi párhuzamot vonva az 1917-es oroszországi események és a német helyzet között, elemzésében arra a következtetésre jutott, hogy Németországban nincsenek meg azok a feltételek, melyek a bolsevik hatalomátvételt Oroszországban lehetővé tették. Nincsenek igazából szovjetek, a hadsereg nem elég demoralizált, nincsenek olyan ezredek, melyek hajlandóak lennének az új hatalom oldalára állni. A bolsevikok 1917-ben építhettek a tömegek békevágyára, a földről szóló dekrétum pedig biztosította a parasztság együttérzését. A német kommunisták semmi ilyesmire nem támaszkodhatnak. Persze – folytatódik a sztálini gondolatmenet – Németország számíthat a Szovjetunió szomszédságára, ami az 1917-es Oroszország esetében hiányzott. „De mit tudunk mi nekik nyújtani jelen pillanatban?” – tette fel a kérdést meglehetősen szkeptikusan, majd a következőképpen összegezte véleményét: „Szerintem a németeket visszatartani kellene, nem pedig bátorítani.”²⁰

Augusztus közepétől a Politikai Iroda ülésein nemcsak rendszeres napirendi téma lesz a német kérdés, de jól érzékelhető a radikális hangsúlyeltolódás is a fejlemények értékelésében és a küszöbönálló feladatok meghatározásában. Az áttörést az eddig napvilágra került dokumentumok szerint a PI augusztus 21-i ülése hozta. Ezen Rikov kivételével valamennyi résztvevő úgy nyilatkozott, hogy a „KPD-t a hatalom

fegyveres megragadásának irányába kell befolyásolni”.²¹ A PI augusztus 22-i határozata megállapította, hogy a rendelkezésre álló információk alapján a német proletariátus a hatalom megszerzéséért folytatott harc küszöbén áll. Ebből a felismerésből kell kiindulni a szovjet és a német kommunisták, valamint a Komintern előtt álló feladatok meghatározásánál. Az OK(b)P-nek sürgősen fel kell készíteni a szovjet dolgozók tömegeit az elkövetkező eseményekre, mozgósítani kell a köztársaság katonai erejét, meg kell kezdeni a diplomáciai előkészítő munkát, gondoskodni kell a német proletariátus anyagi támogatásáról. A konkrét lépések kidolgozására és összehangolására a PI egy bizottságot alakított, amely tevékenységéről köteles volt beszámolni a testületnek. A bizottság tagjai Zinovjev, Sztálin, Trockij, Radek és Csicserin voltak.²² A szovjet párt- és állami hierarchiában valamennyien egy-egy olyan terület irányítói voltak, amelyre speciális feladatok hárultak a tervezett német forradalom kapcsán. A bizottság néhány nap múlva kiegészült Kamenyevvel, szeptemberben Dzerzsinszkijjal, Pjatakovval és Szokolnyikovval.²³

Sztálin tehát 1923 augusztusának végére (legalábbis látszólag) teljesen megváltoztatta korábbi álláspontját.²⁴ Míg augusztusig – mint láttuk – meglehetősen szkeptikusan nyilatkozott a német kommunista hatalomátvétel esélyeiről, addig későbbi írásai ezzel homlokegyenest ellenkező álláspontot tükröznek. Az OK(b)P Központi Bizottságának küszöbönálló plénumára papírra vetett téziseiben a következőt olvashatjuk: „A forradalom [Németországban – a szerzők] megérett, meg kell ragadni a hatalmat, nem szabad átengedni a fasisztáknak.”²⁵ Szeptember 20-án Thalheimerhez intézett levelében a főtitkár már a német forradalom történelmi jelentőségét méltatta, szerinte a német események Európa és Amerika munkásosztálya számára fontosabbak, mint a hat évvel korábbi oroszországi történések: „Kétségtelen, hogy a német proletariátus győzelme a világforradalom súlypontját Moszkvából Berlinbe helyezi át. [...] Teljes szívemből kívánok a Rote Fahnának új, döntő sikereket a proletariátus hatalmáért folytatott harcban, a születőben lévő dolgozó Németország területi egységéért és függetlenségéért vívott küzdelemben.”²⁶

Moszkvában mind az 1920-as lengyelországi, mind az 1923-as németországi történések kapcsán is különös gondot fordítottak arra, hogy az eseményekre döntő befolyást tudjanak gyakorolni. Ennek jegyében kezdődött meg 1920 nyarán az új lengyel hatalmi szervek létrehozása az előrenyomuló Vörös Hadsereg hátában. Az összefüggésekre szemléletesen világít rá az a körülmény, hogy a Lengyel Ideiglenes Forradalmi Bizottság felállítását és összetételét az OK(b)P KB Politikai Irodájának július 23-i ülésén hagyták jóvá. A bizottság elnöke Julian Marchlewski, tagjai Feliks Dzerzsinszkij, Feliks Kon, továbbá Joszif Unslit és Edward Próchniak voltak. A testület augusztus 10-én – ugyancsak a PI határozata értelmében – kiegészült Karl Radekkel. A bizottság a Vörös Hadsereg által elfoglalt lengyel területeken ideiglenes forradalmi kormányként működött. A front mögötti területeken megkezdődött a lengyel Vörös Hadsereg egységeinek felállítása.²⁷ Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy egy lengyel forradalmi szerv felállításáról és személyi összetételéről az oroszországi kommunista párt legszűkebb vezető testülete hozott döntést. A forradalmi bizottság Lengyelország Kommunista Munkáspártjától semmiféle felhatalmazással nem rendelkezett.²⁸ A tagok között pedig szép számmal találunk olyanokat, akik lengyel területről való származásuk ellenére az OK(b)P-hez kötődtek, illetve a szovjet-orosz államhatalmi szervezetben töltöttek be vezető pozíciót. Jelenlétük a testületben biztosította Moszkva dominanciáját. Dzerzsinszkij az Összoroszági Rendkívüli Bizottság (VCSK) elnöke, Unslit a Vörös Hadsereg Nyugati Frontja Forradalmi Katonatanácsának tagja

volt. Radeket 1920-ban pedig ott találjuk a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága és az OK(b)P Központi Bizottsága soraiban. De még az 1920. augusztus elején az 1. Lengyel Vörös Hadsereg élére kinevezett, lengyel származású Roman Longva is 1918-tól az OK(b)P tagja és a Vörös Hadsereg tisztje, 1920-tól pedig a szovjet katonai felderítés embere volt.²⁹ Szükség esetén tehát a megfelelő szovjet párt-, állami vagy katonai szervek valamennyiük számára tudtak kötelező érvényű utasításokat adni.

Az események értékelésénél szintén nem elhanyagolható az a körülmény, hogy a Lengyelország elleni hadjárat heteiben került sor a Komintern II. kongresszusára. A Vörös Hadsereg megjelenése Varsó előterében meghatározta a kongresszus alaphangulatát. A küldöttek a helyszínen hatalmas katonai térképen követhették nyomon a szovjet hadmozdulatokat, a hadi helyzet pillanatnyi állását.³⁰ A kongresszus ideje alatt Lenin maga is egyfajta világforradalom-váró (vagy inkább -terjesztő) eufóriában volt. 1920. július 23-án a következőket táviratozta a Harkovban tartózkodó Sztálinnak: „A helyzet a Kominternben kitűnő. Zinovjev, Buharin és én is úgy gondoljuk, hogy azonnal ösztönöznünk kellene a forradalmat Olaszországban. Az a személyes véleményem, hogy ehhez szovjetizálnunk kell Magyarországot, sőt lehet, hogy Csehszlovákiát és Romániát is. Alaposan meg kell gondolni. Közölje részletes véleményét!”³¹ Nem valószínű, hogy Lenin táviratának megfogalmazásánál követte az általa oly sokszor hangsúlyozott elvet, a viszonyok reális, minden lehetőséget számításba vevő elemzését, a szembenálló erők alapos mérlegelését. Szavai sokkal inkább a pillanatnyi hangulat hatása alatt születhettek. Ugyanakkor a kongresszus eddig publikált hivatalos dokumentumaiban, határozataiban, Lenin kongresszusi felszólalásaiban nem véletlenül nem találunk Lengyelországgal kapcsolatos állásfoglalást. Lenin maga vallotta be későbbi értékelésében, hogy ekkor, 1920 nyarán alkalmatlannak találták a helyzetet a kérdés széles körű megvitatására, hiszen a küldöttek közül sokan értetlenkedve fogadták volna a szovjet katonai segítséget Lengyelország szovjetizálásában. A bolsevikok nem szándékoztak elvi vitát nyitni a forradalom terjeszthetőségének kérdésében, a Komintern kongresszusát távol kívánták tartani a döntésektől.³²

Az OK(b)P KB Politikai Irodájának kitüntetett szerepe az 1923-as „német októberrel” kapcsolatos döntéshozatali mechanizmusban is nyilvánvaló. 1923. szeptember végén fontos egyeztető munka kezdődött Moszkvában a Komintern, az OK(b)P, valamint a német, francia, csehszlovák kommunista pártok vezetőinek részvételével. A szeptember 21. és október 5. között megtartott konspiratív találkozókra jelen volt szinte a teljes bolsevik vezérkar (Zinovjev, Sztálin, Trockij, Radek, Pjatakov, Buharin stb.), német részről Heinrich Brandler, Ernst Thälmann, Clara Zetkin, Varga Jenő, Hugo Eberlein. A francia pártot többek között Marcel Cachin és Boris Souvarine, a CSKP-t Bohumir Šmeral és Alois Muna képviselték.

Október elején a Politikai Iroda kijelölte a németországi események helyszíni irányítására hivatott négyes fogatot. Ebbe – biztonsági megfontolásokból – második vonalbeli szovjet vezetők kerültek bele. Bár a dokumentumok tanúsága szerint felmerült Trockij és Zinovjev Németországba küldésének lehetősége is, ezt azonban a PI nem tartotta kivitelezhetőnek, mivel esetleges letartóztatásuk komoly nemzetközi bonyodalmakhoz vezetett volna.³³ Többszöri változtatás után a végső személyi összetétel a következőképpen nézett ki. Karl Radek a KPD Központi Bizottságának munkáját irányította a fegyveres felkelés előkészítésére. Georgij Pjatakov a Németországba vezényelt szovjet instruktorok tevékenységét koordinálta, illetve a Moszkvával való kapcsolatfenntartásért felelt. Vaszilij Smidt, a német származású szovjet munkaügyi

népbiztos feladata a német szakszervezeteken belül olyan forradalmi sejtek létrehozása volt, melyeken keresztül hatni lehet a szakszervezeti munkásság egészére.³⁴ A testület negyedik tagja Nyikolaj Kresztyinszkij volt, a Szovjetunió berlini követe. A helyzet pikantériája, hogy a szovjet diplomatának azon német kormány megdöntésében kellett irányító szerepet játszania, amely mellé akkreditálták. A négyes fogat tagjaként reá háruló feladatok összeegyeztethetetlenek voltak diplomáciai státuszával. A szituáció jelezte, hogy Moszkva, amennyiben érdekei úgy kívánják, bármikor hajlandó még a látszat szintjén is figyelmen kívül hagyni a nemzetközi jogi normák betartását. Ezen túlmenően a döntés rendkívül veszélyes helyzetbe hozta magát a követet is.³⁵ Mindeztől még nem rendelkezőnk részletes információkkal arról, hogy Kresztyinszkij végül is milyen tevékenységet fejtett ki az elkövetkező hetekben, s ami talán még ennél is fontosabb, mi jutott ebből a német kormány tudomására. Vélhetően nem sok, hiszen az eseményeket követően Kresztyinszkij továbbra is berlini követ maradhatott, egészen 1930-ig töltötte be ezt a posztot. Eddigi ismereteink szerint német kormánykörökben nem merült fel annak gondolata, hogy kezdeményezzék a szovjeteknél Kresztyinszkij visszahívását.

Szovjet segítséggel és szovjet mintára folyt a német Vörös Hadsereg és a német cseka szervezése. Utóbbira kulcsfontosságú szerep hárult volna a forradalom aktív ellenségeinek likvidálásában. 1923 őszén álnéven egymás után érkeztek Németországba a politikai vezetők, Radek (Andrej álnéven a Komintern megbízottjaként), Pjatakov (Arvid), Sztaszova, a katonák, Tuhacsevszkij, Vacetisz és Menzsinszkij, Dzerzsinszkij helyettese a GPU/OGPU élén, illetve Trillisszer, a GPU Külföldi Osztályának vezetője.³⁶ A már régebb óta Németországban tartózkodókkal, Avguszt Guralcszkijjal vagy a német cseka létrehozásáért és irányításáért felelős Pjotr Szkoblevszkijjal és másokkal együtt ők alkották a tervezett forradalom vezérkarát.

A moszkvai egyeztetéseken került sor a tervezett hatalomátvétel hozzávetőleges időpontjának meghatározására is. Ezt Zinovjev az OK(b)P és a KPD vezetőinek október 4-i megbeszélésén a következőképpen öntötte formába: „Mindannyian arra a következtetésre jutottunk, hogy a forradalmi válság Németországban megérett, a döntő harc és a fegyveres felkelés a szó szoros értelmében napi feladattá vált. Hozzávetőlegesen kitűztük az időpontot is, mivel úgy tartjuk, hogy ha valamennyi objektív előfeltétel teljesült, akkor egy forradalmi pártnak meg kell jelölni a határidőt, amikor a szükséges előkészületeket be kell fejezni. Előzetesen november 9-ét jelöltük meg határidőnek.”³⁷

A bolsevik vezetők szemében a német proletárforradalom nem egyszerűen a nemzetközi erőviszonyok számukra kedvező változását, egy új, szövetséges állam létrejöttét jelentette. Értelmezésükben a német kommunista hatalomátvétel a világ – de legalábbis az európai – forradalom legelső, egyben legfontosabb mérföldkövének számított. „A proletárforradalom győzelme Németországban a bolsevizmus korábban soha nem látott méretű diadalmenetét jelenti” – olvashatjuk az OK(b)P KB 1923. szeptember 23-i határozatában. Sikerében olyannyira biztosak voltak, hogy egészen nyíltan beszéltek már a következő fázisról, a „Munkás-Paraszt Köztársaságok Európai Egyesült Államáról”, illetve az „Európai és Ázsiai Szovjet Köztársaságok Szövetségéről”, melybe a belépés önkéntes lenne, és elismernék a kiválás jogát is.³⁸

A Szovjetunióban a közelgő németországi események jegyében készültek november 7-e megünneplésére. A jelszavakból egy kívülről legyőzhetetlen német-szovjet szövetség, gazdasági téren pedig egy agrár-ipari munkamegosztás lehetősége bontakozott ki: „A német gőzkalapács és a szovjet gabona legyőzi az egész világot!”,

„Utat parasztjaink gabonájának a német gépekért cserébe!”³⁹ A már idézett, szeptember 23-i KB határozatban is a gazdasági egymásrautaltságot tüntették fel az első helyen az együttműködés várható előnyeit taglalva (a második helyen a katonai erőt, a harmadikon a szövetségben rejlő kulturális, civilizációs hatásokat említették). Szovjet-Németország kimeríthetetlen nyersanyagforrásra és hatalmas felvevőpiacra talál a Szovjetunióban, a szovjet falu pedig a földműveléshez szükséges gépekhez juthat hozzá Németországtól.⁴⁰

Moszkva tehát különös gonddal ügyelt arra, hogy a készülő németországi események végig az ő irányítása alatt maradjanak. Talán, mert a szovjet fővárosban nem bíztak benne, hogy az általuk alkalmazott, egyszer már bevált módszerek más közegben, más kultúrkörben is ugyanúgy keresztülvihetők, illetőleg ugyanazt a hatást érik el, mint annak idején Oroszországban. Bár több megnyilatkozás visszatérő eleme volt, hogy a német proletariátus önerőből is képes megbirkózni az előtte álló feladatokkal, leküzdeni a belső ellenséget, a Szovjetunióknak pedig csak akkor kell beavatkoznia, ha Németországot Franciaország és szövetségesei részéről külső támadás éri, a mozgósított emberi és anyagi erőforrások mértékéből, összetételéből mégis arra lehet következtetni, hogy már a fegyveres felkelés előkészítő szakaszában sem kívántak semmit a véletlenre bízni, már ebben a periódusban is szovjet szakértőkkel, az 1917-es és az azt követő oroszországi események tanulságai alapján kívánták megírni a hatalomátvétel forgatókönyvét. „...az orosz párt [sic!] minden erejével támogatni fogja a német forradalmat. Kidolgoztuk az élelmiszer-ellátás, a felfegyverzés és azon erők mozgósításának konkrét programját, melyeket a testvéri német párt rendelkezésére bocsáthatunk, hogy segítséget nyújtsunk neki, és átadjuk a német elvtársaknak az oroszországi forradalom tapasztalatait” – jelentette ki Zinovjev az OK(b)P és a KPD vezetői előtt.⁴¹

A katonai segítségnyújtás előkészítése terén feltétlenül említésre méltó, hogy a szovjet diplomácia 1923 őszén egy meglehetősen kényes műveletbe kezdett. A Külügyi Népbiztosság hivatalnokai, Viktor Kopp és Sztefan Rajevszkij arról tárgyaltak Lengyelországban, hogy Varsó milyen feltételek mellett lenne hajlandó szabad tranzitszállítást biztosítani, valamint a Vörös Hadsereg egységeit átengedni lengyel területeken. A szovjet ellenajánlat legcsábítóbb pontja kétségtelenül az volt, amely a lengyeleknek „cselekvési szabadságot” ígért Kelet-Poroszországban. Moszkvában a terület átmeneti elvesztését még kedvezőnek is ítélték Németország számára, mivel így az nem válhatott a forradalom Vendée-jává.⁴²

Az események végül sem 1920-ban, sem 1923-ban nem úgy alakultak, ahogyan Moszkvában szeretnék volna. Mindkét kísérlet záróakkordja a kudarc okainak elemzése, a tanulságok levonása, a felelősség megállapítása volt. A szovjet fővárosban zajló diszkussziók természetesen nem voltak mentesek a bolsevik vezetésen belüli személyi ellentétektől, frakcióharcoktól. Ez utóbbi a lengyel példa kapcsán kevésbé érezhető, hiszen Lenin a maga tekintélyével még képes volt irányt szabni a vitának.

1920-ban a forradalmi lelkesedést Tuhacsevszkij varsói offenzívájának összeomlása hűtötte le. A Vörös Hadsereg lengyelországi megjelenése hasonló nemzeti ellenállást váltott ki, mint amit orosz részről láthattunk a lengyel haderő ukrainai és belorussziai sikerei hatására 1920 április–júniusában. A különböző társadalmi rétegekhez tartozók magatartását nem a szociális helyzetük határozta meg, ahogyan erre – tévesen – a bolsevik vezetés számított, hanem a frissen megszerzett lengyel függetlenség elvesztésétől, az újabb idegen (orosz-szovjet) befolyástól, fennhatóságtól való félelem. A nemzeti ellenállás mellett az antant hatalmak katonai segítsége (tiszték,

hadianyag) is meghatározó eleme volt a lengyelek sikerének. Érdekes módon ezen a ponton – természetesen ellenkező előjellel, de – összecseng az események értékelése szovjet, illetve lengyel részről. A lengyelek a „visztulai ütközetet” az emberiség sorsát meghatározó nagy csaták sorában tartják számon, ahol az általuk aratott győzelem megmentette az európai kultúrát, a nyugati civilizációt a „vörös veszedelemtől”. A szovjet álláspontra szemléletesen világít rá Tuhacsevszkij 1923-ban a Vörös Hadsereg Katonai Akadémiáján tartott előadásában. „Kétség sem férhet hozzá, hogy amennyiben mi a Visztulánál győzelmet aratunk, az egész európai kontinenst elöntötte volna a forradalom lángja... *A forradalom kívülről lehetséges volt* [kiemelés – a szerzők]” – jelentette ki Tuhacsevszkij, aki szerint a lengyel hadjárat lehetett volna az összekötő kapocs az októberi és a nyugat-európai forradalom között.⁴³

A kudarcot követően a Lengyelország forradalmasítására létrehozott apparátus saját tehetetlenségi ereje folytán még tovább működött. A Politikai Iroda október 20-i határozatában utasította a Komintern VB titkárságát és Dzerzsinszkijt, hogy a Lengyel Iroda haladéktalanul és teljes mértékben élessze újra tevékenységét a szervezés alatt lévő lengyel Vörös Hadseregben.⁴⁴

Ami a jövőre vonatkozó magatartást illeti, a bolsevikok kudarcukat átmeneti jellegűnek tekintették, és meglehetősen nyíltsággal szóltak további szándékaikról. „Politikánk alapvetően ugyanaz maradt. Minden lehetőséget megragadunk, hogy védekezésből támadásba menjünk át. Már belehasítottunk a versailles-i békerendszerbe, és az első adandó alkalommal szét fogjuk tépni.”⁴⁵ „Az adott nemzetközi helyzetben védekező pozíciót kell elfoglalnunk az antanttal szemben, de első kísérletünk teljes kudarca ellenére, első vereségünk ellenére újra és újra védekezésből támadásba megyünk át, amíg valamennyiüket teljesen szét nem verjük” – zárta felszólalását az 1920. szeptemberi pártkonferencián a békekötés szükségessége mellett érvelő Lenin.⁴⁶ L. B. Kamenyev hasonlóképpen fogalmazott: „Kitörést hajtottunk végre [a Lengyelország elleni támadással – a szerzők], a kitörés nem sikerült... De teljes mértékben meg lehetünk arról győződve, hogy kitörésünk olyan erőket ébresztett fel Nyugat-Európában, hogy amennyiben végrehajtjuk a következő kitörést – és erre minden kétséget kizáróan sor fog kerülni, függetlenül attól, hogy aláírjuk-e a Vlagyimir Iljics által javasolt békét Lengyelországgal vagy sem –, a következő kitörés győzedelmes lesz.”⁴⁷

1923 őszén a Németországba érkező négyes fogat tagjai konstataálták, hogy a KPD felkészültsége (elsősorban a munkásság mozgósítása és felfegyverzése terén) korántsem éri el azt a fokot, hogy a biztos vereség kockázata nélkül meg lehessen hirdetni az általános sztrájkot, és napirendre lehessen tűzni a hatalomátvétel kérdését. Október 23-án Radeknek sikerült meggyőznie a KPD harciasabb vezetőit a tervezett akció elhalasztásáról.⁴⁸ A négyes fogat tagjai az adott helyzetben a legfontosabb feladatnak a fegyveres felkészülést, a szisztematikus katonai előkészítő munka megkezdését tartották. Jellemző a helyzetre, hogy ehhez Radek Moszkvából kért kellő tapasztalattal rendelkező embereket, mindenekelőtt Unsliht Németországba küldését sürgette.⁴⁹ Október 30-án a hamburgi szovjet főkonzul, Sklovszkij, a következőképpen fogalmazott Sztálinhoz és Zinovjevhez írt levelében: „Ami a közeli döntő események perspektíváit illeti Németországban, ezeket ad acta tehetjük. Elszalasztottuk a pillanatot, elment a vonat, már nem érjük utol.”⁵⁰ Ugyanakkor Radek és Pjatakov november 3-án mintegy háromórás vita után olyan határozattervezetet fogadtatott el a KPD Központi Bizottságának tagjaival, amely teljes szakítást szorgalmazott az áruló szociáldemokrata vezetőkkel, és – természetesen megfelelő felkészülés után – mindenféle át-

meneti követelés feladásával a proletárdiktatúra és a fegyveres felkelés jelszavát tűzte napirendre.⁵¹

1923. november 8-án Németország egész területén ostromállapotot vezettek be, 23-án pedig betiltották a kommunista pártot. A szovjet vezetők és instruktorok németországi tartózkodása tehát még veszélyesebbé vált. Egyelőre nem ismerjük részletesen a szovjet emisszáriusok kimenekítésének körülményeit. Radeknek egyes források szerint gyorsan kellett menekülnie, mert a német rendőrség egy konspirációs hiba következtében felfedte tartózkodási helyét. Ugyanakkor bizonyos, hogy nem minden kulcsfigura hagyta el a kérdéses napokban Németországot. P. A. Szkoblevszkijt, aki a KPD katonai szervezetének vezetője volt, a német hatóságok csak 1924 tavaszán vették őrizetbe. A botrány következtében Moszkva a német kormány követelésére kénytelen volt haladéktalanul visszahívni a berlini szovjet kereskedelmi kirendeltség Petrov nevű beosztottját, akiről kiderült, hogy a már létező szovjet–német katonai-technikai kapcsolatokat kihasználva fegyvereket vásárolt. Formailag a Vörös Hadsereg részére, gyakorlatilag azonban ezek a fegyverek a német kommunistákhoz kerültek. Még rosszabb helyzetbe került a már említett Szkoblevszkij. Őt 1925 februárjában állították bíróság elé a „német Cseka-ügy” néven emlegetett perben, majd két hónapig tartó tárgyalást követően halálra ítélték. Moszkva ekkor a már jól bevált metódust választotta Szkoblevszkij kiszabadítására. A Szovjetunióban német egyetemistákat vettek őrizetbe (a biztonság kedvéért még hónapokkal a Szkoblevszkij-per előtt), majd kémkedés vádjával paritásos alapon halálra ítélték őket. Az ily módon „előállított csereanyag” elegendőnek bizonyult, hogy Berlint Szkoblevszkij kiadására kényszerítsék.⁵²

1923 decemberétől kezdve a németországi események tanulságainak levonása rendszeresen szerepelt a Politikai Iroda üléseinek napirendi pontjai között. Az okok és felelősök keresése szervesen összefonódott a pártvezetésen belül a Sztálin, Zinovjev, Kamenyev, illetve Trockij között dúló küzdelemmel. Zinovjev amellet kardoskodott, hogy a kudarchoz elsődlegesen a KPD vezetésének (azon belül is a megalkuvó jobbszárnynak) a határozatlansága, az előkészületek elhanyagolása, az ellenség erőinek alábecsülése vezetett. A Komintern első embere tehát döntően a német kommunistákat tette felelőssé a fejleményekért, hangsúlyozta ugyanakkor, hogy az októberi helyzetértékelés továbbra is érvényben van, továbbra is abból kell kiindulni, hogy a proletárforradalom Németországban elkerülhetetlen.⁵³ Zinovjev megközelítésmódjának másik kulcsmozzanata az volt, hogy a baloldali szociáldemokraták elárulták a forradalom ügyét, következésképpen úgy kell tekinteni rájuk, mint a fasizmus egyik szárnyára, és könyörtelen harcot kell folytatni velük szemben. Sztálin 1924 januárjában a KB plénumán felszólalásában szintén kíméletlen harcot hirdetett a szociáldemokraták, a faszálódó hatalom egyik támasza ellen.⁵⁴ Kijutott a kritikából Radeknek is, aki a PI állásfoglalása szerint németországi tartózkodása alatt durva politikai hibák sorozatát követte el, opportunistá magatartást tanúsított.⁵⁵

A KPD vezetésében – ugyancsak nem minden szovjet közreműködés nélkül – jelentős súlyponteltolódás következett be, a Brandler–Thalheimer irányvonallal szemben előtérbe kerültek az olyan radikális baloldali beállítottságú vezetők, mint Arkadi Maslow, Ruth Fischer.⁵⁶ A KPD korábbi irányítói azonban korántsem voltak hajlandók olyan mértékben önkritikát gyakorolni, ahogyan azt Moszkvában elvárták tőlük. Brandler és Wilhelm Pieck például a KPD Központi Bizottságának 1924. február 8-i ülésén élesen támadták a Komintern Végrehajtó Bizottságát, amely ahelyett, hogy beismerné saját hibáit, a teljes felelősséget rájuk akarja hárítani. Brandler kijelentette, nem fogadja el a Komintern VB elnökségének téziseit a német események tanulságai-

ról, mivel abban egy szóval sem szerepel, hogy „az októberi események egy hamis és helytelen terv alapján bontakoztak ki, és ezt a hamis és helytelen tervet a Komintern VB diktálta”.⁵⁷ Brandler láthatóan nagyvonalúan átsiklott afelett, hogy 1923 nyarán még ő szorgalmazott határozottabb fellépést Radek óvatosságával szemben, ősszel Moszkvában pedig minden párttársánál rózsaszínűbb képet festett a németországi forradalmi helyzetről. A Brandler által előadottakhoz ugyanakkor a magunk részéről hozzátehetjük, hogy a Komintern VB csak olyan téziseket terjesztett elő, csak olyan utasításokat küldött a KPD részére, melyek előzőleg az OK(b)P KB Politikai Irodájának ülésein zöld utat kaptak.

A németországi forradalom lehetősége ugyanakkor továbbra is élénken foglalkoztatta a bolsevik vezetést. A Komintern VB mellett működő Katonai Iroda egyik feladata az volt, hogy a KPD katonai szervezetének átalakításával foglalkozzon. A testület tagjai között ott találjuk Unslihtot, Radeket, Oszip Pjatyickijt, Trillisszert és Kuusinent. A Katonai Iroda 1924. január 24-i üléséről készült jegyzőkönyvben a munkásszázadok szervezésével, a politikai ellenfelekkel szemben alkalmazandó terrorral és a fegyverek beszerzésével kapcsolatban találhatók ajánlások a KPD részére. Alekszej Strodah, a KPD Központi Bizottsága mellé kirendelt katonai tanácsadó a Komintern Végrehajtó Bizottságához intézett beszámolója egyfajta hangulatjelentésként is értelmezhető. Ebben Strodah négy hónapos németországi tartózkodásának tapasztalatait összegezte 1924 februárjában. Németországban – írta – nem várható forradalom, még a párttagságon belül sincs meg az ehhez szükséges hit és elszántság, a tömegek hangulata pedig egyáltalán nem forradalmi. A meglehetősen realista helyzetértékelés végén figyelemre méltó következtetéseket olvashatunk. Strodah szerint a német forradalom nem mehet végbe a Vörös Hadsereg segítsége nélkül. Ehhez mindenképpen közös határt kell létrehozni Németországgal, aminek módját Lengyelország szovjetizálásában vélte megtalálni.⁵⁸ Egyelőre nem ismert, hogy Strodah előterjesztése milyen reakciót váltott ki a címzetteknél. Azzal nyilván a politikai vezetés is tisztában volt, hogy egy ilyen terv megvalósítása az adott pillanatban gyakorlatilag lehetetlen. Az epizód ugyanakkor azon elgondolások sorába tartozik, melyek a Vörös Hadseregnek aktív szerepet szánnak a forradalom terjesztésében.

Az események áttekintése után a következő összegző megállapításokat tehetjük. Moszkvában mind az 1920-as lengyelországi, mind az 1923-as németországi fejleményeket a küszöbönálló világforradalom részének tekintették, ugyanakkor önmagában nemcsak a lengyel, de még a lényegesen szervezettebb német kommunista pártot sem tartották alkalmasnak arra, hogy hathatós szovjet támogatás nélkül megbirkózzon a feladattal. Ebből kifolyólag mindkét eseménysor kapcsán az érdemi döntések az OK(b)P KB Politikai Irodájának berkeiben születtek, itt határoztak az olyan részletkérdésekben is, mint a követendő taktika egyes elemei, az alakuló forradalmi szervek személyi összetétele, a fegyveres felkelés időpontjának meghatározása, a szovjet segítség mértéke és célba juttatásának módja. A lengyel vagy német kommunistáknak az informátorok és a végrehajtók szerepe jutott, véleményükkel, észrevételeikkel inkább csak befolyásolni, orientálni tudták szovjet elvtársaikat. A Komintern pedig a közvetítő közeget jelentette Moszkva és a helyi kommunisták között. A történelmi szituáció különbözősége mellett a fenti elemek hasonlóságát mindenképpen fontosnak tartottuk kiemelni.

Jegyzetek

¹ Erre vonatkozóan ld. pl.: A Kommunista Internacionálé 1919. március 4-én elfogadott platformja. In: A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. Budapest, 1975. 13–19.

² Politbjuro CK RKP(b)–VKP(b) i Komintern 1919–1943. Dokumenti. Szerk: *Agyibekov, G. M. et al.* Moszkva, 2004. 30. (A továbbiakban: Politbjuro i Komintern.)

³ Uo. 66.

⁴ Uo. 61.

⁵ *Székely Gábor*: A Komintern és a fasizmus 1921–1929. Budapest, 1980. 178–180.

⁶ A rendszerváltás utáni magyar történetírás többféleképpen is megközelítette az 1920. évi szovjet–lengyel háború eseményeit. Mindenekelőtt Krausz Tamás, Majoros István és Polgár Tamás tanulmányait kell kiemelnünk. Ld. (a megjelenés sorrendjében): *Majoros István*: A lengyel–szovjet háború. Vrangel és a francia külpolitika 1920-ban. Századok, 2001. 3. sz. 533–567. *Polgár Tamás*: József Pilsudski föderációs törekvései és a lengyel–szovjet–orosz háború (1919–1920). In: A Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara Társadalomtudományi Tanszékének tanulmánygyűjteménye. 5. sz. Szerk.: Kolontári Attila. Szekszárd, 2001. *Krausz Tamás*: Lenin és a szovjet–lengyel háború. In: Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára. Szerk.: Krausz Tamás–Szvák Gyula. Budapest, 2003. 120–126.

⁷ *Lev Trockij*: Életem. Budapest, 1989. 386–387.

⁸ Az orosz nyelvű szövegben: „*moszkalszki stikani*”.

⁹ *I. V. Mihutyina*: Nyekotorie problemi isztorii polszko–szovjetszkoi vojni 1919–1920 gg. In: Verszalj i novaja vosztocsnaja Jevropa. Szerk.: R. P. Grisina – V. L. Malkov. Moszkva, 1996. 168. Csicserin fenti nézeteinek még akkor is hangot adott, amikor a vezetésen belül elvben már nem volt helye semmiféle vitának, a forradalmi háború folytatásának kérdése eldőlt. Az Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottság ülésén július 17-i felszólalásában a külügyi népbiztos kijelentette: „A mi politikánk a béke politikája [...]. Mi sem berendezkedésünket, sem hatalmunkat nem terjesztjük szuronyok segítségével, és ezt mindenki tudja [...]” *L. Ny. Nyezsinszkij*: V intyereszah naroda ili vopreki im? Moszkva, 2004. 83.

¹⁰ Politbjuro i Komintern. i. m. 59.

¹¹ Uo. 53.

¹² *I. I. Kosztyusko*: Popitka szovjetszkoi Rosszii v 1920 razrusity verszalszkuju szisztyemu mira. In: Vosztocsnaja Jevropa poszle Verszalja. Szankt-Petyerburg, 2007. 165. Unsiht itt pontatlanul használja a lengyel párt megnevezését, helyesen Lengyelország Kommunista Munkáspártja.

¹³ *Nyezsinszkij*: i. m. 87.

¹⁴ Politbjuro i Komintern. i. m. 61–64. Lenin viszonyulását a szovjet–lengyel háborúhoz Krausz Tamás részletesen elemezte az 1990-es évek végén először közzétett dokumentumok alapján. Lenin az 1920 áprilisában megindult lengyel offenzívát európai összefüggésben szemlélte, s az oroszországi polgárháború részének tartotta, amelyben számtalan egymásnak feszülő politikai, szociális, nemzeti-nemzetiségi, hatalmi és gazdasági érdek tört felszínre. A forradalmi Oroszország izolációjának megtörését, az elszigeteltségből való kitörést ekkor még csak forradalmi úton tudta elképzelni, ezért némiképp túlozva Varsót az egész versailles-i rendszer bástyájaként kezelte. Ezzel magyarázható az is, hogy a Varsó alatti kudarc után sem vette le az „ellentámadás” tervét a napirendről, sőt továbbra is a világforradalmi kurzus folytatása mellett érvelt. *Krausz*: i. m. 2003. 120–122.

¹⁵ Politbjuro i Komintern. i. m. 158. Leo Schlageter német nacionalista katonatiszt volt, akit a megszálló francia hatóságok kivégeztek. A beszéd és háttérének elemzését magyarul ld.: *Székely*: i. m. 155–159. A Radek előtt a plénumon felszólaló Clara Zetkin szintén hasonló szellemben foglalkozott a problémával, amikor élesen elválasztotta egymástól a fasizmust mint rendszert és a fasiszták által mozgósított tömegeket: „A fasizmus az éhezők, a szükségét szenvedők, egzisztencia nélküliek mozgalma. Arra kell törekednünk, hogy azokat a társadalmi rétegeket, melyek most a fasizmus rabjai lettek, vagy megnyerjük harcunknak, vagy legalábbis semlegesítsük.” Uo. 151.

¹⁶ Politbjuro i Komintern. i. m. 154.

¹⁷ Uo. 157. Az eset pikantériája, hogy Zinovjev és Buharin Brandlerékhez intézett hivatalos táviratát a PB visszatartotta, különvéleményük tehát a hivatalos szovjet struktúrák megkerülésével, a politikai vezetés akarata ellenére jutott el a KPD irányítóhoz.

¹⁸ Uo. 156. A német tartományi kormányok Szászország és Turingia kivételével minden szabad ég alatt tartandó összejövettelt betiltottak. Amennyiben a kommunisták ezt figyelmen kívül hagyták volna, akkor azt kockáztatták volna, hogy nemcsak a fasisztákkal, de a hatóságokkal is összetűzésbe kerülnek. *Székely*: i. m. 179.

¹⁹ Politbjuro i Komintern. i. m. 159. Zinovjev már a július 29-re tervezett nagyszabású megmozdulásokban sem látott semmiféle veszélyt vagy kockázatot. „Kár volt hinnie a fecsegő Radeknek” – vetette utólag Sztálin szemére.

²⁰ Uo. 156. ill. 163.

²¹ Politbjuro CK RKP(b) – VKP(b) i Jevropa. Resenyija „oszoboj papki” 1923–1939. Szerk. G. Adibekov et al. Moszkva, 2001. 20. (A továbbiakban: Politbjuro i Jevropa.) A dátumot azonban nem feltétlenül érdemes abszolútizálni, hiszen a Komintern emisszáriusa, Avguszt Guralszikij már néhány nappal korábban, augusztus 13-án azzal a feladattal érkezett Németországba, hogy megkezdje a fegyveres felkelés katonai-technikai előkészítését.

²² Politbjuro i Komintern. i. m. 167.

²³ Nyezsinszkij: i. m. 164.

²⁴ A szovjet álláspontban érzelhető határozott fordulat részben (természetesen korántsem teljes mértékben) a német belpolitikai élet fejleményeivel is magyarázható. 1923. augusztus elején – miután nyilvánvalóvá vált, hogy az általa alkalmazott eszközökkel a krízist nem lehet megoldani – a Cuno-kormány beadta lemondását. Augusztus 13-án Gustav Stresemann vezetésével, a szociáldemokraták részvételével új kormány alakult, amely a Ruhr-válság kapcsán elkezdte keresni a Franciaországgal való megegyezés lehetőségét. Moszkva ekkor a rapallói irányvonalat veszélyeztetve látva, kísérletet tett a német kérdés „radikális megoldására”.

²⁵ Politbjuro i Komintern. i. m. 171.

²⁶ Uo. 170.

²⁷ Uo. 54. illetve 57.; Nyezsinszkij: i. m. 84. Az Ideiglenes Forradalmi Bizottság tevékenysége nem segítette elő a „lengyel forradalom” társadalmi bázisának kiszélesítését: míg a lengyel parasztok azt kívánták, hogy a felosztott földbirtokok a magántulajdonukba kerüljenek, addig a szovjet–lengyel hatalmi szerv a Vörös Hadsereg által elfoglalt vidékeken foganatosított birtokelkobzások után szocialista mezőgazdasági üzemeket hozott létre. M. I. Meltyuhov: Szovjetszko-polszkije vojni. Vojenno-polityicseszkoje protyivosztojanyije 1918–1939 gg. Moszkva, 2001. 78.

²⁸ Kosztyusko: i. m. 171.

²⁹ I. Linder – Sz. Csurskin: Krasznaja pautyina. Tajni razvedki Kominterna. Moszkva, 2005. 64–65.

³⁰ Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések. 1892–1925. Budapest, 2002. 522–523.

³¹ Politbjuro i Komintern. i. m. 54–55.

³² Uo. 61–62. A Komintern kongresszusának hivatalos állásfoglalásai éppen az előkészítetlen forradalom erőltetését, a balos türelmetlenséget bélyegezték meg.

³³ Uo. 206.

³⁴ V. O. Pjatyickij: Oszip Pjatyickij i Komintern na veszah isztorii. Moszkva, 2004. 91–92. Eredetileg a négyes fogatba Kujbisevet és Rudzutakot jelölték, akik azonban betegség miatt nem tudták ellátni a rájuk háruló feladatot, helyettük került be Sztálin javaslatára a testületbe némi vitát követően Vaszilij Smidt és Nyikolaj Kresztjinszkij. Politbjuro i Jevropa. i. m. 25.

³⁵ Nyezsinszkij: i. m. 164–165.

³⁶ Sz. A. Gorlov: Szoversenno szekretno. Aljansz Moszkva–Berlin 1920–1933. Moszkva, 2001. 86–87.

³⁷ Politbjuro i Komintern. i. m. 179.

³⁸ Uo. 185. A határozattervezetet a KB plénmán G. Zinovjev terjesztette elő, aki – mint a rendelkezésünkre álló forrásokból kitűnik – minden más bolsevik vezetőnél jobban exponálta magát a tervezett német hatalmátvétel kapcsán. A dokumentum egy korábbi fejezetéből, ahol a szerzők a nemzetközi feltételrendszert elemzik, kitűnik, hogy elsősorban Lengyelországot, Ausztriát és Csehszlovákiát tekintették a közeljövő potenciális „önkéntes csatlakozóinak”. Lengyelország Szovjet-Oroszország és Szovjet-Németország közé ékelve, a maga megoldatlan nemzetiségi problémáival, nagy létszámú ukrán, belorusz és német tömegekkel teljesen tarthatatlan helyzetbe került volna. A kimerített, megroppantott Ausztria esetében pedig az egyesítési törekvések felerősödésével számoltak a győztes német proletárforradalom hatására. Csehszlovákia kapcsán szintén figyelembe vették az ország soknemzetiségű jellegét és az erős kommunista párt jelenlétét az ország politikai életében. Uo. 191.

³⁹ Nyezsinszkij: i. m. 167.

⁴⁰ Politbjuro i Komintern. i. m. 192–193.

⁴¹ Uo. 180.

⁴² Beszedovszkij, Grigorij: Na putyah k tyermidoru. Moszkva, 1997. 94–95.

⁴³ Nyezsinszkij: i. m. 83. Tuhacevskij előadásában ugyanazok a gondolatok köszönnek vissza, mint 1920. július 4-én kiadott, sokat idézett, 1423. sz. hadparancsában: „Munkásforradalom harcosai! Vessétek tekintetet Nyugatra! Nyugaton dől el a világforradalom sorsa. A fehér Lengyelország holttestén keresztül vezet az út a világegység. Szuronyok hegyén visszük el a békét és a boldogságot a dolgozó emberiségnek. Irány

Nyugat! [...] Előre Vilna, Minszk, Varsó felé!” Krovavij marsal. Mihail Tuhacsevszkij. Szerk: *Sznimov, G. V.* Moszkva, 1997. 286.

⁴⁴ Politbjuro i Komintern. i. m. 58. Mindez 8 nappal azután történt, hogy 1920. október 12-én Szovjet-Oroszország és Szovjet-Ukrajna képviselői aláírták Lengyelországgal a fegyvernyugvásról és az előzetes békefeltételekről szóló megállapodást.

⁴⁵ Lenin 1920. szeptember 22-i felszólalásának részletét idézi: *Kosztyusko*: i. m. 183.

⁴⁶ Politbjuro i Komintern. i. m. 65.

⁴⁷ *Nyezsinszkij*: i. m. 85.

⁴⁸ Politbjuro i Komintern. i. m. 210–211. A teljes szervezetlenséget, kapkodást jelezte az is, hogy a tervezett német forradalom egyetlen valószínű fegyveres eseménye, a tiszavirág-életű hamburgi munkásfelkelés is tulajdonképpen egy véletlen félreértés miatt robbant ki. Hamburgban ugyanis nem kapták meg időben a KPD KB utasítását az általános sztrájk és a fegyveres felkelés elhalasztásáról. Az október 23-án kitört felkelést a hadsereg és a rendőrség alakulatai 25-ére leverték.

⁴⁹ *Linder – Csurkin*: i. m. 231.

⁵⁰ Politbjuro i Komintern. i. m. 214.

⁵¹ Uo. 217–218.

⁵² *Gorlov*: i. m. 88–89.

⁵³ *Nyezsinszkij*: i. m. 172.

⁵⁴ Politbjuro i Komintern. i. m. 249.

⁵⁵ Uo. 237.

⁵⁶ Arkadi Maslowot (Iszaak Csereminszkijt), a KPD balszárnyának (berlini csoport) prominens vezetőjét a német október napjaiban visszatartották Moszkvában. Vizsgálat folyt ellene, mivel a KPD vezetősége és a Komintern VB részéről az a vád merült fel vele szemben, hogy 1921-ben fontos titkokat árult el egy rendőrségi kihallgatás során. Ügynök lezárását és Maslow visszaengedését Németországba a KPD-n belül az úgynevezett „berlini csoport” 1923 novemberében egyre határozottabban követelte. 1924 januárjában Sztálin és Zinovjev javaslatára a PI úgy döntött, hogy Maslowot rehabilitálni kell, lehetőséget kell teremteni arra, hogy visszatérjen Németországba. Ezekben a napokban Zinovjev és Sztálin már úgy tekintett Maslowra, mint a KPD egyik jövődöbéli vezetőjére, akire, ha elméletileg nem is olyan képzett, mint Brandler vagy Thalheimer, de agitátorként, gyakorlati emberként, a forradalmi tömegekkel való kapcsolata miatt nagy szükség van a KPD élén. Politbjuro i Komintern. i. m. 244–245.

⁵⁷ Uo. 250–251.

⁵⁸ *Linder – Csurkin*: i. m. 242–245. Strodah egy másik, 1924. márciusi feljegyzésében az illegális kommunista katonai sejtek felfegyverzéséről és taktikájáról értekezik. Szerinte hatékonyabb kicsi (4–8 fős), de elszánt és felszerelt fegyveres csoportok létrehozása, mind nagyobb egységek, századok felállítása, melyekről az októberi napokban kiderült, hogy sokszor csak papíron léteztek. Uo. 248–251.

OROSZ LEVÉLTÁRI FORRÁSOK A MAGYAR–SZOVJET DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATOK FELVÉTELÉRŐL (1934)

A diplomáciai kapcsolatok felvétele Magyarország és a Szovjetunió között 1934-ben egy rendkívül különös mozzanata a két világháború közötti magyar diplomáciatörténetnek. A Gömbös Gyula nevével fémjelzett magyar kormány ugyanis ekkor egy olyan állammal normalizálta a viszonyát, amelynek ideológiai alapállása a magyar uralkodó elit felfogása szerint fenyegetést jelentett az 1919-ben Magyarországon hatalomra jutott keresztény-nemzeti ellenforradalmi rendszer társadalmi-politikai berendezkedésére. Az 1934. január 21-től Rómában folytatott tárgyalások végeredményeként a tárgyalófelek, magyar részről Jungerth-Arnóthy Mihály rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, szovjet részről Vlagyimir Patyomkin római nagykövet február 6-án (február 4-ére antedatált) diplomáciai jegyzékben mondták ki az országai közötti diplomáciai kapcsolatok felvételét. Aláírtak ezenkívül egy február 6-i keltezésű, hét pontból álló jegyzőkönyvet is, amely végső soron a magyar diplomácia érdekeinek érvényesülését tükrözte, hiszen jelentős mértékben korlátozta a budapesti szovjet külképviseletek (követség, kereskedelmi kirendeltség) apparátusának mozgásszabadságát és cselekvési szabadságát, így például szabályozta a futárszolgálat működését, tiltotta az egykori és korabeli magyar állampolgárok alkalmazását a budapesti szovjet misszión. A jegyzőkönyv rögzítette azt is, hogy a diplomáciai képviseleteknek tartózkodniuk kell a másik állam belügyeibe való beavatkozástól, a másik kormány és a közintézményei elleni izgatástól. Végezetül egy ugyancsak bizalmas levélváltás keretében maximalizálták a felállítandó missziók személyi létszámát.¹

A felek megállapodtak abban is, hogy 1934. július 1-jei határidővel állítják fel a külképviseleteiket a másik fővárosában, s addig harmadik országban állomásozó diplomatákat neveznek ki kettős megbízatással a másik ország fővárosába. Így került egyelőre ankarai állomáshelyének meghagyása mellett kettős megbízatással Moszkvába Jungerth-Arnóthy Mihály, míg a szovjet diplomácia Adolf Markovszkij bécsi követet dezinálta ideiglenes jelleggel a magyar fővárosba.

A szovjet külügyi apparátus utókorra hagyott teljes iratanyagát, így az általunk közölt dokumentumokat is az Orosz Föderáció Külpolitikai Levéltárában őrzik.² Ebben az archívumban nagymértékben korlátozott a kutatói szabadság, a két világháború közötti időszakban keletkezett iratokhoz való hozzáférés még manapság is szám-talan adminisztratív és bürokratikus akadályba ütközik. Ezért kutatásaink során mindig kiemelt figyelmet fordítottunk arra, hogy az orosz (egykori szovjet) diplomáciai forrásokat minél nagyobb számban és lehetőleg teljes terjedelemben ismertessük meg a tudományos közvéleménnyel, elősegítve ezzel a hazai történeti elemzéseket.

Noha mind a magyar, mind az orosz történeti irodalomban már szép számmal jelentek meg olyan – részben monografikus – feldolgozások, amelyek ennek a diplomáciai aktusnak a nemzetközi hátterét, a magyar és a szovjet diplomácia szempontjából meghatározó mozgatórugóit feltárták, illetve eseménytörténeti fonalát rekonstruálták,³ az orosz primer források közzétételének szükségességét még egy tényező indokolja. A magyar külpolitika kapcsolódási pontjait a Szovjetunióhoz a rendszerváltás előtti feldolgozások – a szovjet levéltárak kutatási korlátozásai miatt – jobbára csak a parallel magyar forrásanyagra támaszkodva tapinthatták ki, az 1990-es évektől megjelenő szakmunkák pedig csak hivatkoztak a már részben elérhető orosz forrásokra.

A Magyarország és a Szovjetunió közötti diplomáciai kapcsolatok felvételéről az összes olyan külügyi forrást felvonultatjuk, amelyekhez moszkvai kutatásaink során hozzáférhettünk. Ezek az iratok magyar nyelven most kerülnek először közlésre, négyük kivételével orosz nyelvű publikálásukról sincs tudomásunk. Korábban, a *Szovjetunió külpolitikájának dokumentumai* című monumentális szovjet diplomáciatörténeti okmánytár 1971-ben megjelent megfelelő kötetében négy iratot már közöltek.⁴ Ezek közül háromnak a másolatban megőrződött példányát magunk is megtaláltuk a külpolitikai levéltárban.⁵ Nem kívánjuk említés nélkül hagyni ugyanakkor, hogy az említett forrástár reprezentatív személyekből álló szerkesztőbizottsága, amelynek elnöke Andrej Gromiko akkori külügyminiszter volt, az iratok publikálásakor a legtöbb elemi módszertani követelményt figyelmen kívül hagyta. A szerkesztők az iratokat végtelenen kiragadták a szöveggörnyezetükből, tehát nem tették közzé a hozzájuk kapcsolódó kiegészítő dokumentációt (jelentéseket, táviratokat, szakértői háttéranyagokat stb.), sőt még levéltári jelzetüket, titkosításuk fokát és a másolatok rendeltetési helyét sem árulták el. Így például, nyilván a Szovjetuniót érő presztízsvesztés miatt, az 1934. február 4-ei magyar–szovjet diplomáciai jegyzékcseréhez szorosan hozzátartozó, de a keletkezés idején sem publikus február 6-ai jegyzőkönyvet és bizalmas levélváltást még szűk negyven év elteltével is elhallgatták a szakmai közönség elől.⁶

Iratok⁷

1. J. Z. Szuric⁸ ankarai követ feljegyzése a Jungerth-Arnóthy Mihály⁹ ankarai magyar követtel folytatott megbeszéléséről¹⁰

Ankara, 1934. január 11–12. (Géptelt másodlat. AVP RF, f. 05. op. 14. p. 97. gy. 28. l. 56–58.)

Szigorúan titkos

1934. február 5.

A Tahyt¹¹ felváltó új magyar követ megbízólevelének átnyújtása után jött el hozzám. Kijelentette, hogy a szovjet–magyar közeledés régi barátjának és hívének tartja magát, majd azzal kezdte a beszélgetést, hogy szeretne elődje nyomdokaiba lépni. Kifejezte abbéli reményét, hogy ahogy Tahynak, neki is segíteni fogok a munkájában.

Arról beszélt, hogy több mint tíz évet töltött Szovjet-Oroszország szomszédságában, a balti államokban és Finnországban, ahol egyúttal a szovjet ügyek figyelemmel kísérése is a hatáskörébe tartozott. A szovjet valóság figyelmes tanulmányozása közben még inkább arra a meggyőződésre jutott, hogy feltétlenül rendezni kellene a diplomáciai kapcsolatokat államaink között. Nagy lelkesedéssel beszélt azokról a sikerekről, amelyek a Szovjetunió építését jellemzik, és el kell ismerni, hogy valóban jelentős és alapos ismeretekről tett tanúbizonyságot.

Új posztjára nem kis izgalom és aggodalom nélkül lép. Az ő feladata lesz Magyarországot képviselni Törökországban, éppen abban az időszakban, amikor a török külpolitika hatalmas változásokon megy keresztül. Még nem eléggé tájékozott ahhoz, hogy pontos ítéletet alkosson minderről. Az elődje mindenestre megerősítette azt a benyomását, mely szerint a török politikában olyan tendencia kezd kibontakozni, amelynek következtében Törökország a revízióellenes francia politika érdekkörébe kerül. Ezzel kapcsolatban Magyarország számára különös aggodalomra adnak okot a török kormány legutóbbi balkáni akciói. A Bulgária elleni együttműködésnek, amelyet

a kisantant kezdeményezett, Magyarország közép-európai helyzetére nézve negatív következménye lesz. Már csak önmagában az a körülmény, hogy a kisantant befolyása erősödik a Balkánon, jelentősen megnehezíti Magyarország helyzetét.

Igaz, hogy a török külügyminiszterrel folytatott megbeszéléseit követően kisé megnyugodott. Tevfik Rüstü¹² mindenáron biztosítani kívánta arról, hogy Magyarország érdekeit teljes mértékben figyelembe veszik, és a török kormány nem fogja hagyni, hogy olyan kombinációkba rángassák bele, amelyek túlmennek egy szigorúan védelmi, a balkáni államok belső határainak éles megvonását célzó megállapodás keretein. A külügyminiszter egyúttal biztosította arról is, hogy mindent megtesz annak érdekében, hogy ennek a megállapodásnak Bulgária részvételével balkáni jellege legyen. Tehát a megállapodásból el fogják tüntetni a revízióellenes jelleget.

Magyar kollégámnak természetesen semmilyen alapja nincs arra, hogy ne higgyen Tevfik Rüstü bej kijelentésének, de mégiscsak tart attól, hogy a kisantanttal való együttműködés útjára lépő Törökország nem tudja majd visszatartani magát az általa kívánt lépcsőfokon, és tovább rántják, mint szeretné.¹³

Második beszélgetésünk során a magyar követ elmondta, hogy mielőtt elutazott Budapestről, részt vett azon a megbeszélésen, amelyen megvitaták diplomáciai kapcsolataink felvételének kérdését.¹⁴ Erre azért volt szükség, mert Rómából olyan hírek érkeztek, melyek szerint Mussolini és Litvinov eszmecserét folytatott erről a kérdésről.¹⁵ Bár elutazásának idejére még nem született végleges döntés, mégis azt érezte, hogy nagyon eltökéltek a tárgyalások megkezdésére. A tárgyalások helyszínéül több szempont alapján Ankarát jelölték ki. A magyar kormány mindenekelőtt figyelembe vette, hogy Törökország régen milyen szerepet játszott az országaink közötti diplomáciai kapcsolatok rendezésének előkészítésében.¹⁶ Számoltak azzal is, hogy milyen előnyökkel járna, ha Jungerthet bíznák meg a tárgyalások vezetésével, hiszen ő tisztában van a szovjet helyzettel és részt vett Berlinben az első szovjet–magyar egyezmény aláírásában. Természetesen kollégám ekkor néhány nekem szóló bókot is elengedett, s megemlítette a szerepemet.

Magyar kollégám rámutatott arra, hogy Gömbösnek most jóval könnyebb lesz megvalósítani az elismerést, mint annak idején Bethlennek. A berlini egyezményeket főképpen az akkori kormánykoalíció részét képező keresztény párt ellenállása miatt nem sikerült keresztülvinnie a parlamenten. Most a helyzet megváltozott, a párt ellenzékben van, és súlya erősen lecsökkent. Az egyetlen dolog, ami most nyugtalanítja kollégámat, Magyarország pénzügyi nehézségei. A magyar kormánynak nem lesz könnyű költségvetéséből félretenni a moszkvai misszió felállításához szükséges összeget, amely minden eddigi információ szerint jelentős lesz.

Kollégám makacs visszatérése a pénzügyi jellegű nehézségekhez azt a benyomást keltette bennem, hogy a magyar kormány láthatólag szeretne visszakanyarodni ahhoz a régi sémájához, mely szerint a diplomáciai kapcsolatokat a missziók kölcsönös létrehozása nélkül vegyük fel, és valószínűleg az a szándéka, hogy érdekeinek képviseletével az egyik szomszédos országban lévő misszióját bízta meg. Nem kizárt, hogy ezt a megbízatást ankarai kollégámra ruházzák, hiszen ő a szovjet viszonyok ismerője. Ez a kettős megbízatás a magyar kormány szempontjából azzal az előnnyel járna, hogy szükség esetén megkönnyítené számára itteni tekintélyünk igénybe vételét.

Magyar kollégám láthatólag semmit sem tudott arról, hogy a tárgyalások helyszínét át kívánják tenni Rómába. Úgy éreztem, hogy a tárgyalások helyszínének áthelyezését csak mostanában erőszakolhatták az olaszok a magyarokra. Teljesen

világos az a cél, amelyet az olaszok el akarnak érni ezzel: aktívumaik közé kívánják sorolni a magyar elismerést, és a döntőbíró szerepét kívánják játszani a tárgyalásokon.

7 példányban:

Jakov Szuric

1 – Litvinov elvtársnak

5 – Karahan elvtársnak¹⁷

1 – a követség irattárába

2. Ny. Ny. Kresztyinszkij¹⁸ külügyi népbiztoshelyettes direktívái V. P. Patyomkin¹⁹
római nagykövetnek

Moszkva, 1934. január 13. (Gévelt másodlat. AVP RF, f. 05. op. 14. p. 97. gy. 28. l. 11–13.)

Szigorúan titkos

5023. sz.

1934. január 13.

Mélyen tisztelt Vlagyimir Petrovics!

Makszim Makszimovics²⁰ közölte Önnel távirón, hogy amikor a magyar kormánnyal tárgyalni fogunk a diplomáciai és konzuli kapcsolatok felvételéről, rövid jegyzékek cseréjét részesítjük előnyben. Minden más gyakorlati kérdés rendezését elhalasztjuk addig, amíg Moszkvában és Budapesten felállítjuk a magyar és a szovjet követséget, mivel ezzel lehetővé válik a gyakorlati kérdések megvitatása a rendes diplomáciai keretek között. Arra az esetre azonban, ha a magyarok ragaszkodnának ahhoz, hogy bizonyos kérdéseket a diplomáciai kapcsolatok felvételével egy időben rendezzünk, Makszim Makszimovics ajánlott levélben elküldte Önnek az 1924-ben aláírt egyezmények szövegét, és beleegyezett egy rövid jegyzőkönyv aláírásába, amely az 1924. évi alapegyezmény egyes pontjait tartalmazza.

Abban az esetben, ha Makszim Makszimovics fentebb említett ajánlott levélét nem kapná meg, elküldöm Önnek az összes 1924-ben aláírt dokumentum másodpéldányát. Öt ilyen dokumentum volt:

- a) a diplomáciai és konzuli kapcsolatok felvételéről szóló egyezmény,
- b) egy jegyzőkönyv, amely ennek az egyezménynek egyik pontját bővebben kifejti, és egy sor kiegészítő megállapodást tartalmaz, például a futárszolgálatról, a számjel-távíratok használatának jogáról, a belügyekbe való be nem avatkozásról stb.
- c) és d) levélváltás a moszkvai magyar misszió, illetve a budapesti követségünkön és kereskedelmi kirendeltségünkön dolgozó munkatársak létszámának korlátozásáról,

- e) egy megállapodás, amely alapvetően a b) pont alatti jegyzőkönyv határait ismétli meg.²¹

Elsődleges álláspontunk: egy egyszerű jegyzékcseré, amely kimondja a diplomáciai és konzuli kapcsolatok felvételét. Megküldöm Önnek ezeknek a jegyzékeknek a szövegét, amit a 2. Nyugati Osztály és a Jogi Osztály fogalmazott meg.

Ha a magyarok mégis ragaszkodnának egyes kérdések eldöntéséhez a jegyzékcserével egyidejűleg, a másodlagos álláspontunknak megfelelően beleegyezzünk egy négy pontból álló jegyzőkönyv aláírásába. Az 1. pont azt tartalmazza, hogy a moszkvai magyar missziót és a budapesti követségünket Magyarország és a Szovjetunió egyedüli képviselőinek kell tekinteni. A 2. és a 3. pont a moszkvai magyar misszió és budapesti követségünk, valamint az ennek részét képező, 3 vezető munkatársból álló kereskedelmi kirendeltségünk személyzetének diplomáciai privilégiumai-

ról szól. A 4. pont arról szól, hogy a konzuli konvenció megkötéséig a konzuli feladatokot a diplomáciai missziók fogják ellátni. Ennek a jegyzőkönyvnek a tervezetét csatolom.

Ha a magyarok ragaszkodnának budapesti külképviseleteink személyi létszámának korlátozásához, de beleegyeznének a moszkvai magyar misszió létszámának korlátozásába, bele lehet menni abba, hogy a fentebbi jegyzőkönyvet egy bizalmas levélváltással egészítsük ki. Ezekben a jegyzékekben kimondjuk, hogy a lakáshiány miatt a felek megegyeztek a budapesti szovjet követség és kereskedelmi kirendeltség személyzetének 20 fős korlátozásában. Ez a harmadlagos álláspontunk. A levelek szövegének tervezetét szintén csatolom.

Végül, legvégső esetben, beleegyezhetünk abba is, hogy a levélváltás helyett a szovjet és a magyar misszió személyzeti létszámának korlátozását belefoglaljuk a jegyzőkönyvbe egy 5. pont formájában. A jegyzőkönyvnek ezzel az 5. ponttal kiegészített második változatát szintén csatolom.²²

Természetesen Ön előtt is világos, hogy a követségek létszámának korlátozását kimondó pont felvételét az 1924. évi egyezménybe a magyar kormány kezdeményezte a lakáshiányra való hivatkozással. Ennek valójában az a magyarázata, hogy a magyar kormány fél attól, hogy külképviseleteink munkatársai propagandával fognak foglalkozni. Ennek a kitételnek az elhelyezése a publikálandó általános jegyzőkönyvben ezért nem kívánatos számunkra, és ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy ezt a kérdést egy nem publikálandó levélváltásban rögzítsük, de csak a legvégső esetben engedjünk ebben a kérdésben a magyaroknak.

7 példányban:

- a Kollégium²³ tagjainak
- a 2. Nyugati Osztálynak

Elvtársi üdvözléssel:

Nyikolaj Kresztyinszkij

3. L. B. Gelfand²⁴ római ideiglenes ügyvivő feljegyzése a Jungerth-Arnóthy Mihály ankarai magyar követtel folytatott két megbeszéléséről

Róma, 1934. január 25. (Gépelv másodlat. AVP RF, f. 05. op. 14. p. 97. gy. 28. l. 32–37.)

Titkos

1934. január 25.

Előzetes megállapodásunk alapján elmentem Jungerthez a követségre, és átadtam neki, hogy Vlagyimir Petrovics²⁵ elnézést kér tőle, amiért kényszerűségből nem tud vele azonnal találkozni. Jungerth kérdéseire válaszolva elmondtam, hogy mitől betegedett meg a nagykövet, s hogy a napokban váratlanul ismét romlott az állapota, már azután, hogy Jungerth elutazott Ankarából Rómába. Jeleztem, hogy az orvosi konzílium szakvéleménye alapján csak 2–3 nap múlva tud vele találkozni. Egyelőre, ha Jungerthnek valamilyen kívánsága lenne az előttünk álló tárgyalásokkal kapcsolatban, átadhatom azokat neki. Erre válaszolva Jungerth az asztalra készített dossziéból több dokumentumot vett elő, s javasolta, hogy olvassam el, majd adjam át a nagykövetnek.

A diplomáciai kapcsolatok felvételéről szóló jegyzékek szövege a rendszerint általunk elfogadott szerkesztési elvek alapján lett megfogalmazva. Egyúttal a jegyzék-váltás csak a diplomáciai kapcsolatok felvételéről szól. A jegyzék elolvasása után, az általunk kapott direktívák figyelembevételével megjegyeztem, hogy helyesebb lenne a

„diplomáciai” szóhoz hozzáfűzni, hogy „és a konzuli”. Jungerth azt válaszolta, hogy a magyarok szerint a „diplomáciai” szó magába foglalja a konzuli kapcsolatok fogalmát is, egyúttal sem ő, sem Budapest – ahogy Jungerth feltételezi – nem fogják ellenezni, hogy ilyen kiegészítésre sor kerüljön.

Ezután Jungerth kihúzott a dossziéból egy hosszú jegyzőkönyvet, amelynek felolvasásához hozzá akart kezdeni. Megkérdeztem, hogy voltaképpen mi is ez a dokumentum, amire Jungerth azt válaszolta, hogy ez a jegyzőkönyv még a berlini tárgyalások során egyeztetett cikkelyeket foglalja magába. Ez több olyan rendelkezést tartalmaz, amelyek a majdani diplomáciai és kereskedelmi kapcsolataink legfontosabb kérdéseit szabályozzák. Megjegyeztem, hogy Jungerthnek a beszélgetés elején tett észrevételeivel teljes összhangban a kapcsolatok felvételét Magyarországgal egy rendkívül egyszerű procedúrának véltük. A magyar kormány szeretné megszüntetni a jelenlegi rendezetlen helyzetet, és szeretné felvenni a diplomáciai viszonyt a Szovjetunióval. Utóbbi változatlanul békepolitikát folytat, és a kapcsolatok normalizálására törekszik más államokkal, ezért kölcsönös szándékának kinyilvánításával felel a magyar kormány kezdeményezésére. Ilyen kezdeményezések megvalósítása rendszerint egyszerű jegyzékváltással szokott megtörténni. Ezekután az országaink közti kapcsolatok fejlesztésére vonatkozó összes kérdést a követek közti tárgyalások útján kell rendezni. Ezért nem akartam átvenni Jungerthtől semmiféle jegyzőkönyv tervezetét és átadni azt a nagykövetnek, mivel ez a majdani tárgyalásainkat rögtön elterelte volna attól a normális rendtől, ami a kapcsolatainkat jellemzi más országokkal.

Jungerth mégis ragaszkodott több dokumentum elolvasásához és átadásához, amelyek úgymond általunk is elfogadottak, és amelyek aláírása teljesen elkerülhetetlen a magyar kormány belpolitikája érdekében. Azzal a kikötéssel, hogy vitathatatlanak vélem abbéli igényünk jogosságát, hogy nem kívánunk a jegyzékváltással egyetemben olyan kérdések megtárgyalásával foglalkozni, amelyeket sikeresen, könnyen és gyorsan rendezni lehetne a követek cseréje után, kijelentettem, hogy természetesen nem fogom elmulasztani Jungerth kérésének teljesítését, és az összes magyar javaslatot átadom a nagykövetnek.

A Jungerth által felolvasott jegyzőkönyv bevezetőjének két változata van. Az első változat (ld. a mellékletet) az 1924-ben, Berlinben aláírt, de nem ratifikált megállapodások szövegére támaszkodik. Megjegyeztem, hogy szigorúan előzetes jelleggel csak arra törekszem, hogy megtisztítsam a magyar javaslatokat – még azokat a részeket is, amelyek nekem személyesen elfogadhatatlannak tűnnek – minden olyasmitől, ami tíz évvel a berlini tárgyalások után nyíltan ellentmond a jelenleg fennálló helyzetnek. Azt mondtam Jungerthnek, hogy számomra furcsának tűnik a jegyzőkönyv tervezetének hivatkozása egy olyan egyezményre, amelyet annak idején a magyar kormány nem ratifikált. Jungerth azt válaszolta, hogy ő személyesen ugyanezen a véleményen van, ezért a bevezető rész második változatát javasolja (ld. a 3. sz. mellékletet), ahol hiányzik a berlini egyezményre vonatkozó utalás. Ekkor Jungerth hozzáfűzte, hogy ő egyáltalán nem ragaszkodik a bevezető szövegének második változatához, s itt kívánságunk szerint változtatni lehet a szövegen.

Ezt követően Jungerth áttért az első cikkely szövegének felolvasásához, amihez a következők magyarázatot fűzte. Magyarország most elég nehéz pénzügyi helyzetben van. Az ország, és részben a Külügyminisztérium költségvetése nagyon feszített. A magyar kormány a jelenlegi helyzetben kizártnak véli, hogy előleget különítsen el moszkvai követsége felállítására. Ezért az új költségvetési évig, amely ez év júliusában kezdődik, a magyar kormány csak arra kíván szorítkozni, hogy harmadik államban

állomásozó követeket akkreditáljunk Moszkvába és Budapestre. A magyar kormány nagyon szeretné felállítani a moszkvai missziót, és reméli, hogy az új költségvetésben el tudja különíteni az ehhez szükséges fedezetet. Addig az ennek megfelelően akkreditált követek állomáshelyükre mehetnek, átadhatják megbízóleveleiket, és 2–3 hónapot eltöltve, megismerkedve a helyzettel, a költségvetést kidolgozva előkészíthetik misszióik jövőbeni megnyitását. Jungerth is ennek kimondását ajánlja a javasolt jegyzőkönyv szövegének cikkelyében. Megjegyeztem, hogy a magyar javaslat lényegének jövőbeni értékelésétől függetlenül, egyáltalán nem világos számomra, hogy miért kell a jegyzőkönyvben írásba foglalni Magyarország pénzügyi nehézségeit és a harmadik országban lévő követek ideiglenes akkreditációját. Személyesen úgy vélem, hogy ez a magyar javaslat elfogadható, csak egy egyszerű szóbeli gentlemen's agreement típusú megállapodásra lehetne szorítkozni. Erre Jungerth azt válaszolta, hogy a jegyzőkönyv szükségességének elvéhez ragaszkodva, a magyar kormány szeretné megőrizni benne ezt a cikkelyt.

A jegyzőkönyvnek a berlini megállapodások megfelelő határozatait felidéző 2. és 3. cikkelyei (ld. a 4. sz. mellékletet) a missziók diplomatáinak jogairól és privilégiumairól, a kereskedelmi képviselőről és annak három diplomáciai mentességet élvező munkatársáról szólnak. Szintén a berlini megállapodásból átvett 4. cikkely arról szól, hogy rögtön a diplomáciai kapcsolatok felvétele után egy kereskedelmi egyezmény megkötésére irányuló kereskedelmi tárgyalásokat kell kezdeni. Itt megjegyeztem, hogy nem értem egy ilyen cikkely jegyzőkönyvbe való felvételének szükségességét, mivel annak tartalma szintén egy szóbeli megállapodás tárgya lehetne. Tovább olvasva az 5., 6., 7., 8. cikkelyeket (ld. a 4. sz. mellékletet),²⁶ és előzetesen megvitatva tartalmukat, elmondtam Jungerthnek, hogy ezek a cikkelyek (az 5. kivételével) teljesen értelmetlenek, néha még sértőek is (a 7. cikkely). Ezek rögzítésére egyáltalán nincs szükség, és Jungerth replikáiból az a benyomásom alakult ki, hogy aligha fogja megvédeni ezeket a cikkelyeket, és nem kizárt annak a lehetősége, hogy a leendő tárgyalásokon az ő beleegyezésével, sőt Budapest véleményének kikérése nélkül kivegyük őket a jegyzőkönyvből.

A 9., 10. és 11. cikkely kapcsán (ld. a 4. sz. mellékletet) elmagyaráztam Jungerthnek,²⁷ hogy ezeknek a cikkelyeknek semmilyen döntő gyakorlati jelentőségük nincs, mivel minden kormánynak mindig van lehetősége arra, hogy megtagadja a vízumot egy nemkívánatos diplomáciai futártól, vagy a misszió kinevezett munkatársától. Másodszor ezek a cikkelyek a lényegüket tekintve sértők, mivel rögtön a két ország közti diplomáciai kapcsolatok felvételekor elhintik a kölcsönös bizalmatlanság magvát, és annak a gyanúját fogalmazza meg, hogy az egyik kormány nem lojális a másik iránt. Végül ilyen cikkelyek sehol nem szerepelnek a szovjet kormány által ez idő alatt megkötött egyik okmányban sem, és a magyar kormány aligha számíthat arra, hogy a szovjet kormány beleegyezik ezek felvételébe. Jungerth Magyarország belpolitikai helyzetére, az egykori kommunista forradalomra és különösen a berlini tárgyalásokkal megbízott akkori képviselőinkre hivatkozva – akik beleegyeztek abba, hogy felveszük ezeket a cikkelyeket a jegyzőkönyv szövegébe – megkért, adjam át, hogy a magyar kormány határozottan ragaszkodik hozzájuk. Jungerth beleegyezett a cikkelyek szövegének megváltoztatásába, ugyanakkor kikötötte, hogy instrukciói szerint kötelező a cikkelyekben kifejtett rendelkezések elvi jellegének megőrzése.

Ezután Jungerth átadta a követségi személyzet létszámának kölcsönös korlátozását előíró leveleket (ld. az 5. sz. mellékletet), amelyek szövege a még Berlinben elfogadott szerkesztésen alapulnak. Rövid vita után, amelyben ismét elmondtam azo-

kat az indokainkat, hogy kívánatos lenne a megtárgyalásra elfogadott anyagok számának csökkentése és egyszerűsítése, azt javasoltam Jungerthnek, hogy hagyjuk el ezt a levélváltást. Ő értésemre adta, hogy erről a témáról később még beszélhetünk. Az a benyomásom támadt, hogy a levélváltást csak manőverezésre akarja felhasználni, hogy engedményeket nyerhessen cserébe. Végül Jungerth elmondta azt a kívánságát, hogy szeretné meghosszabbítani a nagykövettel a régi, a Szovjetunió és Magyarország által aláírt hadifogoly-konvenciókra vonatkozó jegyzékváltások érvényességét, amelyeket korántsem akart összekötni a diplomáciai viszony felvételére vonatkozó tárgyalásokkal.

Megígértem Jungerthnek, hogy átadom a nagykövetnek a magyar javaslatokat tanulmányozás végett, de előrebozsátottam, hogy az összes általam hallott dolog elmentmond Moszkva álláspontjának, amely csak egy egyszerű jegyzékváltást szeretne a kapcsolatok felvételéről. Ezért elkerülhetetlen lesz ezeknek a szerintem teljesen elfogadhatatlan magyar követeléseknek a közlése Moszkvával távirón. Valószínűleg Jungerth találkozsása a nagykövettel csak néhány nap múlva lehetséges, ezért részemről barátian azt javaslom, hogy ez idő alatt szerezsze meg Budapest beleegyezését abba, hogy a tárgyalások csak egy egyszerű jegyzékváltásra szorítkozzanak, de végső esetben, ha egyáltalán a nagykövet és Moszkva beleegyeznek a tárgyalásokba és bármínemű jegyzőkönyv aláírásába, a jegyzőkönyv összes sértő cikkelyét vegyék ki.

Jungerth elmondta, hogy holnap el szeretné hozni a nagykövetnek a névjegykártyáját, és viszontlátogatást szeretne tenni nálam.

23-án Jungerth eljött hozzám, és több mint másfél órát ült nálam, ugyanannak a témának szentelve a beszélgetést. Elmondtam neki, hogy átadtam a magyar javaslatokat a nagykövetnek, aki csodálkozott azon, hogy a jegyzékváltás könnyen elfogadható procedúráját a magyarok egy elfogadhatatlan jegyzőkönyv aláírásával kötik össze. Jungerth ismét azt válaszolta, hogy a jegyzőkönyvhöz ragaszkodik kormánya, és kész a diplomáciai kapcsolatok felvételéről szóló jegyzékváltást a jegyzőkönyvnél korábbra datálni. Rámutattam Jungerthnek, hogy szerintem a javasolt szöveg tartalma jelentős mértékben rontja annak esélyét, hogy megkapjuk Moszkva beleegyezését abba, hogy kielégítsük a magyar fél kívánságát a jegyzőkönyv aláírására. Személyesen úgy vélem, hogy ha Jungerth lehetőséget látna arra, hogy a jegyzőkönyv szövegét tervezetének első cikkelyeire korlátozza, úgy lehet, hogy a nagykövet támogatni fogja Moszkva előtt a jegyzőkönyvre vonatkozó magyar javaslatot. Ilyen feltételek mellett, hogy a szöveg teljesen elfogadhatatlan, csak Moszkva éles elutasító reakcióját jósolhatom a jegyzőkönyv egészére. Jungerth ismét nagyon részletesen és „meggyőzően” bizonygatta, hogy Moszkva nem utasíthatja vissza azt, amit 1924-ben elfogadott és aláírt. A szövegezésen lehet változtatni kölcsönös megállapodás alapján. Jungerth várni fog addig, amíg közöljük vele találkozásának várható idejét a nagykövettel, és arra számít, hogy Moszkva válaszát gyorsan megkapjuk.

7 példányban:

Lev Gelfand

1 – Litvinov elvtársnak

5 – Kresztyinszkij elvtársnak

1 – az irattárba

4. V. P. Patyomkin római nagykövet jelentése Ny. Ny. Kresztyinszkij külügyi
népbiztoshelyettesnek²⁸

Róma, 1934. január 25. (Géptelt másodlat. AVP RF, f. 05. op. 14. p. 97. gy. 28. l. 47–49.)

Titkos

Mélyen tisztelt Nyikolaj Nyikolajevics!

1934. január 25.

A több mint egy hónapja húzóódó, s január 18-a óta ráadásul még súlyosbodó betegségem megfosztott attól, hogy aktívan dolgozzam ebben a hónapban. Szerencsére különösebb események ez idő alatt nem történtek. A folyó ügyekben utasításaimnak megfelelően Gelfand elvtárs minden szükségeset elvégzett, s mellesleg elég körültekintő volt, és jól megbirkózott a helyzettel. Csak az a gondolat nyugtalanított, hogy a Magyarországgal folytatott tárgyalásaink esetleg elhúzódhatnak rossz egészségi állapotom miatt. De ezzel kapcsolatban is minden szerencsésen alakult.

Amikor Jungerth megérkezett Rómába, a magyar missziót már tájékoztattuk állapotomról. De nem akarok leragadni ennél. Megbíztam Gelfand elvtársat, hogy látogassa meg Jungerthet, és kérjen elnézést azért, mert találkozásunk kényszerűen elhalasztódik 2-3 nappal, és egyúttal fejezze ki abbéli meggyőződését, hogy tekintettel feladatunk egyszerűségére, hátráltatás nélkül sikerülni fog elvégeznünk a ránk ruházott megbízást. Emellett elmondtuk Jungerthnek, hogy ha a velem való találkozásig valamilyen kérést vagy felvetést szeretne velem közölni, azt Gelfand elvtárson keresztül átadhatja.

Ahogy a táviratomból tudja, Jungerth a jegyzékváltás és a kiegészítő jegyzőkönyv kész szövegével jött. Miután átadta ezt az anyagot, néhány szóbeli magyarázatot fűzött hozzá. Mivel ezt előre tudtam, előre azt az utasítást adtam Gelfand elvtársnak, hogy nem vitatkozva vele és nem feltárva előtte álláspontunkat, figyelmeztesse Jungerthet arra, hogy mi a diplomáciai kapcsolatok felvételénél egy egyszerű jegyzékváltásra számítottunk, ezért javaslatai komolyan megnehezíthetik a dolgunkat. Gelfand elvtárs így tett. A Jungerth által felolvasott jegyzőkönyv pontjaival kapcsolatosan megfogalmazott kritikai észrevételei csak megerősítették azt a fentebbi alapelvet, amely jelezte Jungerth számára, hogy nem kívánjuk bonyolítani a dolgunkat olyan javaslatokkal, amelyek túlmennek egy alapszintű jegyzékváltáson.

Már jelentettem Önnek, hogy Jungerth feltehetőleg ragaszkodni fog a jegyzőkönyvhöz, igaz, rövidített változatban. Különös hangsúlyt fektet tervezetének 9., 10. és 11. cikkelyére, kiemelve, hogy azokat belpolitikai jellegű megfontolásokból vette be. Ma a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, Buti,²⁹ aki szoros kapcsolatban áll a magyarokkal, és az összes javaslatukkal tisztában van, személyes jelleggel közölte Gelfand elvtárral, hogy az említett cikkelyeket a kormányzóhoz közel álló és a Szovjetunióval szemben ellenséges budapesti reakciós körök erőszakolták Jungerthre. Buti nem titkolt haraggal beszélt azokról a felesleges bonyodalmakról, amelyeket a magyarok okoznak a velünk folytatott tárgyalások során. Elmondta, hogy ő nyíltan megmondta Jungerthnek, hogy az 1924. évi berlini tárgyalásokon alapuló javaslatai teljesen elavultak, és most nem helyénvalók, továbbá, ha a magyarok szükségesnek vélik a jegyzékváltás mellett egy jegyzőkönyv aláírását is, akkor csak a legaktuálisabb gyakorlati kérdésekre – a képviselők kölcsönös felállítása, a kereskedelmi kirendeltség jogköre stb. – vonatkozó megállapodások felvételére szorítkozzanak.

Semmi kétségem afelől, hogy az olaszok érdekeltek abban, hogy minél hamarabb megállapodjunk a magyarokkal. Nem kizárt, hogy megpróbálják majd Jungerthet és az itteni magyar missziót nagyobb engedékenységre bírni.

Holnapután szeretném fogadni Jungerthet.³⁰ Lehet, hogy addigra megérkezik az Ön kiegészítő direktívái is, amelyeket távirón kértem. Mindenesetre számomra világos az álláspontunk. Elég precízen megfogalmazta a folyó év január 13-i, 5023. sz. levelében.³¹ Ehhez is fogom tartani magamat az újabb utasításokig.

7 példányban:

5 – Kresztjinszkij elvtársnak

1 – Litvinov elvtársnak

1 – az irattárba

Elvtársi üdvözzettel:

Patyomkin

5. Kivonat a Külügyi Népbiztosság Tanácstestülete ülésének jegyzőkönyvéből
Moszkva, 1934. február 2. (Gépelv másodlat. AVP RF, f. 077. op. 14. p. 105. gy. 1. l. 38.)

Titkos

Határozat: Javasoljuk Patyomkin elvtársnak, hogy tartson ki korábbi álláspontunk mellett a diplomáciai missziók azonnali felállításának kérdésében, és semmilyen ürügynél fogva ne egyezzen bele a missziók felállításának elhalasztásába.

Másolat: a 2. Nyugati Osztálynak, a Jogi Osztálynak

Litvinov

6. V. P. Patyomkin római szovjet nagykövet jelentése Ny. Ny. Kresztjinszkij külügyi népbiztoshelyettesnek
Róma, 1934. február 15. (Gépelv másodlat. AVP RF, f. 05. op. 14. p. 97. gy. 28. l. 59–62.)

Titkos A magyarokkal folytatott tárgyalásaink eredménye

1934. február 15.

Az előző postával már elküldtük Önnek azokat az írásbeli javaslatokat, amelyeket Jungerth nyújtott át nekünk tárgyalásaink kezdetén. Ezeket a dokumentumokat – a már általunk aláírt jegyzékeket, a jegyzőkönyvet, illetve a szovjet és magyar missziók létszámának korlátozására vonatkozó titkos leveleket – összeállítva nem nehéz észrevenni azokat a változásokat, amelyeken a tárgyalások folyamán a magyarok javaslatai keresztülmentek.

A jegyzékváltás

Először is Jungerth beleegyezett abba, hogy a jegyzékek általa javasolt szövegéből elhagyjuk annak megemléztetését, hogy a Szovjetunió és Magyarország közötti diplomáciai kapcsolatok felvételéről szóló döntés „tárgyalásaink eredményeként” lett elfogadva. Másodsor követelésünkre a jegyzékek szövegébe bevettük az utalást arra, hogy a két állam között nemcsak a diplomáciai, hanem a „konzuli” kapcsolatok is felvétetnek. Harmadszor, szintén követelésünkre, pontosítottuk, hogy a Szovjetunió és Magyarország közötti diplomáciai és konzuli kapcsolatok az adott jegyzékváltás pillá-

natától felvettnek tekintendők. Végül, mindkét jegyzéket teljesen ünnepélyes formában szerkesztettük meg. Amikor Jungerth a jegyzékeknek illetően egységesítését javasolta, nyilván az az igény vezette, hogy elkerülje a magyar kezdeményezés kihangsúlyozását az országaink közötti kapcsolatok felvételének ügyében. Nem elleneztem, mivel elegendőnek véltem azt a tényt, hogy a tárgyalások megkezdésére irányuló magyar javaslatot harmadik fél, vagyis Olaszország közvetítésével tették meg.

A jegyzőkönyv

Ami a jegyzőkönyvet illeti, először is a bevezető rész két változata közül a másodikat választottuk. Ennek a változatnak a kiválasztása mellett szólt, hogy ez a változat lakonikusabb, és nem tartalmaz utalást az 1924. szeptember 5-én és 13-án aláírt,³² de nem ratifikált megállapodásokra. Jungerth nem ellenezte ezt. Másodszor azt javasoltuk Jungerthnek, hogy vegyük ki a tervezetéből az 5., 6., 7., 8. cikkelyeket, amelyek teljesen elavultak és érvényüket veszítették. Mivel tudta, hogy bele fogunk egyezni a 9., 10., 11. cikkelyek jegyzőkönyvben hagyásába – hiszen utasításba kapta, hogy ragaszkodjon hozzájuk –, könnyen beleegyezett a cikkelyek első csoportjának feláldozásába.

Harmadszor a legtöbb vitát a jegyzőkönyv első cikkelye váltotta ki. Láthatólag költségvetési jellegű nehézségeken kívül, amelyek a moszkvai magyar misszió gyors felállítását megakadályozták, a magyar kormány belpolitikai jellegű megfontolásokkal is számolt, amelyek a diplomáciai képviselők kölcsönös felállításának elhalasztására ösztönözték. A jegyzőkönyv 1. cikkelyének Jungerth által javasolt változata még körülbelül sem határozta meg annak határidejét, amikor a képviselőket fel kellene állítani. Hosszas vita után – amit Jungerth azzal szakított meg, hogy érintkezésbe lépett Budapesttel – engednie kellett nekünk ebben a pontban. Ezt követően, az összes dokumentum szövegének végleges megszerkesztése után, már semmilyen nehézség nem maradt. Február 6-án délben Jungerth megjelent nálam, és közölte, hogy kormánya beleegyezett a követségek felállításába ez év júliusától. Körülbelül két óra múlva megtörtént a jegyzékváltás és a titkos levélváltás, majd aláírtuk az egyeztetett szövegű jegyzőkönyvet.

Az olaszok szerepe

Jungerth nem titkolta előttünk, hogy tárgyalásaink alatt folyamatosan tanácskozott a külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjével, Butival és Kvaronival.³³ Nem kétséges, hogy a tárgyalások sikeres befejezésében nagyon is érdekelt olaszok hatottak Jungerthre és Budapestre, nagyobb engedékenységre buzdítva a magyarokat. Megbízható forrásból tudható például, hogy a külügyminisztérium nem javasolta Jungerthnek, hogy túlzottan ragaszkodjon a jegyzőkönyv 9., 10. és 11. cikkelyeihez. Még energikusabban győzködtek az olaszok a magyarokat arról, hogy számunkra elfogadhatatlan a jegyzőkönyv 1. cikkelye Jungerth tervezetében. Amikor Kvaronival február 3-án találkoztunk a török követségen rendezett fogadáson, kijelentette, hogy a cikkellyel szembeni ellenvetéseink logikusan megcáfolhatatlanok, és hogy Mussolini már utasította a budapesti olasz követet: „gyakoroljon nyomást” Kányára annak érdekében, hogy meggyorsítsa a megállapodásunkat. Felelősen bizonygatni, hogy ebben az egész ügyben az olaszokat saját politikai érdekeik vezérelték. De

objektívan megvizsgálva a kérdést, közvetítésük korántsem bizonyult haszontalannak számunkra.

Hozzá kell tenni, hogy az olaszok ezt a szerepüket tolakodás és a külvilág előtti különösebb hivalkodás nélkül töltötték be. Amikor Jungerth elhozta Butinak a kommuniké tervezetét, amelyben megemlétték Olaszország közvetítését a szovjet–magyar tárgyalások felújításának ügyében, a külügyminisztérium politikai igazgatója rögtön kijelentette Jungerthnek, hogy ezt szerinte felesleges megemlíteni. Elég az a tény, hogy a Szovjetunió és Magyarország közti tárgyalások Rómában folytak. Ugyanebben az értelemben nyilatkozott Suvich³⁴ is. Ennek eredményeként a magyar kommunikét az erre való utalás nélkül közölték. Azt követően, hogy kifejeztem hálámat Mussolininek a „baráti közreműködésért” és kapcsolataink helyreállításáért Magyarországgal, ez a formula jelent meg az olasz kommunikében, és ilyen módon lett kanonizálva. Egyszóval ebben a kényes dologban az olaszok eléggé tartózkodóak voltak, és kétségtelen, hogy politikai tapintatot tanúsítottak.

A diplomáciai körök benyomása

A szovjet–magyar megállapodás az itteni diplomáciai körökben különös figyelmet és érdeklődést keltett. Ez nyilvánul meg az utóbbi időben a nagykövetség iránt a kollégák többségének részéről. Természetesen ehhez az eseményhez való viszonyuk közel sem egyforma. Ha ennek nyíltan örülnek a törökök, ha von Hassel³⁵ és az osztrák Rintelen³⁶ általános politikai érdekeik szemszögéből helyeslik, akkor Chambrunról³⁷ és a kisantant képviselőiről ezt nyilván nem lehet elmondani. Ugyanakkor mindenki számára nyilvánvaló, hogy a Szovjetunió még egy diplomáciai győzelmet aratott. De mindenki számára világos az is, hogy az olasz–szovjet együttműködés nem a fantázia szüleménye, hanem reális eredményeket szül, és Európa nemzetközi életének fontos tényezőjévé válhat.³⁸ Természetesen Magyarország súlya már nem annyira jelentős. De a Szovjetunió egyre szélesedő külkapcsolatainak kontextusában ez is egy olyan nyereség, amelynek jelentőségét nem szabad alábecsülni.

7 példányban:

Patyomkin

1 – Litvinov elvtársnak

5 – Kresztyinszkij elvtársnak

1 – az irattárba

7. L. B. Gelfand római ideiglenes ügyvivő feljegyzése a Királdy-Lukács György³⁹ római magyar ideiglenes ügyvivővel folytatott megbeszéléséről

Róma, 1934. február 20. (Gépelv másodlat. AVP RF, f. 05. op. 14. p. 97. gy. 28. l. 63–64.)

Titkos

1934. február 20.

[...] ⁴⁰ A magyar–szovjet kapcsolatokról szólva rámutattam, hogy meglepődünk amiatt, hogy a magyarok közölték a missziók létszámának kölcsönös korlátozására vonatkozó titkos jegyzékváltás tartalmát. Az erről a levélváltásról szóló közleményt a külföldi és a helyi sajtó is publikálta. Lukács azt válaszolta, hogy azonnal kapcsolatba lép Budapestről a kérdés tisztázása érdekében. ⁴¹

7 példányban:

Gelfand

4 – Kresztjinszkij elvtársnak

1 – Litvinov elvtársnak

1 – Rubinyin elvtársnak⁴²

1 – az irattárba

8. L. B. Gelfand római ideiglenes ügyvivő feljegyzése a Királdy-Lukács György római magyar ideiglenes ügyvivővel folytatott megbeszéléséről
Róma, 1934. február 23. (Gépelte másodlat. AVP RF, f. 05. op. 14. p. 97. gy. 28. l. 65.)

Titkos

1934. március 6.

Lukács megbízást kapott a magyar kormánytól, hogy a kormány nevében fejezze ki mély sajnálatát azzal kapcsolatban, hogy a sajtóból kiszivárogtak a missziók létszámának kölcsönös korlátozását rögzítő titkos levélváltásra vonatkozó információk.⁴³ Egy magyar újságíró valahogy megtudta, hogy létezik ilyen levélváltás, és egy észrevételt közölt erről az egyik magyar újságban, amely alapján ezt az információt a külföldi sajtó más orgánumai is leközzölték. A magyar kormány azonnal intézkedéseket tett annak érdekében, hogy ezt a közleményt ne közöljék le más magyar napilapokban. Együttal Lukács kijelentette, hogy a kormány sehol, még a parlamentben sem tett és nem tesz nyilatkozatot a titkos levélváltásról. [...]⁴⁴

7 példányban:

Gelfand

1 – Litvinov elvtársnak

5 – Kresztjinszkij elvtársnak

1 – az irattárba

9. Ny. Ny. Kresztjinszkij külügyi népbiztoshelyettes távirata A. M. Petrovszkij⁴⁵ bécsi szovjet követnek
Moszkva, 1934. február 25. (Gépelte másodlat. AVP RF, f. 010. op. 13. p. 81. gy. 1. l. 54–55.)

Szigorúan titkos

Mélyen tisztelt Adolf Markovics!

1934. február 25.

Mint tudja, e hónap elején Rómában egy jegyzékcserevel felvettük a diplomáciai kapcsolatokat a magyarokkal. A mai postával elküldöm Önnek ezeket a jegyzékeket és a kiegészítő egyezményt. Ahogy láthatja a kiegészítő egyezményből, a felek megegyeztek abban, hogy a moszkvai és a budapesti követséget csak ez év júliusában állítják fel. Júliusig pedig, mivel a magyar külügyminisztérium költségvetése nem irányozza elő az 1933 júliusától 1934 júliusáig tartó költségvetési évre az összeget a moszkvai követség felállítására, kölcsönösen valamely másik európai államban lévő követünket akkreditáljuk Moszkvába és Budapestre.

Ilyen ideiglenes magyarországi követté Önt kívánjuk kinevezni. Ezt a szándékunkat még csak most terjesztettük fel jóváhagyásra, ezért még nem kértük ki Ön számára az agrément-t, és a mai postával nem fogjuk elküldeni a megbízólevelét. Az agrément-t valószínűleg Rómán keresztül kérjük majd ki, a megbízólevelet pedig a következő alkalommal küldjük – ha a napokban meglesz – vagy ajánlott küldeményben légipostával. Miután megkapta megbízólevelét, egyezzen meg bécsi magyar kol-

légáján keresztül megbízólevele átadásának idejéről. Utazzon el Budapestre, még a megbízólevél átadása előtt látogassa meg a külügyminisztert, a szükséges viziteket tegye meg a kormány és a diplomáciai testület tagjainál, majd utazzon vissza Bécsbe. Megbízólevele átadásakor a szokásos sablon alapján megírt rövid, visszafogott, de udvarias beszédet tartson.

Teljesen valószínűnek tartom, hogy a magyar kormány tagjai rögtön beszélni fognak Önnel egy kereskedelmi egyezmény megkötéséről és a magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok perspektíváiról. Mint Ön is tudja, arról van szó, hogy a magyar gyáriparosok hatalmas szovjet megrendelésekről ábrándoznak. Mi soha nem tápláltuk ezeket az ábrándokat, és nem gondoljuk, hogy a szovjet–magyar kereskedelem valaha is nagy méreteket ölthet. De azért nincs ok arra, hogy rögtön elkeserítse a beszélgetőpartnereit. Csak azt kell mondania, hogy a tárgyalások folytatásához a követség és a kormány között, amely mellé akkreditálták, mindennapos diplomáciai kapcsolattartásra van szükség. Ilyen kapcsolattartás viszont lehetetlen a jelenlegi helyzetben, amikor a szovjet követ nem Budapesten, hanem Bécsben lakik, és a magyar követ nem Moszkvában, hanem Berlinben vagy Ankarában. Mondja azt, hogy a jelenlegi helyzetben a tárgyalások úgyszólván elkerülhetetlenül elhúzódnának, ezért talán jobb lesz a tárgyalások megkezdését júliusig elhalasztani, amikor Moszkvában és Budapesten felállítjuk a követségeket. Egy ilyen válasz először is lehetőséget nyújt arra, hogy ne siessünk a kereskedelmi tárgyalások megkezdésével, másodszor pedig arra fogja ösztönözni a magyar kormányt, hogy igyekezzen a követség felállításával, vagy mindenestre legalább arra, hogy ne húzza a követség felállításának idejét a megállapodásban kijelölt határidőig.

4 példányban
Másolat Litvinov elvtársnak

Elvtársi üdvözléssel:
Kresztjinszkij

10. Ny. Ny. Kresztjinszkij külügyi népbiztoshelyettes előterjesztése J. V. Sztálinnak Moszkva, 1934. március 2. (Gépelts másodlat. AVP RF, f. 010. op. 13. p. 81. gy. 1. l. 59.)

Titkos   Másolat: Molotov⁴⁶ és Kaganovics⁴⁷ elvtársnak

1934. március 2.

Tisztelt Elvtárs!

Amikor helyreállítottuk a diplomáciai viszonyunkat Magyarországgal, megállapodtunk abban, hogy a budapesti szovjet követséget és a moszkvai magyar követséget júliusban fogjuk felállítani. Addig a magyarok és mi a moszkvai és a budapesti követi tisztségre kettős megbízatással fogjuk felhatalmazni valamelyik külföldön állomásozó követünket.

Magyarországra bécsi követünket, Petrovszkij elvtársat szeretnénk akkreditálni. Bécs az a legközelebbi pont Budapesthez, ahol van követségünk. A Bécsből Budapestre történő utazások a legkisebb költséggel és idővesztéssel fognak járni. Azonkívül a bécsi követség figyelte eddig is Magyarország politikai életét, s onnan informálták a Külügyi Népbiztosságot Magyarországról. Kérem, hagyja jóvá Petrovszkij elvtárs kinevezését magyarországi követté, ideiglenesen kettős megbízatással.

7 példányban:

1–4. – a címzettnek

5. – Litvinov elvtársnak

6–7. – az irattárba

Elvtársi üdvözzettel:
Nyikolaj Kresztyinszkij

*11. A. M. Petrovszkij bécsi követ jelentése Ny. Ny. Kresztyinszkij külügyi
népbiztoshelyettesnek
Bécs, 1934. április 18.⁴⁸*

[...] ⁴⁹ A legutóbbi posta elküldése után eltelt idő legnagyobb részét Budapesten töltöttem. Stejnyin elvtárson ⁵⁰ kívül a TASZSZ új vezetője, Csernyjak elvtárs ⁵¹ is velem jött, akinek sikerült széles kapcsolatokat kialakítania az ottani újságírókkal.

Budapestre érkezésünk egészen kivételes szenzáció volt ott. Minden napilap sokat foglalkozott ezzel, közülük a tekintélyesebbek („Pester Lloyd”, ⁵² „Pesti Napló”, ⁵³ „Magyarság” ⁵⁴) egészen korrektül viselkedtek, a bulvársajtó pedig részletes és részben hamis tudósításokkal etette olvasóit az érendünkről, időtöltésünkről, külsőnk-ről stb. Nyíltan ellenségesen csak a klerikális sajtó viselkedett, mindenféle hamis történetet kitalálva, és figyelmeztetve bennünket arra, hogy megengedhetetlen a kommunista propaganda, stb. ⁵⁵ Mindez együttvéve arról tanúskodott, hogy a lakosság széles körei nagy érdeklődéssel és szimpátiával viseltettek irántunk, még a városi kisemberek is mindenütt, akárhol is jelentünk meg, nyílt jóindulattal tekintettek ránk.

Rögtön a megérkezésünk után az újságírók szabályosan megostromoltak bennünket. Csak arra való hivatkozással tudtam megszabadulni tőlük, hogy helyzetem a megbízólevelek átadásáig még kiforratlan. Ez után a jelenet után felhasználtuk a Csernyjak elvtárs által addigra kialakított újságírói kapcsolatokat, és teljesítettük abbéli ígérését, hogy a sajtó képviselőit meghívjuk egy teára, ahol megismerkedhetnek velem is. A teázás nagyon jól telt. Még a legkomolyabb napilapok szerkesztői is eljöttek (a bulvársajtó és a klerikális sajtó képviselőit nem hívtuk meg), a külügyminisztérium sajtóosztályának vezetőjével és a hivatalos távirati iroda képviselőjével egyetemben. Csernyjak elvtárs egy rövid köszöntő beszéd után gazdasági és kulturális fejlődésünk legfontosabb adatait és számait közölte, majd teára invitálta őket. Amikor megjelentem és megismerkedtem a jelenlévőkkel, rögtön elárasztottak kérdésekkel.

Elsősorban a határrevíziókhoz való viszonyunk érdekelte őket. Számítottunk erre és felvérteztük magunkat Litvinov elvtárs beszédével, amelyet felolvastam és elmagyaráztam nekik. Kijelentették, hogy teljesen elégedettek álláspontunkkal. Ezután a kereskedelmünkkel, a Szovjetunióval és a távol-keleti helyzettel kapcsolatos kérdések következtek.

Másnap azokban a napilapokban, amelyek képviselőit teára hívtuk, részletes és elég tisztességes beszámolók (csak nagyon jelentéktelen ferdítésekkel) jelentek meg erről a fogadról és az ottani beszélgetésről. ⁵⁶

Egész kellemes légkörben zajlottak a Horthyval, Gömbössel és Kányával folytatott beszélgetéseim is. A megbízólevelek átadásának ceremóniája a Magyarországon megszokott pompával zajlott (történelmi öltözkében lévő, bárdal és régies löfegyverekkel felszerelt örök végtelen sorfala). A nemzeti himnuszokat a magyarok nem szokták eljátszani, úgyhogy ez a kérdés tárgytalanná vált, bár mindenesetre magunkkal vittük az „Internacionálé” kottáit. A beszédeket franciául mondtuk, de azután németül beszélgettünk. A beszélgetés témája ilyen esetekben mindig ugyanaz (a város-

ról, a benyomásokról, a korábbi állomáshelyekről stb.). Jelen volt Kánya, illetve a megbízólevelek átadása után Stejnyin elvtárs is.

Kányánál kétszer is voltam. Általános témákról beszélgettünk. A Távol-Keletről és Németországhoz fűződő kapcsolatainkról kérdezett. Óvatosan válaszoltam, mivel a hozzám eljutott információk szerint Kánya németbarát orientációt követ. Nem tudom, hogy valóban így van-e ez, mivel a „nácikról” elég kritikusan nyilatkozott. Az ausztriai helyzetről is kérdezett, és kijelentette, hogy Magyarországnak létérdeke Ausztria függetlenségének megőrzése. Nagyon melegen nyilatkozott Kánya Önről, Nyikolaj Nyikolajevics, és néhányszor megkért, hogy adjam át Önnek szívélyes üdvözlétét.

Horthyval és Kányával ellentétben, akik az Osztrák–Magyar Monarchia régi és elég kimért bürokratái, Gömbös egy nagyon egyszerű és élénk ember benyomását kelti. A beszélgetést Sztálin elvtárs legutóbbi kongresszuson elmondott beszédének említésével kezdte, amit ő állítólag olvasott.⁵⁷ Ezt követően az egész beszélgetés kizárólag a Szovjetuniót érintette. Különösen érdekelte Gömböst a falvakban folytatott munkánk, dicsérte Sztálint amiatt, hogy küzdött a parasztság szerepének lebecsülése ellen, ami kijelentése szerint éppen a magyarországi tanács hatalom botrányköve volt.

A Szovjetunióról folytatott egy és negyed óráig tartó beszélgetés után azzal a mélyenszántó következtetéssel zárta, hogy én a szovjet rendszer lelkes híve vagyok. Azt válaszoltam, hogy ilyen tekintetben nem különbözöm unióink 160 millió lakosától. Elbúcsúzva rámutattam Gömbösnek a magyar sajtó egyes cikkeinek és észrevételeinek bulvár és szenzációs jellegére, amire megvető mosollyal azt válaszolta, hogy Magyarországon ez a klerikális sajtó jellegzetessége, amivel nem érdemes törődni.

A lépcsőig kísérve Gömbös megkért, hogy ne legyek szégyenlős, és minden engem érintő kérdésben forduljak hozzá.

Kétoldalú kapcsolataink kérdései közül Gömbös mindössze egyet érintett röviden, mégpedig a kereskedelmi kapcsolatok kérdését, de azt is csak nagyon szűk keretek közt. Azt mondta, hogy a kereskedelmi kapcsolatok kialakítása nagy nehézségek leküzdését követelte tőle, és nagyon jó lenne, ha most valamilyen – legalább egyszeri – magyarországi vásárlással támogatnánk. Azt válaszoltam, hogy misszióm ideiglenes jellegű, és ezért egyáltalán nem tudtam megismerkedni a magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok kérdésével, de kívánságát természetesen át fogom adni Moszkvának.

Kánya egyáltalán nem érintette a kereskedelem kérdését. De erről a témáról nagyon kitartóan beszélt velem Kánya helyettese, Hory.⁵⁸ Válaszomban neki is arra hivatkoztam, hogy nem vagyok kompetens ebben a kérdésben, amivel csak a leendő állandó követünk fog foglalkozni, és a valószínűleg vele együtt érkező kereskedelmi képviselőnk. Az erről a témáról folytatott további beszélgetésben rámutattam arra, hogy mindenesetre itteni vásárlásaink feltételei a következők lennének: mi is eladhasuk áruinkat Magyarországon, a magyar cégek versenyképessége, valamint megfelelő hitelfeltételek. Ez észrevehetően megrémisztette Horyt, de nehéz lett volna ellentmondania, ezért gyorsan témát váltott.

Más magyar minisztereknél nem voltam, mivel Budapesten az a bevett szokás, hogy el kell nekik küldeni a névjegykártyákat. Csak a kereskedelmi miniszterhez szerettem volna elmenni, de szerencsére elutazott valahova, és ezért megmenekültem ettől a vizittől. A szerepét valószínűleg Hory vállalta magára.

A magas tisztségviselők listáján, amit a külügyminisztériumban javasoltak nekem abból a célból, hogy a rajta szereplőknek küldjem el a névjegykártyámat, két

Habsburg is volt, de vezetéknévüket a találékony Jambrekovich⁵⁹ protokollfőnök áthúzta. Más dolog a hercegprímás,⁶⁰ aki Jambrekovich szerint egészen különleges szerepet játszik Magyarországon, és akit meg kellene látogatni, vagy legalább el kellene küldeni neki a névjegykártyát. Határozottan elutasítottam ezt a javaslatot, és arra készítettem Jambrekovichot, hogy húzza ki a listáról ennek a méltóságnak a nevét is.

Majd az összes kollégámat meglátogattam, akik viszontlátogatást tettek nálam. Közülük egyesek, mint például az angol Patrick Ramsay,⁶¹ elég sokáig tartózkodtak nálam, különösen „baráti” érzelmeket nyilvánítva. Kivételes beszédességével tűnt ki a cseh követ, Kobr.⁶² Mindenekelőtt kifejezte örömét a válaszom miatt, amit az újságírók kérdésére adtam a határok revíziójával kapcsolatban.

Érdekes, hogy a balkáni sajtó alapján ítélve ez a válsz (lényegében a külügyi népbiztos beszédéből vett idézet) ugyanúgy kielégítette a revizionistákat, mint az antirevizionistákat.

Majd Kobr egy órán keresztül szidta a magyarokat, és végül, ami még érdekesebb, közölte, hogy a moszkvai követi posztra az első cseh jelölt bécsi kollégám, Fierlinger.⁶³

Körülbelül ennyi volt az összes magyarországi kalandom. Mindössze nyolc napot töltöttem Budapesten.

Kommunista üdvözléssel:
a Szovjetunió ausztriai követe
Petrovskij

P. S. Fierlinger szociáldemokrata. Okos. Láthatólag jól viszonyul hozzánk. Járt a Szovjetunióban és több cikket (talán könyvet is) írt rólunk cseh nyelven. Jó benyomást keltő francia felesége van.

12. D. G. Sternnek,⁶⁴ a Külügyi Népbiztosság 2. Nyugati Osztálya vezetőjének feljegyzése a Jungerth-Arnóthy Mihály moszkvai magyar követtel folytatott megbeszéléséről Moszkva, 1934. április 28. (Gépelte másodlat. AVP RF, f. 05. op. 14. p. 97. gy. 28. l. 66–68.)

Titkos

1934. április 28.

Jungerth ma látogatott hozzám először, s több mint 40 percig beszélgettünk.

Jungerth kiemelte, hogy Moszkva hatalmas benyomást tett rá. Arra célzott, hogy szívesen maradna Moszkvában hosszabb időre. Jungerth most 4 hétig szeretne Moszkvában maradni, és ezt az időt intenzíven ki szeretné használni elsősorban a Szovjetunió és a neki nagyon bonyolultnak tűnő szovjet állami szervek felépítésének tanulmányozására. Reméli, hogy ezt bizonyos mértékben meg fogja könnyíteni számára orosz nyelvtudása.

Megkérdezett, hogy van-e kifogásom azellen, hogy személyes kapcsolatba lépjen a Külkereskedelmi Népbiztossággal. Azt válaszoltam, hogy részünkről természetesen semmilyen ellenvetésről nem lehet szó. Jungerth megjegyezte továbbá, hogy nagyon szeretné elintéztetni, hogy itteni tartózkodása alatt magyar üzletemberek egy csoportja Moszkvába utazhasson, miközben kiemelte, hogy az üzletemberek semmilyen megrendelésre nem számítanak, csupán a helyzetet és a lehetőségeket szeretnék tanulmányozni. Például nagyon fogja érdekelni őket az a probléma, hogy miként lehetne hajóval a Dunán a fekete-tengeri szovjet kikötőkbe szállítani, és onnan Magyar-

országgra hozni az árut. Megjegyeztem, hogy az üzletemberek ideérkezésének kérdése a Külkereskedelmi Népbiztosságot is jelentős mértékben érinti, ezért megegyeztünk, hogy május 7-i visszaérkezésem után visszatérünk erre a kérdésre.⁶⁵

Jungerth közölte, hogy egyes magyar állampolgárok sorsával is foglalkoznia kell majd. Tudja, hogy újra nyilvántartásba vették nálunk a külföldi állampolgárokat, de reméli, hogy a magyarokkal kivételt fogunk tenni, mert nekik 1932-ben nyilván nem volt lehetőségük bemutatni az összes szükséges dokumentumot. Jungerth egyelőre nem szeretne belemélyedni ebbe a problémába, mivel még nincs meg a szükséges személyi apparátusa, de mégis szeretné előzetesen megvitatni néhány száz egykori magyar hadifogolyt a sorsát, akik a Vörös Kereszten keresztül már magyar útlevélhez jutottak.⁶⁶

Jungerth arra számít, hogy politikai téren szoros kapcsolatot létesíthet velünk, mivel szerinte a Szovjetunió és Magyarország közt semmilyen súrlódási pont nincs. Azok az előítéletek, amelyek Magyarországon éltek a Szovjetunióval kapcsolatban, már majdnem teljesen eltűntek, és Petrovszkij elvtárs megerősítheti, hogy Budapesten nagy érdeklődéssel és figyelemmel fogadták.⁶⁷ Jungerth úgy véli, hogy a revízióval kapcsolatos álláspontunk nem mond ellent a magyar érdekeknek, amennyiben kinyilvánítjuk, hogy a revízió megvalósítását csak akkor ellenezzük, ha fegyveres úton történik meg.

Jungerthet nagyon érdekelte több politikai kérdés, például kapcsolataink a kisantanttal, a Népszövetséggel kapcsolatos kérdések, a viszonyunk Németországgal stb. Mivel Jungerth ezeket a kérdéseket egy jövőbeni beszélgetés témájaként tette fel, nem véltem szükségesnek, hogy belemélyedjünk ebbe.

Ezután Jungerth azt kérdezte, hogy szerintünk mi motiválta Németországot, amikor elutasítván válaszolt balti javaslatunkra. Személyesen számára az érvek egyáltalán nem meggyőzőek, úgy véli, hogy javaslatunk teljes egészében megfelelt a német érdekeknek, és Németország azt olyan aduként használhatta volna, amely alátámasztja békepolitikáját. Jungerth egyenes kérdésére azt válaszoltam, hogy számomra nem világosak a német választ megalapozó motívumok. Jungerth óvatosan arra célzott, hogy a német választ Lengyelország befolyása alapozta meg.

Ezt követően nem politikai témákra tértünk át. Jungerth nagyon kért arra, hogy segítsek neki a szovjet gazdaság tanulmányozásában. Természetesen mindenfajta támogatást megígértem neki. Egyebek mellett megegyeztünk abban, hogy segítsek neki a megfelelő szakirodalom beszerzésében. Jungerth megjegyezte, hogy alapvetően velem szeretne kapcsolatban lenni, és arra számít, hogy ugyanolyan jóindulatúan fogok hozzá viszonyulni, mint más diplomatákhoz, mert úgy tudja, nagyra értékeli, hogy mindig készségesen teszek szívességet. [...] ⁶⁸

7 példányban:

1. – Litvinov elvtársnak
2. – Kresztyinszkij elvtársnak
3. – Karahan elvtársnak
4. – Szokolnyikov elvtársnak⁶⁹
5. – Sztomonjakov elvtársnak⁷⁰
6. – Bécsbe
7. – az irattárba

Stern

13. B. D. Rozenblum,⁷¹ a Külügyi Népbiztosság Gazdasági Osztálya vezetőjének levele Lengyel Gyulának,⁷² a Külkereskedelmi Népbiztosság Kereskedelmi Képviselvek Osztálya vezetőjének

Moszkva, 1934. május 26. (Gépelte másodlat. AVP RF, f. 010. op. 13. p. 81. gy. 1. l. 98.)

Titkos

1935. május 26.

Lorenc⁷³ elvtárs kérésére tájékoztatom, hogy közölhetjük a magyarokkal, hogy részünkről nincs ellenvetés a Budapest–Odessa közvetlen dunai összeköttetés felújításával szemben (természetesen csak abban az esetben, ha a magyaroknak vannak olyan hajóik, amelyekkel galaci átrakodás nélkül, a folyón és a tengeren is egyaránt hajózhathatnak, amiben én személy szerint kételkedem). A dunai vízi út fejlesztését célszerűnek véljük, és szívesen odaadjuk a rendelkezésünkre álló rakományokat (magától értetődik, mindenfajta kötelezettség nélkül) a magyar hajóknak. Nem tartjuk célszerűnek ugyanakkor megállapodás megkötését a magyarokkal az Ausztriába és különösen a Csehszlovákiába irányuló tranzitszállítások elvégzéséről, mivel ezt a kérdést a közeljövőben a Csehszlovákiával folytatandó fontos kereskedelmi tárgyalásaink tárgyául szeretnénk meghagyni. Szintén nincs különösebb értelme egy olyan megállapodásnak, ami a Fiumén keresztül zajló tranzitszállítást szabályozná, mivel ebbe az irányba nem visznek rakományokat.

Ha a magyarok a dunai vízi szállítási útvonal kérdését szabályozó speciális megállapodás megkötését javasolnák, akkor Nyikolaj Nyikolajevics Kresztyinszkij kéri, hogy az egyezmény megkötése előtt egyeztessék a kérdést a Külügyi Népbiztossággal.

4 példányban:

1. – a címzettnek
2. – Kresztyinszkijnek
3. – Sternnek
4. – az irattárba

Elvtársi üdvözléssel: Rozenblum
a Gazdasági Osztály vezetője

14. D. G. Stern, a Külügyi Népbiztosság 2. Nyugati Osztálya vezetőjének feljegyzése a Jungerth–Arnóthy Mihály moszkvai magyar követtel folytatott megbeszéléséről

Moszkva, 1934. június 2. (Gépelte másodlat. AVP RF, f. 010. op. 13. p. 81. gy. 1. l. 1–3.)

Titkos

1934. június 3.

Jungerth először is köszönetét fejezte ki azért a figyelemért, amit iránta és a felesége iránt tanúsítottam azzal, hogy a legutolsó csomagban küldtem nekik szovjet szerzők műveit. Meghatottak voltak a figyelem miatt. Ezek után kijelentette, hogy nem szeretne visszatérni Budapestre anélkül, hogy nincsenek ismeretei nemzetközi politikánk főbb tendenciáit illetően. Nagyon szeretne erről beszélgetni Litvinov elvtárssal Genfből való visszaérkezése után, és ha időben megtudta volna, hogy Litvinov elvtárs az elkövetkező 10–12 napban visszaérkezik, akkor megvárta volna őt. Mivel nem volt biztos abban, hogy találkozhat Litvinov elvtárssal,⁷⁴ szerette volna velem megosztani a felfogását, és meghallgatni a véleményemet több kérdésben. Magyarországot első-

sorban az érdekli, hogy milyen a viszonyunk a békeszerződések revíziójával kapcsolatban. Azt válaszoltam neki, hogy álláspontunkat több nyilatkozatban is rögzítettük. Jungerth erre megjegyezte, hogy ő a következőképpen értelmezi az álláspontunkat. A Szovjetunió nem tagadja, hogy a békeszerződések Magyarország vonatkozásában igazságtalanok voltak, de ellenzi, hogy az egyezmények felülvizsgálatát fegyveres úton hajtsák végre. Megerősítettem neki ezt az álláspontot. Aztán Jungerth konstatálta, hogy a revízióval kapcsolatos politikánk semmilyen módon nem mond ellent a revízió megvalósításának katonai útját határozottan elutasító Magyarország politikájának, ha másért nem, hát azért, mert nincsenek erre reális lehetőségei.

A következő kérdés, ami Jungerthet érdekelt, az anchluss problémája. Hogyan viszonyulunk hozzá? Azt válaszoltam, hogy bennünket ez a kérdés közvetlenül nem érint, viszont negatívan viszonyulunk minden olyan jelenséghez, ami konfliktusokat vagy bonyodalmakat válthat ki. Jungerth erre kiemelte, hogy Magyarország negatívan viszonyul az anchlusshoz, nem érdekelt Németország megerősödésében, és meghatározatlan ideig előnyben részesítené a dolgok fennálló rendjének megőrzését.

Ezután Jungerth megkérdezte, hogyan viszonyulunk a kisantanthoz. Megjegyeztem, hogy nem egészen értem kérdése lényegét. Erre Jungerth pontosította a kérdést, és megkérdezte, hogy hoztunk-e már döntést a kapcsolatok felújításáról. Azt válaszoltam, hogy semmilyen új információval nem rendelkezem ebben a kérdésben. Jungerthnek arra a kérdésre, igaz-e, hogy garantálni kívánjuk a kisantant határait, azt feleltem, nem halottam arról, hogy ez a kérdés valaha is felmerült volna. Lemondtunk-e Besszarábiáról, ahogy ezt Titulescu kijelentette? Azt válaszoltam, hogy álláspontunk Besszarábia kérdésében változatlan maradt. Az a lényege, hogy elutasítjuk a kérdés eldöntését katonai úton, megtartva ugyanakkor korábbi álláspontunkat. Arra a kérdésre, hogy mikor születik döntés a Népszövetségbe való belépésünkről, azt feleltem, semmi konkrétat nem tudok mondani, és hogy álláspontunk a Népszövetséggel kapcsolatban megtalálható a megfelelő nyilatkozatokban.

Jungerth ezt követően nagyon hosszú ideig bizonygatta nekem, hogy lehetetlen az örökkévalóságig Magyarország jelenlegi határait megőrizni, mivel Budapest Csehszlovákia felől a tüzéség hatókörén belül fekszik. Biztos abban, hogy ha a nagyhatalmak nem fognak beavatkozni a dunai államok ügyeibe, akkor Magyarország békés úton megegyezhet a szomszédaival, és a határokat a gazdasági szükségszerűség és az etnográfiai megalapozottság szemszögéből fogják majd kijavítani. Jungerth megpróbálta a beszélgetést a Németországgal való viszonyunkra terelni. Néhány semmitmondó frázissal kitértem.

Jungerth megkérdezte, hogyan egyeztetjük össze elvi álláspontunkat a Népszövetség alapokmányának egyes cikkelyeivel, részben a döntőbírásgról, a mandátumokról stb. Azt válaszoltam, hogy még nem tanulmányoztuk ezt a kérdést. Ezután Jungerth kijelentette: biztos abban, hogy nemzetközi politikánk nem fog károkat okozni Magyarországnak érdekeinek.

Ezzel a beszélgetés általános része be is fejeződött. Jungerth közölte, hogy Moszkvába történt elutazása előtt nem gondolta, hogy állandó követi minőségben fog itt maradni, de most már személyesen fogja javasolni a kormánynak, hogy őt nevezzék ki Moszkvába. A legfontosabb problémának a követési épület kérdését látja. Láta a lengyel misszió épületét. Tüzetesen meg fogja tekinteni, de a legfontosabb feltétel az, hogy a fűtés megfelelően működjön, mivel ellenkező esetben nem tud majd ebben az épületben lakni.

Ezután Jungerth átnyújtotta nekem a Kresztyinszkij elvtárs nevére szóló személyes jegyzéket, amely azt a követelést tartalmazta, hogy a magyar misszió számára biztosítsuk a volt osztrák–magyar nagykövetség leningrádi épületéért járó kompenzáció megfelelő részét. A háború előtti költségvetés alapján Magyarország részesedési joga ebben az épületben 36,4% volt. A magyar kormány arra számít, hogy kompenzációként, térítésmentes használatra megkaphatja 99 évre a lengyel misszió épületét, továbbá 80 ezer rubelt kompenzációként a berendezésért. Közöltem Jungerthtel, hogy nem én foglalkozom ezzel a kérdéssel, és át fogom adni jegyzékét a rendeltetésének megfelelően. Jungerth megkért, hogy gyorsítsam meg a neki adandó választ, mivel mindenképpen úgy kell elutaznia Moszkvából, hogy birtokában van az épületről kötött megállapodás.

4 példányban:

David Stern

1. – az irattárba
2. – Kresztyinszkijnek
3. – Sztomonjakovnak
4. – Bécsbe

15. M. M. Litvinov külügyi népbiztos feljegyzése a Jungerth-Arnóthy Mihály moszkvai magyar követtel folytatott megbeszéléséről¹⁵

Moszkva, 1934. június 17. (Gépelt másodlat. AVP RF, f. 010. op. 13. p. 81. gy. 1. l. 4.)

Titkos

Jungerth fogadása

1934. június 17.

Jungerth megkért, hogy nyilatkozzak külpolitikánkról, illetve a Németországgal, a kisantanttal és a békeszerződések revíziójával kapcsolatos álláspontunkról. Röviden kifejtettem neki a Németországgal kialakult kapcsolataink előzményét és kapcsolataink megváltozásának okait. Biztosítottam, hogy minket csak a béke megőrzése érdekel, és nem szándékozunk beavatkozni a Magyarország és a kisantant, vagy Magyarország és más államok közötti viszonyba. Mi magunk mindig a háború utáni békeszerződések ellen léptünk fel, mivel igazságtalannak tartottuk azokat, de amikor Németország az imperializmus és az agresszió útjára lépett, természetesen határozott álláspontot kellett elfoglalnunk általában Németországgal, illetve a békeszerződések revíziójának német értelmezésével kapcsolatban. Arra a kérdésre, hogy van-e valamilyen esélye Lengyelországnak tulajdonított tervnek, Magyarország és Románia egyesítéséről Károly perszonáluniója alatt, Jungerth azt válaszolta, hogy Magyarországon senki nem gondol erre, és hogy egy hasonló tervet abszolút megvalósíthatatlannak tart.

Jungerth úgy összegezte kijelentésemet, hogy semmi ok nincs a Magyarország és a Szovjetunió közötti konfliktusra, és hogy inkább összekötő pontokat lehet találni mindkét ország közt.

Jungerth megemlítette a követségi épület kérdését, amitől a misszió szeptemberi felállítása függ. Azt mondta, hogy tőlem Stern elvtárshoz fog menni, annak érdekében, hogy választ kapjon a lengyel misszió épületével és valamilyen klubhelyiséggel kapcsolatban. Kifejeztem abbéli meggyőződésemet, hogy ezt a kérdést rendezni fogják.

4 példányban:

Litvinov

1. – az irattárba

2. – Kresztyinszkij elvtársnak
3. – Sztomonjakov elvtársnak
4. – Stern elvtársnak

Jegyzetek

¹ A nemzetközi okmányok francia nyelvű címpéldányát ld. Magyar Országos Levéltár (MOL), K 70, 337. cs., 1940–II–1. t., 36–44. fol.

² Oroszul Arhiv vnyesneyj polityiki Rosszizszkoj Federacii (AVP RF).

³ Erre ld. mindenekelőtt: *Pritz Pál*: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. Budapest, 1982. 141–149.; *A. I. Puskas*: Vnyesnyaja polityika Vengrii. Áprél 1927 g. – febrár 1934 g. Moszkva, 1995. 244–298. A téma legteljesebb önálló feldolgozását ld. *Kolontári Attila*: A diplomáciai kapcsolatok felvétele Magyarország és a Szovjetunió között 1934-ben. In: *Múltunk*, 2004. 3. sz. 120–156.

⁴ Ld. az 1., 4., 11. és 15. sz. iratot.

⁵ Kivétel ezalól a 11. sz. irat, amelynek a levéltári jelzetét sem tudjuk megadni amiatt, hogy levéltári példányára nem bukkantunk rá, ezért azt kizárólag a nyomtatásban megjelent szövege alapján közöljük.

⁶ Ld. Dokumenti vnyesneyj polityiki SZSZSZSR. T. XVII. 1. januárja – 31. gyekabrja 1934 g. Glav. red. A. A. Gromiko. Moszkva, 1971. (A továbbiakban: DVP SZSZSZSR) 106–107.

⁷ Az iratok eredeti tagolásán és elrendezésén nem változtattunk. Az orosz nyelvű iratokat saját fordításunkban tesszük közzé. A közismert politikusok nevéhez (pl. Horthy Miklós, Gömbös Gyula, Kánya Kálmán, Benito Mussolini, J. V. Sztálin, II. Károly román király stb.) nem írtunk jegyzetet.

⁸ Szuric, Jakov Zaharovics (1882–1952) szovjet diplomata. 1923-tól 1934-ig ankarai követ, 1934–1937 között berlini, majd 1937–1940 között párizsi nagykövet.

⁹ Jungerth-Arnóthy Mihály (1883–1957) magyar diplomata. 1923–1933 között a tallinni (reváli) képviselet ügyvivője, Finnországba, Lettországba és Litvániába is akkreditálva. 1928-ban a követség áttelepeült Helsinkibe, s ettől kezdve onnan látta el a magyar képviseletet a balti államokban. 1933. november 16-tól 1935. május 7-ig az ankarai követség vezetője. 1934. április 26-tól kettős megbízatással Magyarország képviseletét is ellátta a Szovjetunióban. 1935. május 7-től 1939. március 1-éig moszkvai követ. 1939–1944 között szófiai követ. Életrajzát részletesen ld. *Jungerth-Arnóthy Mihály*: Moszkvai napló. Sajtó alá rendezte és szerk. Sipos Péter – Szűcs László. Budapest, 1989. 5–49.

¹⁰ Megjelent: DVP SZSZSZSR. 41–43.

¹¹ Tahy László (1881–1940) magyar diplomata. 1924. május 11-től 1933. november 7-ig ankarai követ.

¹² Rüştü Aras, Tevfik (1883–1972) török diplomata. 1925–1938 között külügyminiszter.

¹³ Vö. *Jungerth-Arnóthy*: i. m. 53–54.

¹⁴ Erre ld. *Jungerth-Arnóthy*: i. m. 58–63.

¹⁵ Litvinov, Makszim Makszimovics (1876–1951) szovjet diplomata. 1921–1930 között külügyi népbiztoshelyettes, majd 1930-tól 1939-ig külügyi népbiztos. 1933. december 3–5. között tárgyalásokat folytatott Mussolinival Rómában, melyek célja a szovjet–olasz és a szovjet–török viszony megvitatása volt. Az olasz kormányfő felvetette a Magyarország és a Szovjetunió közötti diplomáciai kapcsolatok rendezésének szükségességét is. Erre ld. Moszkva–Rim. Polityika i. diplomatyija Kremlja 1920–1939. Szbornyik dokumentov. Otv. szoszt. I. A. Hormacs. Moszkva, 2003. 332–338.

¹⁶ A Magyarország és a Szovjetunió közötti török közvetítési kísérletekre részletesen ld. *Kolontári Attila*: A magyar–szovjet viszony alakulása 1925 és 1934 között. In: *A Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara Társadalomtudományi Tanszékének közleményei*. 5. köt. Szerk. Kolontári Attila. Szekszárd, 2002. 76–83.

¹⁷ Karahan, Lev Mihajlovics (1889–1937) szovjet diplomata. 1923–1927 között pekingi követ, 1925–1934 között külügyi népbiztoshelyettes, majd 1934-től 1937-ig ankarai követ.

¹⁸ Kresztyinszkij, Nyikolaj Nyikolajevics (1883–1938) szovjet diplomata. 1922-től 1930-ig a Szovjetunió berlini nagykövete. 1930–1937 között a külügyi népbiztos első helyettese.

¹⁹ Patyomkin, Vlagyimir Petrovics (1874–1946) szovjet diplomata. 1932–1934 között római, 1934–1937 között párizsi nagykövet, majd 1937-től 1940-ig külügyi népbiztoshelyettes.

²⁰ Makszim Makszimovics Litvinov külügyi népbiztosról van szó.

²¹ Valójában négy dokumentumról van szó. 1924. szeptember 12-én a magyar és a szovjet diplomácia képviselői két nemzetközi egyezményt írtak alá a két ország közötti kapcsolatok rendezéséről. Az első egy szeptember 5-ére datált, 6 cikkelyből álló egyezmény a diplomáciai és konzuli kapcsolatok felvételéről, a második egy szeptember 12-i dátumú, 12 cikkelyből álló szerződés a két ország közötti diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok modalitásairól. A felek emellett egy bizalmas levélváltás (2 db levél) keretében megállá-

podtak külképviseleteik személyi létszámának kölcsönös korlátozásáról. Erre részletesen ld. *Kolontári Attila*: Magyar–szovjet tárgyalások a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételéről (Berlin, 1924). In: Kutatási Füzetek. 5. sz. A Janus Pannonius Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskolájának közleményei. Szerk. Ormos Mária – Kánya József – Pilkhoffer Mónika. Pécs, 1999. 3–29.

²² A csatolmányokat nem közöljük.

²³ Oroszul „Kolleģija NKID”. A Külügyi Népbiztosság legfőbb kollektív döntéshozó szerve, amelynek tagja ekkor a külügyi népbiztos és három helyettese volt.

²⁴ Személyére vonatkozó adatot nem találtunk.

²⁵ Vlagyimir Petrovics Patyomkin római nagykövetről van szó.

²⁶ A feltehetőleg 1934. január 20-án véglegesített magyar egyezménytervezet 11 cikkelyt tartalmazott. Az 5. cikkely kimondta, hogy a két kormány haladéktalanul intézkedéseket hoz annak érdekében, hogy a két ország közt mielőbb újraindulhasson a posta-, távíró- és szikratávíró-forgalom. A 6. cikkely értelmében a két kormány kötelezte volna magát arra, hogy egymás diplomáciai képviseletei részére egy előre meghatározott bérleti díj ellenében alkalmas épületet bocsátanak rendelkezésre. A 7. cikkely rögzítette volna a moszkvai magyar és a budapesti szovjet követség azon jogát, hogy a követségek karbantartásához szükséges anyag-szereket vám- és illetékmentesen bevihesse. A 8. cikkely kimondta, hogy mindkét képviseletnek jogában áll használnia a tartózkodási állam nyilvános posta-, távíró- és szikratávíró-állomásait. Az egyezménytervezet francia nyelvű szövegét ld. MOL, K 64, 60. cs., 1934/24. t., 133–139. fol.

²⁷ A magyar egyezménytervezet 9. cikkelye korlátozta volna a diplomáciai futárok által felvehető csomag maximális súlyát és a diplomáciai futárposta útvonalát. A 10. cikkely kimondta, hogy a kormányok nem nevezhetik ki a másik állam jelenlegi vagy egykori állampolgárát a diplomáciai képviselet tagjának. A 11. cikkely rögzítette, hogy a két állam diplomáciai képviseletének tagjai nem avatkozhatnak bele a másik állam belügyeibe.

²⁸ Megjelent: DVP SZSZSZR. 71–73.

²⁹ Személyére vonatkozó adatot nem találtunk.

³⁰ A betegségéből felépült Patyomkin és Jungerth január 27-én találkozott egymással. Erről nem maradt fenn primer forrás, az ott elhangzottakat ugyanakkor Jungerth részletesen rögzítette naplójában. Ld. *Jungerth-Arnóthy*: i. m. 86.

³¹ Ld. a 2. sz. iratot

³² Az említett bilaterális nemzetközi egyezményeket valójában 1924. szeptember 12-én írták alá. Erre ld. a 21. sz. jegyzetet.

³³ Személyére vonatkozó adatot nem találtunk.

³⁴ Személyére vonatkozó adatot nem találtunk.

³⁵ Hassel, Ulrich (1881–1944) német diplomata. 1932–1938 között római nagykövet.

³⁶ Személyére vonatkozó adatot nem találtunk.

³⁷ Chambrun, Charles (1875–1952) francia diplomata. 1933–1934-ben római nagykövet.

³⁸ 1933. szeptember 2-án Olaszország és a Szovjetunió barátsági, meg nem támadási és semlegességi egyezményt kötött Rómában, amelyben kötelezettséget vállaltak arra, hogy nem vesznek részt egymás ellen irányuló háborúban, és semlegességet tanúsítanak abban az esetben, ha a másik felet támadás érné egy harmadik állam részéről. Az egyezmény szövegét ld. Moszkva–Rim. i. m. 330–332.

³⁹ Személyére vonatkozó adatot nem találtunk.

⁴⁰ A kihagyott részben a magyar–olasz kapcsolatokról esik szó.

⁴¹ A következményekre ld. a 8. sz. iratot.

⁴² Rubinyin, Jevgenyij Vlagyimirovics (1894–1981) szovjet diplomata. 1928–1935 között a 3. Nyugati Osztály vezetőjének titkára, majd az osztály vezetője.

⁴³ Az előzményekre ld. a 7. sz. iratot.

⁴⁴ A kihagyott részben a magyar–osztrák kapcsolatokról esik szó.

⁴⁵ Petrovskij, Adolf Markovics (1887–1938) szovjet diplomata. 1933–1934-ben bécsi követ, 1934. április 9-től 1934. december 23-ig Budapestre is akkreditálva.

⁴⁶ Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics (1890–1986) szovjet politikus. 1931–1941 között a Népbiztosok Tanácsának elnöke, egyben 1939–1949 között külügyi népbiztos (1946-tól külügyminiszter).

⁴⁷ Kaganovics, Lazar Mojszejevics (1893–1991) szovjet politikus. 1928–1939 között az OK(b)P KB titkára, 1930–1957 között az OK(b)P (majd SZKP) KB Politikai Bizottság (illetve Elnökség) tagja.

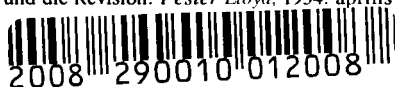
⁴⁸ Az irat eredeti levéltári példányára nem bukkantunk rá. Megjelent: DVP SZSZSZR. 266–270.

⁴⁹ A kihagyott részben az osztrák–szovjet kapcsolatokról esik szó.

⁵⁰ Személyére vonatkozó adatot nem találtunk.

⁵¹ Csernyjak, Ilja Mihajlovics: 1934–1935-ben a TASZSZ bécsi kirendeltségének vezetője.

⁵² Presseempfang beim Sowjetgesandten Petrowskij. Russland und die Revision. *Pester Lloyd*, 1934. április 12. 6.

⁵³ Az első szovjet követ első napja Budapesten. *Pesti Napló*, 1934. április 6. 11.

⁵⁴ Megérkezett Budapestre az első szovjet követ. *Magyarország*, 1934. április 6. 4.

⁵⁵ Erre ld. A láthatatlan gárda. *Új Lap*, 1934. április 6. 1.; Megjött a szovjet követ Bécsből. Luxusautón jár, díszszobában lakik. *Nemzeti Újság*, 1934. április 6. 3.; Borbély Zoltán: A sötétben bujkáló ellenforradalmár módjára percről-percre követték Budapesten Petrovskij Adolfot, aki kilenc napot töltött itt, de nem maradt semmi gazdasági eredmény a szovjet követ nyomában. *Nemzeti Újság*, 1934. április 15. 3–4.; Petrovskij Adolf szovjet követ Magyarországra érkezett és 8–10 napot tölt Budapesten. *Új Nemzedék*, 1934. április 6. 8.

⁵⁶ Vö. Péter János: Az első szovjet követségi sajtókonferencia Magyarországon. *História*, 1979. 3. sz. 7–8. A napilapok tudósításai közül ld. Sajtófogadáson Petrovskij szovjet követnél. *Pesti Napló*, 1934. április 12. 9.; A magyar–orosz érdekkapcsolatok. Petrovskij Adolf bemutatkozott a magyar sajtó képviselői előtt. *Friss Újság*, 1934. április 12. 9.; Sajtófogadás az orosz szovjet követnél. *Népszava*, 1934. április 12. 2.

⁵⁷ J. V. Sztálinnak az OK(b)P XVII. kongresszusán, 1934. január 27-én elmondott beszédéről van szó, melyben a pártvezető kijelentette, hogy a Szovjetunió nem ismeri el a versailles-i békerendszert, ugyanakkor nem ért egyet azzal sem, hogy a revízió nevében újabb háborút robbantsanak ki. Erre részletesen ld. Otcsoťnij doklad tov. Sztalina XVII-omu szjezdu partyii o raboty CK VKP(b). *Izvesztija*, 1934. január 28. 1–5.

⁵⁸ Hory András (1883–1971) magyar diplomata. 1927–1933 között római követ. 1934. március 17–1935. április 4. között a külügyminiszter állandó helyettese. 1935–1939 között varsói követ.

⁵⁹ Jambrekovich László (1874–?) diplomata. 1933–1938 között a Külügyminisztérium Protokollosztályának vezetője.

⁶⁰ Serédi Jusztinián (1884–1945) katolikus főpap. 1927-től haláláig esztergomi érsek.

⁶¹ Személyére vonatkozó adatot nem találtunk.

⁶² Kobr, Miloš (1878–?) csehszlovák diplomata. 1933–1939 között budapesti követ.

⁶³ Fierlinger, Zdeněk (1891–1976) csehszlovák diplomata. 1932–1936 között bécsi, 1937–1939 és 1942–1945 között moszkvai követ.

⁶⁴ Stern, David Grigorjevics (1900–1937) szovjet diplomata. 1932–1937 között a Külügyi Népbiztosság 2. Nyugati Osztályának vezetője.

⁶⁵ Az üzletemberekből és gazdasági szakemberekből álló magyar kereskedelmi delegáció 1934. május 23–június 17. között látogatott a Szovjetunióba.

⁶⁶ Az 1930-as évek elején még minden bizonnyal több száz egykori első világháborús magyar hadifogoly élt a Szovjetunióban. A helyzetükre részletesen ld. *Petrák Katalin*: Magyarok a Szovjetunióban 1922–1945. Budapest, 2000. 214–224.

⁶⁷ Erre ld. a 11. sz. iratot.

⁶⁸ A kihagyott részben arról esik szó, hogy a szovjet diplomata bemutatta Jungert a Külügyi Népbiztosság munkatársainak.

⁶⁹ Szokolnyikov, Grigorij Jakovlevics (1888–1939) szovjet diplomata. 1933–1934-ben külügyi népbiztoshelyettes.

⁷⁰ Sztomonjakov, Borisz Szpiridonovics (1882–1941) szovjet diplomata. 1934–1938 között külügyi népbiztoshelyettes.

⁷¹ Rozenblum, Borisz Danyilovics (1900–1938) szovjet diplomata. 1931–1938 között a Külügyi Népbiztosság Gazdasági Osztályának helyettes vezetője, majd vezetője.

⁷² Lengyel Gyula (1888–1941) közgazdász, gazdaságpolitikus. A Tanácsköztársaság idején pénzügyi népbiztos. 1930-tól Moszkvában élt, ekkortól 1937-ig a Külkereskedelmi Népbiztosság Kereskedelmi Képviselők Osztályának vezetője, majd az Exportfőosztály helyettes vezetője.

⁷³ Lorenc, Ivan Leopoldovics (1890–1941) szovjet diplomata. 1932–1935 között a Külkereskedelmi Népbiztosság Kereskedelempolitikai Osztályának vezetője.

⁷⁴ Ld. a 15. sz. iratot.

⁷⁵ Megjelent: DVP SZSZSZR. 399–400.

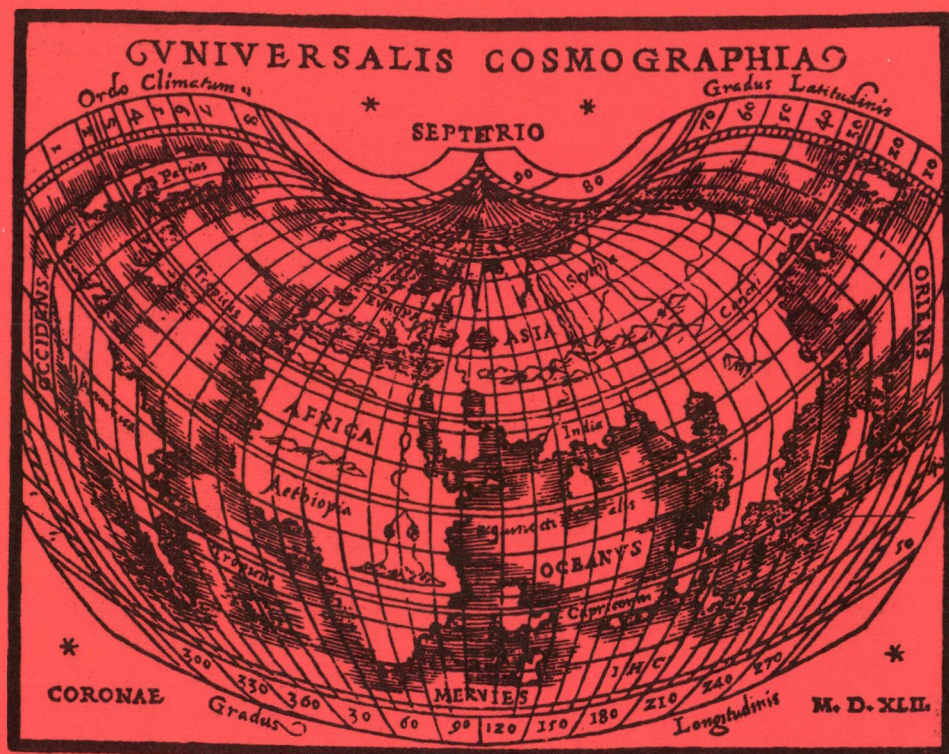

2009 APR 21

57479
AF622

VILÁGTÖRTÉNET

2008 ősz-tél

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Nagy Kornél: Firenzétől Lembergig. Az örmény apostoli egyház és az unió kérdése a 15–17. században	3
Tapolcai László: Piast alakjának változása a lengyel történeti hagyományban	20
Sz. Bíró Zoltán: Az Orosz Birodalom közép-ázsiai terjeszkedése. Politikatörténeti vázlat	28
Janek István: Szlovák–magyar kapcsolatok az 1939-es lengyelországi hadjárat idején	35
Szörényi Attila: Nagy-Britannia részvétele a koreai háborúban	45
Schmidt-Schweizer Andreas – Dömötörfi Tibor: Adenauer és a keleti „olvadás”. Az NSZK, a Szovjetunió és Magyarország viszonyáról 1955–1956-ban	59
Vajda Barnabás: Az Egyesült Államok elképzelései Közép-Kelet-Európával kapcsolatban a Szabad Európa Rádió belső elemzései alapján	67

SZEMLE

Kelet-Európa: történelem és sorsközösség. Palotás Emil 70. születésnapjára (Ism.: Niederhauser Emil)	77
Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században (Ism.: Bodor Mária)	78
Reconstruction and Interaction of Slavic Eurasia and Its Neighboring Worlds (Ism.: Niederhauser Emil)	81
A történetírás új tendenciái a rendszerváltás után Kelet-Európában (Ism.: Balogh László)	83
Futaky István: Göttinga. A göttingeni Georg-August Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén (Ism.: N. Szabó József)	84
Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez, 1944. október–1948. június (Ism.: Szabó Róbert)	87
Tibori Szabó Zoltán: Árnyékos oldal. Zsidó identitás Erdélyben a holokauszt után (Ism.: Kovács Tamás)	88

A folyóirat megjelenését az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottság támogatja.

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 800,-Ft, példányonkénti eladási ára: 400,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42)
447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

FIRENZÉTŐL LEMBERGIG AZ ÖRMÉNY APOSTOLI EGYHÁZ ÉS AZ UNIÓ KÉRDÉSE A 15–17. SZÁZADBAN

Az örmény apostoli egyház és Róma között a kapcsolatfelvétel a 11. században kezdődött, miután az örmény állam a szeldzsukok fennhatósága alá került. A 15. században a korábbi kudarcok ellenére a római egyház tovább próbálta erőltetni az uniót az örmény apostoli egyházzal.¹ Az uniós törekvés azért maradt napirenden, mert mindig akadt az örmény apostoli egyházon belül egy olyan elszánt, általában néhány főpapból álló kis csoport, amely hajlandóságot mutatott az unió elfogadására. Az örmény főpapok egy része az örmény nemzet megmaradását az unióban látta: tisztában volt azzal, hogy népüket és egyházukat iszlám tenger fogta körül. Mint ismeretes: a kilikiai örmény állam 1375-ben megszűnt létezni, az örmények hűbérurai muszlim fejedelmek lettek. A főpapok az uniót bizonyos tekintetben mentsvárnak tartották. Naiv módon abban reménykedtek, hogy az unióval jelentős politikai és katonai segítséget kaphatnak a muszlimok elleni felszabadító háborúban. Jóllehet ez az álláspont sok tekintetben megosztotta az örmény apostoli egyházat.

A firenzei zsinat következményei az örmény apostoli egyházra

A firenzei (pontosabban a konstanz-ferrara-firenzei) zsinat idején VI. Konstantin (1429–1439) (*Konstandin Vahkac'i*) személyében egy latinbarát katolikosz irányított az örmény apostoli egyházat. Mihelyt az örmény egyházfő a zsinatról értesült, azonnal útnak indította két tudós papját (vardapetjét), Sargist és Markost, hogy kezdjék meg az uniós tárgyalásokat a latin egyházzal. A kép pap útja Kilikiából Kaffán és Pérán keresztül vezetett Firenzébe. Kaffában egy Basil nevű unitus örmény szerzetes, majd Pérában a latin barát Hiak'intos örmény püspök is csatlakozott hozzájuk.² Ugyanakkor a latin egyház részéről is érkezett hivatalos megkeresés. IV. Jenő (1431–1447) pápa előbb 1433-ban, majd 1437-ben hívta meg a katolikoszt uniós tárgyalásokra.³

Az örmény delegáció végül 1439 augusztusában érkezett meg Firenzébe, ahol rögtön a pápa színe elé járult. Uniós szándékukat mi sem bizonyította jobban, hogy a római pápát az egyetemes keresztyén egyház vezetőjeként üdvözlötték.⁴ A delegáció rögtön hozzákezdett az uniós tárgyalásokhoz, és három hónapos megfeszített munka után az örmény egyház nevében kimondták az egyesülést. Az egyesülésről szóló, *Decretum pro Armenis* című dokumentumot eljutatták a pápához. Az örmény delegáltak 1439. november 22-én mondták ki az ünnepélyes egyesülést a firenzei Santa Maria Novella-templomban.⁵ A templomban jelen lévő örmény papok pedig újból és ünnepélyesen megerősítették a dekrétumban foglaltakat.⁶

A dokumentum valójában a korábbi uniós tárgyalások végzéseit, valamint az 1307–1314 között sis-adanai örmény nemzeti (uniós) zsinat fő szempontjait vette alapul. Ennek fő alapelve az volt, hogy kimondta a római pápa primátusát. Az örmények továbbá proklamálták a Filioque elfogadását, a purgatórium létezését, valamint a monofizitizmus tévtanát.⁷ Olyan kérdésekre, mint például a leendő unitus örmény papok javadalmazása vagy házassága, az egyesüléskor nem tértek ki.

Ezután Hiak'intos püspök, Basil szerzetes, Sargis és Markos vardapetek el-

hagyták Firenzét, és visszatértek hazájukba. Az uniót ugyanakkor az örmény egyház nem erősítette meg, mert 1439 végén elhunyt a latinbarát VI. Konstantin katolikosz. Ezzel kétéves viszály vette kezdetét a főpapi csoportok körében az egyházfői szék elnyeréséért. Kilikiában az egyesüléspártiak *ab ovo* kisebbséget alkottak, de az unióellenes kilikiai többség is konfliktusba került az anyaországi klérussal, mert egyre inkább előtérbe került ekkor az egyházfői szék Örményországba történő visszaköltöztetése.⁸

IV. Jenő pápa nemcsak az örmény katolikosznak küldött hivatalos meghívót a ferrarra-firenzei zsinatra, hanem Lemberg örmény érsekének, II. Grigor Nasredineannak is. Az örmény főpap ugyanis VI. Konstantin katolikosz bizalmasának számított, és a latinpárt egyik vezéregyéniségként tartották számon.⁹ A katolikus egyház tisztában volt azzal, hogy Lemberg a 14. század közepe óta a legnagyobb európai örmény diaszpóra egyházi és kulturális központja. A pápát a meghívó kiküldésében az is motiválta, hogy az örmények körében nagy tekintélynek örvendő leMBERGI érseknek a zsinatra invitálásával esetleg komoly befolyást lehet gyakorolni az unió megkötésében mind az anyaországi, mind pedig a kilikiai örmény klérusra. Ezt megerősíti az a tény, hogy IV. Jenőnek jó értesülései voltak a leMBERGI örmény érsek jelentős befolyásáról az örmény apostoli egyházon belül, továbbá arról, hogy az érsek kitűnő kapcsolatokat ápolt mind a kilikiai, mind pedig az anyaországi örmény klérussal.

Van olyan hipotézis is, miszerint II. Grigor Nasredinean érsek maga is jelen volt Firenzében az uniós tárgyalásokon, és külön értekezett az örmény delegáltakkal, valamint szerepe lehetett a *Decretum pro Armenis* megfogalmazásában.¹⁰ Jelenlétét a zsinaton azonban semmilyen forrás nem támasztja alá. 1781-es datálással viszont Lembergből előkerült egy olyan irat, amely a leMBERGI örmény küldöttek zsinati jelenlétét igazolja.¹¹ Ebből az iratból végső soron kiderül, hogy az érsek két emberét – akiknek nevét sajnos nem tudjuk – küldte el Firenzébe tárgyalni, azzal a szándékkal, hogy mindenképp segítsék tető alá hozni az örmény apostoli egyház egyesülését.¹² Bár a dokumentumban egy komoly kronológiai hiba található: 1439 helyett ugyanis 1429-et jelölte meg, de ez nem változtat azon, hogy Lemberg örmény érsekének közvetett módon – azaz delegáltjai révén – szerepe volt az uniós tárgyalások alakulásában.

Az unióról IV. Jenő pápa informálta III. Ulászló (1434–1444) lengyel királyt is. Az uralkodó természetesen örömmel vette tudomásul, hogy örmény alattvalói immár a latin egyház hívei, és gratulált IV. Jenő pápának, hogy sikerült meggyőznie a lengyelországi örményeket. Az unió megkötése ráadásul – első pillantásra – kedvező eredményeket hozott az örmények számára: 1440-ben a lengyel uralkodó megerősítette, illetve kiszélesítette az örmények kereskedelmi és önkormányzati kiváltságait.¹³

IV. Jenő pápa az európai nagyhatalmak uralkodóit is értesítette az örmények firenzei uniójáról, hangsúlyozva, hogy a legnagyobb tekintélynek örvendő keleti egyházak is elfogadták az egyesülést. Ezenfelül ki kell emelni, hogy az örmény uniónak volt még egy komoly hozadéka: a kaffai örmény közösség szintén deklarálta az uniót. Ennek keresztülvitelében egyrészt a zsinaton részt vett kaffai örmény küldött szerzett nagy érdemeket, másrészt a 14. század közepe óta a Kaffában tevékenykedő unitus Fratres Uniatores kongregáció is komoly befolyással rendelkezett a krími örmény közösségen belül, mintegy előkészítve az egyesülést. A pápa 1439. december 15-én *Decisiones pro Dioecesi Armena Caffensi* címmel dekrétumot adott ki a kaffai örmények számára. Ebben szigorúan megtiltotta, hogy az ottani latin szertartású papok inzultálják az örményeket, valamint hogy újrakereszteljék az áttért és unitus örményeket.¹⁴

Végezetül fel kell tenni azt a kérdést: milyen eredményeket hozott a konstanz-ferrarra-firenzei unió az örmény apostoli egyházra nézve? Legegyszerűbb és talán a legfrappánsabb válasz az volna, hogy valójában semmit. De ez túl egyszerű, és sarkított megfogalmazás lenne. Örményországban a klérus nem fogadta kitörő lelkesedéssel az uniót. Az egyház képviselői nemzeti egyházuk különállásának feladását látták benne. Az unió kapcsán azzal korholták a Kilikiában székelő örmény katolikoszt, hogy nem tett mást, mint szolgai módon behódolt a latinok és a görögök egyházának. Ezért nyomást akartak gyakorolni a kilikiaiakra, és hangot adtak annak a követelésüknek, hogy az örmény egyházfői székek azonnal vissza kell költöznie Örményországba. Ha továbbra is Kilikiában marad, a mindenkori örmény egyházfő ki lesz téve mind a latin, mind a görög egyház kénye-kedvének.¹⁵

Az unió elfogadását végül megakadályozta VI. Konstantin katolikosz váratlan halála. Utódja, IX. Gergely (1439–1444) (*Grigor Musabēgean*) teljes mellszélességgel támogatta az uniót, melyet a pápának 1440. szeptember 4-én Kairóból írt latin nyelvű levelében is igyekezett megerősíteni.¹⁶ Az új katolikosznak viszont az unió kapcsán legitimitációs problémákkal kellett megküzdenie. Az anyaországi klérus uniópártisága miatt ugyanis nem ismerte el katolikosznak. Sőt 1441-ben, Örményországban külön katolikoszválasztó szinódust hívtak össze, ahol I. Kirakoszt (1441–1444) (*Kirakos Virapet'i*) választották meg minden örmények katolikoszának. Az újonnan megválasztott örmény egyházfő pedig nem ismerte el IX. Gergelyt, ráadásul az unió esküdt ellensége volt, és elutasította a konstanz-ferrarra-firenzei zsinat határozatait.

I. Kirakosz ultimátumot intézett a kilikiai klérushoz. A kilikiai örmény egyházat kiátkozással fenyegette meg, amennyiben elfogadja a konstanz-ferrarra-firenzei uniót, valamint nem tekinti semmisnek IX. Gergely katolikosz megválasztását. A kilikiai örmény klérus kínos választás elé került: vagy leváltják IX. Gergelyt, és elismerik I. Kirakoszt, vagy továbbra is támogatják a latinbarát és uniópárti katolikoszt, amivel az egyházszakadást is megkockáztatják.¹⁷

Választásukat némileg megkönnyítette IX. Gergely 1444-ben váratlanul bekövetkezett halála. Ezután a kilikiai örmény klérus a „latinpártot” ugyan háttérbe szorította, de továbbra sem volt hajlandó elismerni az anyaországi I. Kirakosz katolikoszt. Az örmények Kilikiában az unióellenes I. Karapetet (1444–1459) (*Karapet Sisc'i*) választották meg egyházfővé. Ez persze nem oldotta fel az ellentéteket, sőt a kilikiai katolikoszválasztás az egyházszakadás szélére sodorta az örményeket. A kritikus helyzetet még inkább súlyosbította, hogy az egymás megválasztását el nem fogadó két katolikosz kölcsönösen kiátkozta egymást. Ennek az volt az elsődleges oka, hogy a kilikiai örmény klérus nem akart Örményországba visszatérni, mert tisztában volt azzal, hogy nincs komoly támogatottsága az anyaországi örmények körében. Az örmény egyházszakadásról a latin egyháznak ekkor még semmilyen tudomása sem volt. Sőt Róma a Kilikiában maradt örmény katolikoszt továbbra is unitus egyházfőként tartotta számon.¹⁸

Más volt a helyzet a Krím félszigeten található Kaffában, ahol az egész örmény közösség elfogadta az uniót. Sőt a zsinaton részt vevő kaffai illetőségű Basil unitus szerzetes még térítésekbe is kezdett, amelyeknek egyik kézzel fogható eredménye volt, hogy Tigranakert (Diyarbakir) örmény érseke, Mkrtiç' Nałš áttért a katolikus hitre. A krími örmény unitus egyház 1475-ig virágzó közösség volt, amikor is az oszmánok elfoglalták Kaffát. A krími örmények többségét ekkor Konstantinápolyba telepítették át, ahol sokan közülük visszatértek az örmény apostoli hitre. A krími

unitusok kisebbik része pedig Pérában telepedett le.¹⁹

A lengbergi örménység helyzete az unió megkötése után érdekesen alakult. II. Grigor Nasredinean érsek, miután delegáltjaitól értesült az unió megkötéséről, azonnal hozzáfogott, hogy az egyesülést az egész lengyelországi örmény közösséggel elfogadtassa.²⁰ Annak ellenére, hogy a lengyel királyi udvartól és az egyháztól komoly politikai segítséget kapott, nem volt könnyű dolga.²¹ Igaz, az erre vonatkozó források hiányában nem lehet pontosan megállapítani, milyen viták zajlottak a közösségen belül az unió elfogadásáról. II. Grigor Nasredinean érsek erőfeszítései mindenestre eljutottak a pápa fülébe is, aki valóságos dicshimnuszt zengett az érseknek az unió elfogadtatásáért tett erőfeszítéseiről.²²

Az egyesülés ennek ellenére kudarcot vallott. Az érsek 1440-ben vagy 1441-ben elhalálozott. Lemberg pedig nem vonhatta ki magát az anyaországban és Kilikiában lezajló döntő változások alól. II. Grigor Nasredinean érsek utódja a lengyelországi születésű Awedik Ilovc'i lett, aki viszont kérelhetetlen és könyörtelen ellensége volt az uniónak. Ráadásul Awedik Ilovc'i érsek az anyaországi klérus támogatását is maga mögött tudhatta, hiszen kinevezését I. Kirakos katolikosztól kapta.²³ Így Lemberg szembekerült Kilikiával.

A firenzei unió azért volt az örmények szemszögéből sikertelen, mert hivatalosan egyik örmény egyházfő sem hagyta jóvá, vagy szentesítette az egyesülési dokumentumot. Még azok a katolikusok sem írták alá, akik eredendően támogatásukról biztosították az uniót. Végezetül 1439-ben az örmény egyházfők mögött nem sorakozott fel egy olyan jelentős erő, amely hajlandónak mutatkozott volna az unió feltétel nélküli elfogadására. Az örmény egyház vezetői mindig is azzal dicsekedtek, hogy igaz követői voltak a Szentírásnak és a korai egyházatyáknak. Dogmatikai és doktriner kérdésekben mindig is igen konzervatív álláspontot képviseltek, és minden egyes unió kísérletben az örmény apostoli egyház által ébren tartott nemzeti hagyományokat látták veszélyeztetettnek. Új egyházi fogalmaktól, formuláktól vagy interpretációktól általában véve is elzárkóztak. Az örmény egyház 4–6. században kialakult tradíciói és tanításai az örmény nemzettudat integráns részeivé váltak. Talán ez magyarázza az előbb említett konzervatív álláspontot, amely mindenféle külső behatást, azaz unió kísérletet – mind Konstantinápoly, mind Róma részéről – az örmény egyház és a nemzet elleni árulásnak tekintett. Ez a gondolkodás néhány kivételtől eltekintve a 15. században teljesen megcsontosodott.

Az anyaországi egyház és az unió kérdése a kora újkorban

Az örmény egyház a kora újkorban történetének egyik legválságosabb korszakát élte át. A katolikusok a helyi muszlim emírek politikai játékszereivé váltak. A gondokat még tetézte, hogy a megosztottság tovább fokozódott. 1461-ben II. (Hódító) Mehmet (1451–1481) szultán a birodalomban élő örmény közösségek nyomásának engedve, a korábbi brusszai örmény püspökségből létrehozta a konstantinápolyi örmény patriarchátust, melynek pátriárkája minden örmények egyházfőjének tekintette magát. Ráadásul az Anatóliában, a Van-tó szigetén Alt'amar érseke 1475 óta szintén egyházfőnek, azaz katolikosznak nevezte magát.²⁴ A 16. század elején, az oszmán–perzsa háborúk idején Örményországot kettéosztották. 1519-ben I. (Vad) Szelim (1512–1520) szultán Csaldíránál megverte a perzsa seregeket, és ezzel a Kaukázuson túli területek jelentős része is oszmán befolyás alá került. Így az örmény térség nagyobb része az Oszmán Birodalom fennhatósága alá, kisebb, keleti része pedig Karabagh (*Arcax*)

tartománnyal együtt a Szafavida Perzsiához került.

A 16–17. század folyamán az örmény egyházfők képviselték az örménység érdekeit mind az oszmán Porta, mind a Szafavida sah képviselőinél.²⁵ Egyik legfontosabb feladatuk az évenkénti fejadók begyűjtése és eljuttatása volt az oszmán, illetve a perzsa udvarba. Nemzeti és kulturális szempontból az örmény apostoli egyház együtt tartotta az örmény népességet. A politikai széttagolódás miatt ismét előtérbe került a kapcsolatok felvétele a nyugati keresztyén államokkal. Az örménység körében ugyanis még mindig elevenen élt a kilikiai királyság korából áthagyományozódott történeti legenda, miszerint a nyugati keresztyén egyház, valamint a nyugati fejedelmek fogják Örményországot megszabadítani az iszlám uralomtól. A 16. század közepén pedig az örmény egyházon belül már komoly támogatottságot élvezett a nyugati katolikus egyházzal való egyesülés gondolata.²⁶

A trienti zsinat (1545–1563) nemcsak a reformáció kihívásaira fogalmazta meg válaszait, hanem a zsinati atyák komoly figyelmet szenteltek az általuk schismatikusnak és eretneknek tartott keleti egyházaknak. A római katolikus egyház a Szentszék fennhatósága alatt szerette volna egyesíteni a régi keleti egyházakat. Ráadásul Róma a „pogány” Oszmán Birodalomban élő keleti keresztyének védnökeként is igyekezett önmagát feltüntetni. Az 1540-es évek vége felé jutott el Örményországba a trienti zsinat híre, és tulajdonképpen ez készítette V. István katolikoszt (1542–1564?) (*Step'anos Salmastec'i*) arra, hogy székhelyéről, Ėjmiacinból ellátogasson Rómába és Trientbe, segítséget kérve a keresztyén Nyugattól.²⁷ Az örmény egyház az unió alatt inkább politikai, mint dogmatikai egyesülést értett. Tisztában volt azzal, amennyiben csak dogmatikai és teológiai kérdésekre terelődik a szó, akkor az egész kísérlet zátonyra fut, ahogy ez a kilikiai uniók esetében is történt. V. István az unióban inkább politikai lehetőséget látott és keresett. Teológiai fejtegetésekbe tehát nem kívánt bocsátkozni, különös tekintettel a khalkédóni zsinat megítélésére, valamint Jézus Krisztus emberi vagy isteni természetének kérdésére.

V. István 1548-ban, Lemberg érintésével érkezett Rómába, és III. Pál (1534–1549) pápával eszmecserét folytatott az unióról.²⁸ A tárgyalások – úgy tűnt – eredményesen végződtek. V. István hajlandóságot mutatott az unióra Rómával, de magának az uniónak a konkrét menetrendjét nem állapították meg. A római pápa ígéretet tett arra, hogy az európai uralkodóknál közbenjár az örményeknek nyújtandó katonai és anyagi segítség ügyében. Mint ismeretes, ezt az akkori politikai helyzet nem tette lehetővé. Ugyanakkor III. Pál pápa felkérte a katolikoszt, hogy látogasson el Trientbe, és fejtsse ki a zsinaton az unióval kapcsolatos nézeteit.²⁹

Közben azonban meghalt III. Pál pápa, így az örmény egyházfő Rómában maradt. Az új pápa, III. Gyula (1550–1555), elődjéhez hasonlóan, szívélyesen tárgyalt V. Istvánnal, és megújította a meghívást a trienti zsinatra. Az örmény egyházfő 1551 áprilisában érkezett a zsinatra, ahol beszédének igen nagy sikere volt, mivel V. István kifogástalan latinsággal adta elő az örmény egyház uniói törekvéseit és az örmény nép helyzetét.³⁰ V. István látogatása és felszólalása igen komoly rokonszenvet keltett a zsinaton részt vevő püspökök és teológusok körében, ám eredmény nem született: csupán felvetették az örmény apostoli egyház uniójának kérdését, de konkrétumok nélkül.³¹ Anélkül, hogy V. István bármilyen támogatásra ígéretet kapott volna, 1552-ben visszautazott Örményországba. A katolikosz ismét Lemberg érintésével kívánt visszatérni örményországi székhelyére, de a városban megbetegedett és nem sokkal később elhunyt.³²

V. István római látogatása során ígéretet tett arra, hogy római katolikus misz-

szionárius szerzetesek telepedhetnek le és tevékenykedhetnek a történeti Örményország területén. A 16. század végén és a 17. század elején a katolikosz szentszéki látogatásának eredményeként Örményországban a római katolikus egyház missziója tényné vált. Ferencesek, teatinusok, Ágoston-rendiek, karmeliták, Domonkos-rendi, illetve jezsuita szerzetesek végeztek térítómunkát az örménység körében.³³

Az örmények áttérítésére erőfeszítéseket tett a konstantinápolyi egyetemes görög patriarchátus is, amely az oszmán hódítás után a birodalomban élő összes keresztény fejeként lépett fel. A görögök térítőtevékenysége általában eredménytelenül végződött, amelynek nyilvánvaló oka a két egyház közötti, több évszázadra visszanyúló teológiai ellentétekben kereshető. A konstantinápolyi patriarchátus többször konfrontálódott az általa eretneknek tartott örmény apostoli egyházzal.³⁴

A 17. század elején az örmény apostoli egyházat egyidejűleg két egyházfő is irányította: V. Dávid (1587–1629) (*Dawit' Vataršapatec'i*) és Melkiszedek (1604?–1630?) (*Melk'isēr' Garnec'i*). Eredetileg V. Dávid volt az örmény egyház legitim vezetője, ám az adók begyűjtése kapcsán több ízben is korrupció vádjával illették az oszmán és a perzsa hatóságok. Ugyanakkor az örmény krónikák felhívják a figyelmet arra, hogy a katolikosz hatalmának megingatásában komoly szerepet játszott Melkiszedek püspök, aki főpappá történt kinevezése előtt a szultáni udvarban V. Dávid katolikosz legátusa (*nwirak*) volt.³⁵ Természetesen az egyházfőség nem pusztán spirituális, hanem komoly gazdasági hatalmat is jelentett, mivel az évenkénti fejadók beszédése során jelentős összegek folytak be az örmény egyházfő kincstárába, aki gyakorta kísértést érzett a fejadók bizonyos hányadának egyéni célokra történő felhasználására.³⁶

Az egyházfők vitáját rövid időre megzavarta az 1603–1604. évi oszmán–perzsa háború, amikor is a perzsa I. (Nagy) Abbász (1589–1629) sah jelentős területeket foglalt el az Oszmán Birodalomtól: többek között az akkori Örményország központi területeit, Naxijewant és az Ararát-medencét.³⁷ I. Abbász sah, egy esetleges oszmán ellenoffenzívától tartva, az újonnan elfoglalt területek lakosságát – mintegy 350 000 örményt – Perzsiába telepítette át.³⁸ Az örmény apostoli egyház bizonyos körei felszabadítóként üdvözölték a perzsa csapatokat, és hűségesküt tettek a perzsa uralkodónak. Közöttük volt Melkiszedek, akit a perzsa sah örmény katolikosznak nevezett ki.³⁹ V. Dávid ezt a döntést nem fogadta el; arra hivatkozott, hogy Melkiszedek a begyűjtött adókat visszatartotta. Továbbá azzal a váddal illette őt, hogy az örmény mártírok és szentek ereklyéit jó pénzért eladta az „eretnek” latin papoknak.⁴⁰ I. Abbász sah V. Dávidot élete végéig házi őrizetben tartotta, és továbbra is Melkiszedeket tekintette az örmény egyház vezetőjének. V. Dávidot, erős ellenőrzés mellett, a sah a Perzsiába áttelepített örmények spirituális vezetésével bízta meg.⁴¹

Melkiszedek még kinevezése előtt, 1602-ben felvette a kapcsolatokat Rómával. VIII. Orbán pápához intézett levelében felvetette, ha elismerik őt az örmény egyház vezetőjének, akkor egyházával és gyülekezetével csatlakozik Rómához.⁴² Nyolc évvel később, 1610-ben bizalmasával, Zakariás vardapettel egy levelet küldött Rómába.⁴³ Ebben Melkiszedek hűséget tett az örmény egyház nevében a Szentszéknek.⁴⁴ 1613 tavaszán az örmény pap újból megjelent a Szentszéknel, és Melkiszedek megbízásából folytatta az uniós tárgyalásokat.⁴⁵ Ugyanennek az esztendőnek a végén Melkiszedek a főpásztori központban ünnepélyesen fogadta a pápa küldöttségét, elfogadta a római katolikus egyház tanításait, és hivatalosan is hűségesküt tett Rómának.⁴⁶ Melkiszedek lépéseiről csak szűkebb, bizalmas körét értesítette, és az unióval kapcsolatban figyelmen kívül hagyta a két egyház tanításából fakadó különbségeket: a

khalkédóni zsinat értelmezését, a nikaia-konstantinápolyi hitvallást, valamint az eukharisziát.⁴⁷

Róma nem nagyon bízott az örmény főpapban, mivel a Szentszék jelentéseiből kitűnik, hogy Melkiszedeknek nem volt nagy tábor a unióellenes örmény egyházon belül, és karrierje elsősorban I. Abbász kegyétől függött.⁴⁸ Ezért Róma újabb hűségnyilatkozatot várt el Melkiszedektől, aminek a főpapa 1623-ban eleget is tett.⁴⁹ Emellett az örmény egyház legszentebb ereklyéjét, Világosító Szent Gergely (301–327) „szent jobbát” kicsempésztette, és hűsége zálogaként eljuttatta Rómába. Ez a cselekedete óriási felzúdulást okozott az örmény apostoli egyházon és főképpen az alsóbb kléruson belül.⁵⁰ Személyével kapcsolatban ismét felmerült a csalás vádja, mivel az örmények fejadóját évek óta nem szolgáltatta be a perzsa udvarnak, ezért I. Abbász Iszfahánba, a Szafavida fővárosba idézte.⁵¹ Melkiszedek ellenkatholikosz, miután kézhez kapta a sah törvényt elé idéző levelét, tartván az esetleges felelősségre vonástól, 1624-ben összes vagyonával és néhány hívével a lengyelországi Lembergbe menekült.⁵²

A Melkiszedek által folytatott felelőtlen és „csapodár” egyházpolitika az ellenkatholikosz megfutamodásával gyakorlatilag megbukott Örményországban. Az új örmény egyházfő, III. Mózes (1629–1632) (*Movsēs Tat’ewac’i*) katolikosz annak ellenére, hogy szívélyes viszonyban állt a római katolikus egyház örményországi és perzsiai misszióival, helytelenítette Melkiszedek politikáját, és az egyesülést semmisnek tekintette.⁵³ Róma – minden Melkiszedek személyével kapcsolatban felmerült kételye ellenére – az 1602-ben, 1610-ben, 1613-ban és 1623-ban Melkiszedek által megkötött örmény uniókat (főleg a legutolsót) úgy fogadta el, mint az egész örménység egyesülését Rómával.

Nikol Torosowicz érsek leMBERGI UNIÓJA

Oscar Halecki szerint Lengyelország a kora újkorban a viszonylagos vallásszabadság földje volt: miközben Nyugat-Európában vallási háborúk és üldöztetések dúltak, a lengyel nemesi köztársaság területén a felekezetek között békét hirdettek. A vallási viták békés megoldását, valamint a vallásszabadságot a lengyel fő- és köznemesség, mint a reformáció elkötelezett híve, elsősorban azért követelte, mert „ezt is szabadságjogai szerves és elválaszthatatlan részének tartotta. A vallási béke létrejöttében a litván–lengyel unióból adódó sajátos vallási helyzetnek is jelentős szerepe volt. Az Erdélyi Fejedelemség mellett, mely a szabad vallásgyakorlás szívének számított, a lengyel–litván unió volt az egyetlen olyan politikai entitás Európában, ahol a különböző felekezetű és etnikumú népek már a reformáció korszakát megelőzően is viszonylagos békében éltek egymás mellett. Latin szertartású katolikusokon, ortodoxokon, zsidókon, muszlimokon kívül örmény apostoli hitűek is nagy csoportban, szép számban képviseltették magukat az ország területén.”⁵⁴

Lengyelországban az örménység jelentős közösséggel rendelkezett, amely a legtehetősebb volt a diaszpórán belül. A mai Podólia és Galícia területén a 13. századtól kezdve nagy számban jelentek meg örmény menekültek, akik az úgynevezett észak-levanti kereskedelmi útvonal mentén hoztak létre közösségeket. A galíciai örménység történetében döntő momentumnak bizonyult a halicsi fejedelemség lengyel meghódítása 1346-ban. III. Kázmér (1333–1370) az újonnan meghódított területet igyekezett minél gyorsabban a lengyel államba integrálni. A király az ott megtelepedett, illetve folyamatosan megtelepedő örményekben partnerre talált: erős

kereskedő-kézműves, városlakó társadalmi csoportot látott bennük, amely képes a korabeli Lengyelország gazdasági fejlődésének katalizálására.

Az uralkodó 1356-ban kiadott dekrétumaiban a királyság egész területén szabad kereskedelmi jogot biztosított az örményeknek, és megadta nekik az apostoli örmény vallás szabad gyakorlásának jogát.⁵⁵ 1365-ben a lembergi örmény érsekség felállítását is támogatta. Lemberg nyomdájával és iskoláival az örmény kultúra fontos menetszára lett. A lembergi örmény érsek mindvégig (az 1441. évi örmény schisma után) a hivatalos ějmiacini egyházfőt ismerte el egyedül katolikosznak, de gyakorlatilag a saját maga ura volt. A vallásgyakorlás szempontjából kiemelkedő jelentőségű, hogy az örmény közösségnek főpapválasztó joga (*ius eligendi*) volt, melyet 1365-ben a lengyel királyi udvarnál, valamint az akkor Kilikiában székelő örmény egyházfőnél eszközöltek ki maguknak.⁵⁶ Ennek értelmében maga a közösség választja meg főpapjait, akiknek megválasztását a lengyel király és az örmény katolikosz azonban jóváhagyja.⁵⁷

A város örmény közössége a 15. századra felértékelődött, mivel az anyaországban zajló egyházi viták miatt Lemberg örmény érseke is meghívót kapott a ferrara-firenzei unió zsinatra, és az ott jelen lévő örmény klerikusokkal egyetemben az érsek is támogatta az örmény egyház egyesülését. II. Grigor Nasredinaean érsek azonban nem sokkal a zsinat után elhunyt. Helyére Awedik Ilovč'i került, aki hevesen ellenezett mindenféle uniót, így egyházmegyéjét továbbra is a keleti örmény apostoli hagyományok szerint kormányozta.⁵⁸

A lengyelországi örménység a 17. század első feléig viszonylagos vallási toleranciát élvezett. Az anyaországi tragédiák miatt ráadásul sokan menekültek ide. A korabeli források tanúsága szerint mintegy hetvenezer örménnyel számolhatunk ekkor Lengyelországban. Ahogy azt korábban már említettük, az unitus Melkiszedek ellenkatolikosz a felelősségre vonás elől Lembergbe menekült, ahol egykori tanítványa, Nikol Torosowicz (1627–1681) fogadta. Nemcsak egykori diákja, hanem a lengyel jezsuiták is szívesen látták, akikkel hamarosan szívélyes kapcsolatot épített ki.⁵⁹

A lengyelországi örmény közösség – ezen belül pedig elsősorban a klérus – azonban nem rokonszenvezett a városban váratlanul felbukkant ellenkatolikossszal. Attól tartottak – joggal –, hogy Melkiszedek részt kíván venni a helyi közösség vallási vezetésében. Az ellenkatolikosz partnerre is lelt volt tanítványában az egyházi irányítás átvételében. Ezért 1627. január 3-án Melkiszedek Torosowiczot titokban pappá szentelte, majd érsekké nevezte ki a lembergi Szent Kereszt-monostorban.⁶⁰ A kinevezést az örmény közösség vezetői, főleg a lembergi örmény bíró, az *azgapet*, Zacharia Bernatowicz ellenezte, hangsúlyozva, hogy Torosowicz fiatal kora és teológiai képzettségének hiányosságai miatt nem alkalmas az érseki feladatok ellátására. Azzal is megvádolták, hogy magát a felszentelést is megvásárolta.⁶¹

Torosowicz felszentelése előtti életéről keveset tudunk. Lemberg egyik legtehetősebb örmény kereskedőfamíliájából, a Torosowicz klánból származott. Konstantinápolyban és Örményországban megkezdett teológia tanulmányait sohasem fejezte be.⁶² A közösséggel kialakult feszült viszonya miatt a lembergi jezsuitákhoz menekült, és a rendház vezetőjének kezébe letette a katolikus hitvallást.⁶³

A rendház hamarosan értesítette a Szentszéket hitvallásáról, így ettől kezdve őt a város unitus örmény érsekének tekintették. Ezt követően az egyház támogatásával együtt nekilátott a lengyelországi örménység katolizálásának. Az örmény klérus nem fogadta őt kitörő lelkesedéssel, és heves ellenállást fejtett ki Torosowicz uniója ellen.

Sokukat közülük az érsek bebörtönöztetett, és megveretett. Hasonlóan járt el a közösség ellenszegülő világi vezetőivel is. Ráadásul az érsek elsősorban a gyülekezetek áttérítésére törekedett, ezáltal igyekezett kikerülni az örmény apostoli vallású papokat.⁶⁴ Amikor a közösség tudós papokat hívott az anyaországból, hogy vizsgálják ki az ügyet Lembergben, Torosowicz a delegátusok előtt ünnepélyes esküt tett arra, hogy már megbánta korábbi tettét, és hogy ő maga, illetve egyházmegyéje hű marad az örmény apostoli egyházhoz és a katolikoszhoz. Az eskü azonban kérészetletűnek bizonyult, mivel az érsek csak időt akart nyerni, hogy kijátssza az ügyében nyomozó örmény papokat.⁶⁵

Torosowicz a lengyel klérus, valamint a Szentszék hathatós támogatásával tovább folytatta uniós egyházpolitikáját. Ezért az örmény apostoli egyház a kérlelhetetlen szigoráról ismert Grigor Kesarac'i érseket, volt konstantinápolyi örmény pátriárkát küldte Lengyelországba, akit azonban, amikor Kameniec-Podolski városába érkezett, a lengyel hatóságok Torosowicz háttér munkájának köszönhetően mint állítólagos oszmán kémeket kiutasítottak az országból. Válaszul Kesarac'i érsek anatómát (*nzovum*) mondott Torosowicz érsekre és mindazokra, akik őt követni szándékoztak. A lengyelországi örmény közösség más kiutat nem látva, a katolikoszhoz fordult jogorvoslatért és segítségért. III. Mózes örmény egyházfőnek 1631. július 25-én kelt levelükben felhívták a katolikosz figyelmét, hogy Torosowicz érsek fiatal kora és tapasztalatlansága folytán nem képes ellátni az érsekséget, továbbá el kívánja szakítani a főegyházmegyét az örmény apostoli egyháztól.⁶⁶

A katolikosz választás elé állította az érseket: vagy aláveti magát a vizsgálatoknak, vagy hivatalától megfosztva örökre száműzik az örmény apostoli egyházból. Az érsek tisztában volt azzal, amennyiben a vizsgálatokat lefolytatják ügyében, akkor biztos, hogy elveszti hivatalát.⁶⁷ Ezért más kiutat nem látva, a város Domonkos-rendi kolostorába menekült, amelynek templomában újból kimondta és megerősítette a katolikus hitvallást.⁶⁸

Két esztendővel később Torosowicz érsek visszatért néhány hívével az örmény negyedbe, és a hatóságok segítségével lefoglalta a katolikus egyház számára a Szent Istenszülő (*Surb Astuacacin*) érseki székesegyházat. Körlevelet bocsátott ki, amelyben minden olyan örmény egyházi és világi személyt egyházi átok alá helyezett, aki nem ismerte el az uniót. Sőt eretneknek nyilvánított minden olyan örmény papot, aki nem mutatott hajlandóságot az egyesülésre, valamint érseki hatalmának elismerésére. A körlevél nem érte el a célját. Így az érsek a világi hatóságok támogatásával erőszakos térítésekbe kezdett, melyek során kemény és embertelen kínzások közepette bírták rá az örmény híveket a katolikus hit elfogadására.⁶⁹ Ezeknek a mintegy tizenöt esztendőn keresztül zajló akcióknak a következtében az örmény közösség jelentős része az ország elhagyása mellett döntött.

A lengyel királyi udvar sokáig háttérből támogatta az uniót, azonban a kierőszakolt térítések, illetve számos örmény pap és világi tisztviselő kínhalála mindenképp beavatkozást igényelt. IV. Ulászló (1632–1648) lengyel király az ügy kivizsgálására bizottságot állított fel, amely erőszakos módszerei miatt megróttá az érseket, de lényegében nem marasztalta el Torosowiczot. A bizottság érdemben ezzel az ügygel többet nem is foglalkozott. IV. Ulászló utódja, János Kázmér király az uniót kész tényként kezelte, továbbá szükségtelennek és hasztalannak látta, hogy bármilyen bizottság is vizsgálatokat folytasson le az örmény unió ügyében.⁷⁰

Az örményországi zavaros helyzetben az örmény apostoli egyház nem tudott kellőképp koncentrálni a lengyelországi történésekre. Jelentős szerepet játszott

egyrészt ebben a nagy földrajzi távolság, valamint az információáramlás lassúsága, továbbá a megbízhatóság hívek hiánya. Ráadásul az örmény apostoli egyház az oszmán és a perzsa fennhatóság alatt a pusztító létért küzdeni, így az örmény egyházfők nem tudtak befolyást gyakorolni Torosowicz uniójára. Kezdték beletörődni abba, hogy Lemberg örmény érseksége – és így a lengyelországi közösség is – elvész az örmény apostoli egyház számára.

Torosowicz érsek és híveinek kegyetlensége ugyanakkor a Szentszék nemtetszését is kiváltotta. A Szentszék missziókat koordináló szerve, a Sacra Congregatio de Propaganda Fide 1639-ben Paolo Piromalli – aki korábban Örményországban teljesített missziós szolgálatot – Domonkos-rendi szerzetest küldte Lembergbe az ügy kivizsgálására. Maga Piromalli kitűnően beszélt örményül, és tárgyalásba bocsátkozott az unióellenes örmények képviselőivel, és magával Torosowiczcsal. A szerzetes 1640. április 20-án készült jelentésében nem keresztyéni magatartása miatt elmarasztalta az érseket, és teológiai felkészületlensége miatt a leváltását sürgette.⁷¹ Az érsek sejtette, hogy Piromalli terhelő jelentéseket készített róla, így 1642-ben a Szentszékhez fordult, és kérte, hogy Piromallit helyezték át Lembergbe, mert állandóan zaklatta őt.⁷² Ezután nem sokkal Piromallit visszaküldték Örményországba, ahol rövidesen Naxijewan címzetes latin püspökeként, majd 1664-től címzetes érsekeként a domonkosok örményországi missziófőnöke lett.⁷³

A vizsgálódások ellenére Torosowicz több mint fél évszázadig állt az érsekség élén. Az 1640-es évek vége felé annyira tarthatatlannak vélte a helyzetét, hogy az érsek újabb gesztust tett az örmény apostoli egyház irányába. Torosowicz megbánást tanúsított és 1652-ben hűségnyilatkozatot tett I. Fülöp (1633–1655) (*P'ilippos Atbakec'i*) örmény egyházfőnek.⁷⁴ A katolikusok látszólag örömmel konstataulta az érsek lépését, de nem bízott meg benne, és pusztán hitegetésnek tartotta az érsek gesztusát. Az örmény egyházfő azért sem hitt az érsek őszinteségében, mert Örményországba eljutottak az érsek erkölcstelen életviteléről szóló jelentések. Az egyházi kincsek és régi illuminált kódexek elkötyavetyélése, az öncéltól beszédett adók, a nagy összegű szentszéki segélyek hanyag kezelése, valamint élettársi kapcsolata egy nővel – melyből három gyermek is született – mind az örmény apostoli egyház, mind a Szentszék szemében elítélendő cselekménynek tűntek.⁷⁵

Eközben a Szentszék tudomására jutott, hogy Torosowicz érsek visszamondta az uniót. A mai napig is rejtély, miért nem tett határozottabb lépéseket a Propaganda Fide és a pápai kúria ekkor az érsek elmozdítására. Talán az unióban játszott szerepe miatt, vagy mert a lengyel katolikus egyház mindvégig kitarított mellette. A botrányos életvitel ugyanakkor szemet szűrt a Szentszéknek. A Szentszék 1664-ben Örményországból Lembergbe küldte Clemente Galano (1610–1666) itáliai misszionáriust, teatinus szerzetest, hogy bocsátkozzon tárgyalásokba a renitens érsekkel. A tudós szerzetes ideális partnernek bizonyult: jól ismerte az örmény egyház korabeli viszonyait, sőt jól beszélt az örmény nyelvet is, hisz évekig tanította az örmény papnövendékeknek a latin nyelvet és a latin egyház dogmatikáját az éjmiacini szemináriumában.⁷⁶ A Szentszék célja Galano küldetésével az volt: először, hogy ellensúlyozza Torosowicz érsek befolyását (a szerzetest potenciális jelöltként számba lehet majd venni az érsek esetleges leváltása után); másodszer pedig, hogy teatinus rendtársaival együtt papnevelést szervezzen az unitus örmények számára. Ez utóbbit pedig sikerrel végre is hajtották a Collegium Armenum (*Collegio Armeno*) megalapításával, amelynek Galano 1666-ban bekövetkezett haláláig első prefektusa is volt.⁷⁷

Torosowicz Galano halála után rövid időre fellélegezhetett, de a Szentszék még inkább ellenőrzése alá akarta őt vonni. A pénzügyi visszaélések gyanúja miatt az 1660-as évek végén az érseket a Szent Hivatal kihallgatásra rendelte Rómába. Az érsek csak a harmadik felszólításra volt hajlandó eleget tenni a kérésnek. 1668-ban Rómába indult, ahol mintegy nyolc évet töltött. Rómában a Szent Hivatal nem marasztalta el az örmény főpapot, mert nem tudták rábizonyítani az ellene felhozott vádakat. Mivel sem a Szentszék, sem a Szent Hivatal nem bízott meg benne, 1675-ben Vardan Hunaneant (1644–1715) és egy másik fiatal örmény unitus papot, Theodor Wartanowiczot (1643–1692) kísérőül az érsek mellé rendelte.⁷⁸ Sőt Vardan Hunaneant – akit Epiphania címzetes püspökévé szenteltek fel – érseki koadjutornak szánták Torosowicz mellé.⁷⁹ A Szentszék azzal a nem titkolt szándékkal küldte a két papot Lembergbe, hogy ellenőrizzék, illetve sakkban tartsák Torosowiczot. Nem volt titok, hogy a hithű katolikus Hunaneanban elsősorban Torosowicz potenciális utódját látták. Ez nem kerülte el Torosowicz figyelmét sem.⁸⁰

Az érsek egyiküket, Wartanowiczot, csakhamar hívévé tette.⁸¹ A rendíthetetlen hitű fiatal örmény unitus főpapban, Hunaneanban viszont egyértelműen riválist látott, és mindent elkövetett, hogy Lembergben ellehetetlenítse őt.⁸² Ezt Torosowicz érsek könnyen megtehetette, hiszen a városban az összes fontos egyházi intézmény élén az ő emberei állottak. Emiatt 1678-ban Hunanean püspök a Szentszékhez fordult az áthelyezését kérve, és nem sokkal később Havasalföld érintésével Örményországba távozott.⁸³ A Szentszéken felháborodást keltett Hunanean püspök elüldözése.⁸⁴

1681 januárjában a Propaganda Fide javaslatára XI. Ince pápa (1676–1689) azonnal az érsek eltávolítása mellett döntött. Torosowicz viszont már nem érte meg felmentését, mert 1681. március 21-én Lembergben elhalálozott.⁸⁵ Híve, Wartanowicz pedig Konstantinápolyba menekült a számonkérés elől.⁸⁶

Torosowicz érsek uniója számos problémát vetett fel. A Torosowicz által letett katolikus hitvallás csak a római pápa primátusának elismerésére szorítkozott. Az 1596. évi breszti rutén uniótól eltérően nem terjedt ki olyan fontos kérdésekre, mint az unitus örmény papok és világiak javadalmazása és társadalmi helyzetük javítása. Ez utóbbi ugyanakkor feleslegesnek is bizonyult, hiszen az örmény egyház és a világiak a 14. század közepe óta széles körű gazdasági, kereskedelmi és önkormányzati privilégiumokkal rendelkeztek. Ha a római katolikus egyház a lengyelországi örményeket gazdasági kiváltságok fejében szerette volna uniáztatni, akkor ez a törekvés – pontosan a széles körű örmény kiváltságok tükrében – biztosan kudarcba fulladt volna.

Az unió ugyanakkor nem terjedt ki olyan égetően fontos teológiai és dogmatikai kérdésekre, mint a khalkédóni zsinat határozatainak és a *Filioque* elfogadására, a Triszagion-himnusz helytelen éneklésének elvetésére, továbbá a naptárhasználatra, az eukharisziára, valamint a liturgikus nyelvhasználatra. Torosowicz érsek uniói ellenére mindvégig a régi örmény szokások mellett tört lándzsát, és többek között ezért is küldte a Propaganda Fide Galanót, hogy úgymond javítsa ki az örmény unitusok körében dívó eretnek és schismatikus szokásokat és hibákat. A Szentszék továbbá azzal a problémával volt kénytelen szembesülni, hogy az unió csak akkor lehet Lengyelországban sikeres, ha a Torosowicz vezette örmény unitus örmény egyháznak intézményes keretet adnak, és biztosítják az érsekség számára az unitus örmény paputánpótlást.

Az unió egy olyan folyamatot indított el, amely a lengyelországi örmény közösségek teljes uniójához vezetett. Az unió egy több évszázados egyházi hagyományt tört meg, mert gyakorlatilag szétverte a régi apostoli örmény egyház helyi szervezetét, hogy utat engedjen az új unitus örmény egyházi szervezet kiépülésének Lengyelországban. Az apostoli egyház Lengyelországban szilárd alapokon állt, és az uniót Rómával csak komoly konfliktusok árán lehetett keresztülvinni. Torosowicz konfrontatív és ambiciózus személyisége megfelelt a római katolikus egyháznak. Ezzel magyarázható, hogy a Szentszék valójában nemtetszése ellenére sokáig szemet hunyt az érsek nem éppen finom módszerei, illetve zűrös magánélete felett; nem is beszélve arról, hogy Torosowicz soha nem fejezte be teológiai tanulmányait, és érsekké egy olyan örmény főpap (Melkiszedeek) szentelte fel, akinek saját egyházán belül mindvégig legitimációs problémái voltak.

Az érsek valójában egy, a szerkezetében szétesett egyházat hagyott maga után, és annak újjáépítése, az új egyházszervezet kiépítése utódjaira várt. Sarkított az a vélekedés is, hogy Torosowicz valójában az örmény katolikus egyház szervezetének alapjait rakta le. Ez nem felel meg a valóságnak, az érsekben nem volt meg az igazi katolikus szellem. Az unió megkötésében nem is nagy és nemes célok vezették, hanem pusztán ambícióból, öntörvényű hatalmi játékból, öncélúan, a közösségek heves tiltakozása ellenére mondott hűséget Rómának. Torosowicz nem is volt tudatában annak, hogy új egyházszervezetet építene ki Lengyelországban. Ő csak a saját érdekeit tartotta szem előtt. Öncélúsága, mint említettük, kapóra jött a római katolikus egyháznak. A Torosowicz-féle unió ugyanakkor előrevetítette más örmény közösségek sorsát, ugyanis konfesszionális szempontból érzékeny hatást gyakorolt a Podóliából és Moldvából 1668–1672 között Erdélybe menekült örménységre is.

Jegyzetek

¹ Az előzmények: Nagy Kornél: Az örmény apostoli egyház és Róma kapcsolata a középkorban. In: Világtörténet, 2006. ősz-tél, 47–51.

² Egyébiránt Hiak'intos püspök külön meghívót kapott a firenzei zsinatra a Szentszéktől, melyben arra kérték őt, hogy segítsen tető alá hozni az uniót az örményekkel. „Deus concordet vos in pace, in amore, in unione, quicquid Spiritus Sanctus illustraverit sanctam synodum, prompti sumus ei obedire.” Idézi: Alex Balgy: Historia doctrinae catholicae inter Armenos unionisque eorum cum Ecclesia Romana. Viennae, 1877. 88.; Gregor Hofman: Die Einigung der armenischen Kirche. In: Orientalia Christiana Periodica 5 (1939) No. 1. 151., 155.; John Gill: The Council of Florence. Cambridge, 1959. 305.; Az unitus Stefan Stefanowicz Roszka (örményesen: St'epanos Step'anean Rošk'ay) szerint az örmény katolikosz a ferrarra-firenzei zsinatra két püspököt és két vardapetet küldött tárgyalni. A szakirodalomtól eltérően itt az örmény történetíró Sargist, mint kaffai örmény püspököt, Yovak'im püspököt, valamint Martiros és T'omas nevű tudós örmény papokat említi. „Konstandin kat'olikos yasm ami anuamb bolor azgin Hayoc' arak'ē despans zYovakim episkoposn, Sargis episkoposn Kafayu, zMartiros ew zT'omas zvardapetsn, ork' čorekinn ēin ark' imastunk', aŕ surb žolovn Florenc'ioy, ur ēr Evkenios č'orrordn ew Yunac' kaysrn Yohannēs Palēlokos ew Yovsēp' patriargn Kostandinupolsi ew aylk' ew ēnkalan zamenayn sahmanadrut'iwns surb žolovoyrn aynorik'.” [Konstantin katolikosz abban az évben, az örmény nép nevében elküldi követeit – Yovakim püspököt, Sargis kaffai püspököt, Martiros és T'omas vardapeteket, kik mind a négyen tudós emberek voltak – a firenzei szent zsinatra, ahol jelen voltak még IV. Jenő pápa, Palailogosz János, a görögök császára, József, Konstantinápoly pátriárkája, és sokan mások, ahol elfogadták annak a szent zsinatnak minden rendelkezését.] Idézi: Step'anos Rošk'a: Žamanakagrut'awn kam ekelec'akank' tarekank'. Vienna, 1964. 156.; Gregorio Petrowicz: La chiesa armena in Polonia. Roma, 1971. 52.; Gustav Gündisch (Hrsg): Urkunden zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Band V. Köln–Wien, 1975. 25.

³ Mik'ayēl Č'amč'eanc': Patmut'awn Hayoc' i skzbanē ašxarhi minč'ew c'amn 1784 [Örményország története a világ keletkezésétől az 1784-es esztendőig]. Tomus 3. Venetika, 1786. 474.

⁴ „Christi sedem tenes, Christi vicarius es in sede apostolorum. Venimus ad te, caput nostrum. Venimus ad pastorem nostrum. Tu es fundamentum ecclesiae. Omne membrum, quod elongavit se a te, infirmatum est,

et gregem, qui se a te separavit, fera pessima decoravit eum. Ecclesia, quae te non fuit secuta vel per te sustentata, funditus fuit eversa. Tu caput, condole membris. Tu pastor, collige gregem. Tu fundamentum, confirma ecclesias. Tu, qui habes potestatem caelestium clavium, aperi nobis portam vitae aeternae.” Idézi: *Gregor Hofman* (ed.): *Documenta Concilii Florentini de Unione Armenorum*. Romae, 1935. 20.; *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 156.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. i. m. 52.

⁵ *Gregor Hofman*: Die Einigung. i. m. 158. 161.

⁶ „Minč' linēr i žołovn Florēnc'iaj miut'iwnn Yunac' ēnd ekelec'woyn Hřomay žamanec'in Hayoc' kat'olikosis patgamawork'n, ork' xndrec'in i surb žołovoyn usanil čšmarit hawatoy, oroc' Ewgenios p'ap'n zhawatoy dawanut'iwnn, aysink'n zHanganakn Konstantinu Polsi žołoynd ēnd bariwk'n Or i Hōri ew yOrdwoy bxi, tay, ew zeōt'n xorhurds ekelec'woy tay. Ew Hayk' patgamawork's zays ew zžołovn K'alkedoni ew zaylsn ēndunec'in.” [Miközben a firenzei zsinaton a görögöknek a Róma egyházával történő uniója zajlott, megérkeztek az örményországi katolikosz küldöttei, akik azt kérték a szent zsinaton, hogy hadd tanulhassák meg az igazi hitnek dolgait, vagyis Jenő pápa hitvallását; azaz mutassa meg a konstantinápolyi zsinat hitvallását azzal mondatl, hogy az „Atyától és a Fiútól származik”, és mutassa meg az egyház hét szentségét is. Az örményországi küldöttek mindezeket, valamint a khalkédóni és a többi egyetemes zsinatok tanítását is elfogadták.] Idézi *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 156.

⁷ *François Tournbize*: Histoire politique et religieuse de l'Arménie. Paris, 1900. 369.; *Jean De Guibert*: Le décret du Concile de Florence pour les Arméniens; sa valeur Dogmatique. In: Bulletin de Littérature Ecclésiastique, 20 (1919) 81–95. 150–162. 195–215.; *Gregor Hofman*: Die Einigung. i. m. 165–169.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. i. m. 53.

⁸ *Gregor Hofman*: Die Einigung. i. m. 173–176.

⁹ *Zbiegniew Olbertyński*: Die Florentiner Union der polnischen Armenier und ihr Bischofskatalog. Roma, 1934. 44.

¹⁰ „Unde iidem tui oratores, Spiritui Sancto acquieverunt puris animis et assensum sponte praestiterunt decreto, quod praesidentibus nobis per dictam synodum vicesimo secundo mensis novembris proxime praeteriti promulgatum extitit.” Idézi: *Zbiegniew Olbertyński*: i. m. 12. Olbertyński igen töredékesen közölte ezt a dokumentumot, annak ellenére, hogy az érsek jelenléte mellett szállt síkra. Nasredinean érsek zsinati részvételét Hofman is megerősítette. „Unde iidem tui oratores, tamquam viri sapientes, cognoscentes romanae ecclesiae veritatem ita ostensam et declaratam fuisse, ut nulla contradictio fieri posset, ac huiusmodi cognite veritati et ipsi Spiritui Sancto, per quem Christus, salvator noster, qui aeterna veritas est, ecclesiam, sponsam suam, omnem veritatem docturum esse praedixit, obistere non valentes. Considerantes insuper, hanc sanctam synodum eodem Spiritui Sancto innixam, diffiniri velle, prout diffinitum est, edocti, Spiritui Sancto acquieverunt puris animis et assensum sponte praestiterunt decreto, quod praesidentibus nobis per dictam synodum vicesimo secundo mensis Novembris proxime praeteriti promulgatum extitit.” Idézi: *Gregor Hofman* (ed.): *Documenta*. i. m. 50.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. i. m. 54.

¹¹ A dokumentum címe: lura armenicalia, privilegia et documenta, in archivio residentiae privilegitae nobilium ac honoratorum dominorum iudicum nationis Armenae Leopoliensis reperibilia, anno Domini 1781, die 29-va Mai revisa. Lásd erről: *Zbiegniew Olbertyński*. i. m. 24. Az iratot jelenleg a velencei mechatarista főapátság levéltárában őrzik.

¹² „Anno incarnationis Domini 1439 die 18va mensis Januarii. Venerabilis Gregorius, archiepiscopus Illouae, misit oratores duos ad sinodum Florentinam, praesidente Eugenio summo pontifice. Qui cum adessent sanctae sinodi in omnibus sessionibus, exauditis omnibus controversiis ad sanctam fidem sese regulantibus et sese in omnibus argumenti convincentibus illuminati gratia Spiritus Sancti, ad quam directe a venerabili Gregorio, archiepiscopo suo et populo armenorum ad eandem sanctam synodum ordinati fuerunt, in omnibus adhaeserunt, tam suo, quam archiepiscopi sui et populi Armeni nomine, uti ordinati legati post quam subsecutam unionem cum Sancta Sede Apostolica, summus pontifex Eugenius literis suis missilibus, fraternae charitatis plenius datis per dilectum filium Narsem monachum Caphensem, in his negotiis bene informatum, praedictum archiepiscopum ad sanctam unionem adhortavit, ut eidem decreto assentiat et ex se ipso exemplum populo armeno praebeat et instituat, nec non literas responsiales per eundem dilectum Narsem monachum de firma declaratione sua eiusmodi sinodialis decreti dirigat Florentiam.” Idézi: *Zbiegniew Olbertyński*: i. m. 24.; *Gregor Hofman* (ed.): *Documenta*. i. m. 52.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. i. m. 57.

¹³ *Franz Bischoff* (Hrsg): *Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg*. Wien, 1864. 16–19.

¹⁴ *Zbiegniew Olbertyński*: i. m. 44.; *Gregor Hofman* (ed.): *Documenta*. i. m. 1935. 47.

¹⁵ *Mesrop Vardapet*: *Patmut'iwñ hay ekelec'ii* [Az örmény egyház története]. Pëyrut', 1957. 181–182.

¹⁶ „Filii quoque mei spirituales Sarchis Verthebet et Thomas Verthebed venerunt ad te, meam personam repraesentantes. Quidquid tecum fecerunt ac dixerunt, totum gratiose accepto, quo a te altissimo sit statutum.” Idézi: *Gregor Hofman* (ed.): *Die Einigung*. i. m. 176–177.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa

armena in Polonia. i. m. 59.

¹⁷ *Aṙak'el Dawrižec'i*: Patmut' iwn Aṙak'el vardapeti Dawrižec' woy [Aṙak'el Dawrižec'i vardapet története]. Valaršapat, 1896. 418–419.

¹⁸ „Peractis mihi a Sede Apostolica commissis in partibus Armeniae inferioribus, cum me sensissent orientales antistites occidentales partes adire volentem legatione functurum, accurate singuli mihi suas litteras destinarunt. Voce itaque omnium orientalium antistitum, potissime vero Reverendissimi Domini Carabith Patriarchae Vagserabat et grandis omnium Armenorum, Honoratissimorum et Dominorum Archiepiscoporum Nachaoensis, Gambaliae, Taurisii et Tafesilii, qui quamvis vivant sub tyrannica servitute, tamen Sedis Apostolicae magisterio semper intendunt.” Idézi: *Gregor Hofman*: Die Einigung. i. m. 184.; Lásd erről még: *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. i. m. 59–60.

¹⁹ *Mik'ayēl Č'amč'eanc'*: i. m. 483–484.; *Gregor Hofman*: Die Einigung. i. m. 179–182.

²⁰ „Ne sine ulla recusatione reciperent, quicquid, Sancta Synodus decerneret atque declararet.” Idézi: *Zbiegniew Olbertyński*: i. m. 44.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. i. m. 60.

²¹ *Oscar Halecki*: From Florence to Brest. Rome, 1958. 55–59.

²² „Pium tuae fraternitatis ardorem in procuranda Armenorum populorum unione cum Romana Ecclesia commendamus plurimum in Domino et veris laudibus extollimus.” Idézi: *Zbiegniew Olbertyński*: i. m. 44–45.

²³ Az unió kapcsán felmerült az a hipotézis, hogy Nasredinean érsek Lembergben úgynevezett preuniós állapotot teremtett, és ezzel előkészítette a lengyelországi örmények unióját a 17. században. Ez a megállapítás erőltetettnek tűnik, és semmilyen valóságalapja nincs. Először is a 17. század elejéig a lengyelországi örmény egyház az egyik leglojálisabb híve volt az örményországi katolikoszoknak. Másodsor a 17. század elején meginduló uniós törekvéseket nem szabad összekapcsolni a firenzei unióval, mert mindkettőt különböző megfontolások vezették, és jellegüket tekintve is nagy különbségek mutatkoztak. A 15. században Lemberg örmény érseksége tulajdonképpen az akkori hivatalban lévő katolikosz (VI. Konstantin) szándékának megfelelően járt el: azaz volt politikai felhatalmazása, szemben a 17. századival, amely bizonyos tekintetben öncélú és konkrétan egy bizonyos személyhez köthető unió volt. Lásd erről: *Lewond Ališan*: Hay–Venet kam arnč'ut' iwnk' Hayoc' ew Venetec' [Hay–Venet. Az örmény–velencei kapcsolatok története]. Venetika, 1896. 134.; *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 157.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. i. m. 61.; *Puskás Attila*: Az örmény apostoli egyház és az örmény katolikus egyház identitástudata. In: Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében. Szerk.: Öze Sándor–Kovács Bálint. Pélicsaba, 2006. 23.

²⁴ *Nagy Kornél*: II. Aristakēs katolikos enciklikája 1476-ból. In: Egyháztörténeti Szemle, 2 (2001) 1. sz. 112–113.

²⁵ *Malakiai Örmanean*: Azgapatum [Nemzettörténet]. Konstandupol, 1960. 2287–2290.

²⁶ *Nersēs Akinean*: Azatut' ean šaržumē XV–XVI darun Hayoc' mēj [Szabadságeszmék a 16–17. századi Örményországban]. In: Handēs Amsorea, 31–32 (1917–1918). 141–154.

²⁷ *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. i. m. 87–88.

²⁸ *Minas Bžškeanc'*: Čanaparhordutiwn i Lehasan [Lengyelországi utazás]. Venetika, 1830. 110.; *Lewond Ališan*: Hayapatum [Örmény történet]. Venetika, 1901. 593.

²⁹ *Lewond Ališan* (Ašx.): Kamenic' Taregirk' Hayoc' Lehastani ew Rumenioy [Kamenec'i krónika. A lengyelországi és romániai örmények évkönyvei]. Venetika, 1896. 324–326.

³⁰ *Mik'ayēl Č'amč'eanc'*: i. m. 517.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. i. m. 90–91.

³¹ *Paulus Sarpi*: Historia Concilii Tridentini. Lipsiae, 1699. 653–654.

³² Roszka szerint V. István katolikosz 1551-ben halt meg Lembergben. Sírja az érseki székesegyházban található. „Step'anos Kat'olikos Ėjmiacini kam ėnkac' eal yat'oroyan kam iwrovi t'oleal, ert'ay i Hrom ew kataraeal zhnazandut' iwn ew zuxtn iwr gay i Lėopolis ew meřani yasm ami, orpēs c'uc'anē gerezmak'arin nora gim. 1551 [István Ėjmiacini katolikosz miután elfoglalta székét, és elhagyta híveit, Rómába távozott, ott engedelmességet és esküt téve Lembergbe érkezik, és ugyanabban az évben (sic! 1551) meghal, mint ahogyan azt a sírfelirata is mutatja]. Hoc sepulchrum est Reverendissimi Patris Stephani Patriarchae maioris Armeniae, qui Romae fuit et Leopolim adveniens animam suam Deo tradidit.” Idézi: *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 164.

³³ A missziók fogadásának nemcsak teológiai és dogmatikai, hanem politikai okai is voltak. A két iszlám birodalom útközözonájában fekvő örmény tartományok a keresztyén Nyugattól várták a segítséget, hogy megszabaduljanak az idegen uralomtól, így az egyház egyes, felsőbb körei is hajlandónak mutatkoztak az egyesülésre Rómával. *Nersēs Akinean*: Movsēs Tat'ewac'i Hayoc' Kat'olikosn ew ir žamanakē [Movsēs Tat'ewac'i az örmények katolikosza és pontifikátusa]. Vienna, 1936. 37–39., 322.

³⁴ *Malak' iay Örmanean*: Hayoc' ekelec' in [Az örmény egyház]. Erewan, 1993. 108.

³⁵ *Aṙak'el Dawrižec'i*: i. m. 54–55.; *Edmond (= Ödön) Schütz*: An Armenian–Kipchak Document of 1640 from Lvov and its Background in Armenia and in the Diaspora. In: Between the Danube and the Caucasus.

A Collection of Papers concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe. Ed. by György Kara. Budapest, 1987. 268.

³⁶ *Malakiay Ōrmanean*: Hayoc' ekelec'in. i. m. 95–101.

³⁷ *Hay žokovurdi patmut'yun* [Az örmény nép története]. Vol. 4. Erewan, 1972. 116. (A továbbiakban: Patmut'yun.)

³⁸ Patmut'yun. i. m. 99.; *Ašot Abrahamyan*: Hamařot urvagic hay galt'avayreru patmut'yan [Az örmény kolóniák vázlatos története]. Vol. 1. Erewan, 1964. 253.; *Schütz Ödön*: Az örmények kitelepítése Perzsiába. Az 1604-es 'nagy sürgűn' örmény források alapján. In: Keletkutatás, 1988. ősz, 50–66.

³⁹ *Ařakel Dawriřec'i*: i. m. 206.; *Step'anos Rořk'ay*: i. m. 168–169.

⁴⁰ *Ařakel Dawriřec'i*: i. m. 202–206.

⁴¹ Érdekeség, hogy maga Melkiszdedek nem települt át Perzsiába, hanem az örmény területeken maradt, és jó két évtizedig vezette az egyházat. Az örmény egyháztörténeti munkák elég megvetően nyilatkoznak a főpap cselekedeteiről, azt hangoztatva, hogy Melkiszdedek nem törvényes úton lett az örmény egyház vezetője. Ugyanakkor százötven korabeli kézirat és szertartáskönyv kolofónjából (*yiřatakaran*) az derül ki, hogy százharmincban kimondottan Melkiszdedeket említik, és csak tizenhatban V. Dávidot. Tíz dokumentumban fordul elő mindkettő az örmények egyházfőjeként. Lásd erről a következő: *Ařak'el Dawriřec'i*: i. m. 1896. 218–219.; *A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth Century*. Vol. 1. London, 1939. 101. 160–161.; *Step'anos Rořk'ay*: i. m. 1964. 170.; *Vardan Hakobyan* – *Aram Hovhannisyan* (Ařx.): Hayeren jeřagreru XVII dari hiřatakaranner [17. századi örmény kéziratok kolofónjai]. Vol. 1. Erewan, 1974. VII–VIII. XIII–XIV.; *Schütz Ödön*: i. m. 269–270.

⁴² *Lewond Aliřan*. Hay–Venet. i. m. 1896. 205.

⁴³ *Ařak'el Dawriřec'i*: i. m. 217.; *Step'anos Rořk'ay*: i. m. 1964. 171.; *Schütz Ödön*: An Armenian–Kipchak Document. i. m. 277.

⁴⁴ *Malakiay Ōrmanean*: Azgapatum. i. m. 2316–2317.

⁴⁵ *Nersēs Akinean*: Movsēs. i. m. 176.; *Malakiay Ōrmanean*: Azgapatum. i. m. 2316.; „Melk'iset' kat'olikos Eřmiancni greac' zhazandut'iwn ew zdawanut'iwn ař Grigor ŽE.” [Melkiszdedek (ellen)katholikosz Eřmiancinnál katolikus hitvallást és engedelmeséget tanúsító levelet írt XV. Gergely pápának.] Idézi: *Step'anos Rořk'ay*: i. m. 171.; Roszka szerint Melkiszdedek 1623-ban VIII. Orbán pápának is írásban letette a katolikus hitvallást. „Noyn Melk'iset' kat'olikosn orpēs i veroy, 1622, greac' ew ař Urbanos Ė.” [Ugyanaz a Melkiszdedek (ellen)katholikosz, mint az előbb 1622-ben, írásban (hitvallást) tett VIII. Orbán pápának.] Idézi: *Step'anos Rořk'ay*: i. m. 172.

⁴⁶ *A Chronicle of the Carmelites*. i. m. 210.; *Malakiay Ōrmanean*: Azgapatum. i. m. 2322–2323.

⁴⁷ *Karekin Sarkissian*: The Council of Chalcedon and the Armenian Church. London, 1975. 112–115.

⁴⁸ *Nersēs Akinean*: Movsēs. i. m. 300–304.; *A Chronicle of the Carmelites*. i. m. 319.

⁴⁹ *A Chronicle of the Carmelites*. i. m. 99., 191., 210., 244.

⁵⁰ Világosító Szent Gergely ereklyéje a pápai kincstárba került, és azt csak 2001-ben szolgáltatta vissza a római katolikus egyház az örmény apostoli egyháznak. Az ereklyéről lásd bővebben: *Ařak'el Dawriřec'i*: i. m. 9–13., 27–29., 222–228.; *A Chronicle of the Carmelites*. i. m. 321. 344.; *Schütz Ödön*: An Armenian–Kipchak Document. i. m. 269., 276.

⁵¹ *Gregorio Petrowicz*: L'unione degli armeni di Polonia con la Santa Sede. Roma, 1950. 11.; *Step'anos Rořk'ay*: i. m. 164.; *Schütz Ödön*: An Armenian–Kipchak Document. i. m. 272–275.

⁵² *Ařak'el Dawriřec'i*: i. m. 364.; *Nersēs Akinean*: Movsēs. i. m. 339–359.

⁵³ A későbbi lembergi – és egyben első – örmény unitus érsek, Vardan Hunanean beszámolója szerint maga III. Mózes katolikosz tizenkét örmény püspökkel együtt is uniált Rómával. Ezt az anyaországi örmény források nem erősítik meg, sőt a szentszéki követjelentések sem tesznek róla említést III. Mózes uniójáról. Erről az eseményről a szentszéki levéltárakban adatot nem találtam. Vö erről: *Mik'ayēl Ć'amē'eanc'*: i. m. 610–612.; *Nersēs Akinean*: Movsēs. i. m. 350.; *Step'anos Rořk'ay*: i. m. 173.

⁵⁴ *Oscar Halecki*: Európa millenniuma. Budapest, 1993. 186.

⁵⁵ *Frank Zacharyasiewicz*: Wiadomoř o Ormianach w Polsce. Łwów, 1842. 78.

⁵⁶ Tulajdonképpen ekkor alakult meg a lembergi örmény érsekség is. I. Mesrop (Mesrop Artazec'i) volt az örmény egyházfő. Lásd erről: *Malakiay Ōrmanean*: Hayoc' ekelec'in. i. m. 255.

⁵⁷ Vö. erről részletesen: *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. i. m. 22. 37–46. 61., 91., 238., 248., 261., 296., 300.

⁵⁸ *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 51.

⁵⁹ *Ařak'el Dawriřec'i*: i. m. 364.

⁶⁰ *Ařak'el Dawriřec'i*: i. m. 365–366.; *Ašot Abrahamyan*: i. m. 222–223.; *Gayane Pingirian*: La chapitre 28 du „Livres des Histoires” d'Ařak'el Dawriřec'i et ses sources concernant le mouvement des colonies arméniennes d'Ukraine durant les années 20–50 du 17e siècle. In: Revue des études arméniennes, 14 (1980). 451–452.; Roszka szerint Torosowicz Melkiszdedek ellenkatholikosz kezébe tette le a katolikus hitvallást. Az

ellenkatholikosz tulajdonképpen azért is szentelte fel Torosowiczot, mert Mesrop Kaffayec'i érsek 1624-ben bekövetkezett halála óta az örmény érseki széket nem töltötték be Lembergben. „Melik'set' kat'olikos žamaneal i Lehs, i Lëopolis, ew gteal [ér] zat'oqn parap, jepnadř zabelay tēr Nikolayos T'orosovič' [Ark']episkopos Hayoc' Leahac'woc' ew tay nma ařnel dawanut'iwn ullap'ař hawatoy ěnddēm kamac' žolovrdëann, or deř ewš herjwacol ěr.” [Melkiszsedek [ellen]katholikosz i lengyelországi Lembergbe érkezve az örmény érseki széket üresen találta, és majd a lengyelországi örmények érsekévé szentelte fel Nikol Torosowicz szerzetest, aki az akkor még eretnek közösség akarata ellenére letette [Melkiszsedek] kezébe a katolikus hitvallást.] Idézi: *Step'anos Rošk'a*: i. m. 172.; Lásd erről: *Minas Bžškeanc'*: i. m. 107.; *Jakob Dašan* (Ašx.): C'uc'ak hayerēn jeřagrac Matenadaranin Mxitareanc' i Vienna [A bécsi mechtarista kongregáció örmény kéziratgyűjteményének katalógusa.]. Vienna, 1895. 441.; *Lëwond Ališan* (Ašx.): Kamenic'. Taregirk' Hayoc' Leħastani ew Rumenioy [Kamenec'i krónika. A lengyelországi és romániai örmények évkönyvei]. Venetik, 1896. 110. 172–176. 185.; *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia. i. m. 136.

⁶¹ *Nersēs Akinean*: Movsēs. i. m. 249–250.; *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 16., 52.

⁶² „Ex magna familia et nobilissimi viri filius.” APF (= Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Roma) SOCG (= Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali). Vol. 291. Fol. 167r.–v.; Lásd erről: *Frank Zacharyasiewicz*: i. m. 78.; „Nicolaus natus quondam Baronis Iacob Torozoviti nationis Armenorum.” Idézi: *Patritius Gauchat* (ed.): Hierarchia Catholica medii et recentiores aevi. Vol. 4. (1592–1667). Monasterii, 1935. 220.; *Nersēs Akinean*: Movsēs. i. m. 250.

⁶³ *Lëwond Ališan* (Ašx.): Kamenic'. i. m. 204.; *Ařak'el Dawrižec'i*: i. m. 364.; *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 174.

⁶⁴ *Frank Zacharyasiewicz*: i. m. 77.; *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 9–12., 23.

⁶⁵ *Lëwond Ališan* (Ašx.): Kamenic'. i. m. 204.; *Nersēs Akinean*: Movsēs. i. m. 251–255.

⁶⁶ APF SC (= Scritture riferite nei Congressi) Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 70r.–71r.; Lásd erről: *Ařak'el Dawrižec'i*: i. m. 366–369.; *Lëwond Ališan* (Ašx.): Kamenic'. i. m. 25. 206. 211.; *Nersēs Akinean*: Movsēs. i. m. 255.; *Gayane Pingirian*: i. m. 451.; *Schütz Ödön*: An Armenian–Kipchak Document. i. m. 290–291.

⁶⁷ *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 25–26.

⁶⁸ APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 102r.–v. Fol. 103r.–104v.; Lásd erről: *Ařak'el Dawrižec'i*: i. m. 375–376.; *Lëwond Ališan* (Ašx.): Kamenic'. i. m. 209.; A Hierarchia Catholica szerint Torosowicz 1630-ban tért át a római katolikus vallásra, és 1635. május 22-én lett leMBERGI ÖRMÉNY UNITUS ÉRSEK. A palliumot a Szentszéktől 1639. július 9-én kapja meg. „Undecimo Kalendas Iunii anno 1635 Nicolaus (...) promovetur ad Ecclesiam Archiepiscopalem Leopoliensis.” Idézi: Hierarchia Catholica. i. m. 220.

⁶⁹ „Cum clericis meis intercipi, incarcerationi et poenis arbitris punivi.” APF SOCG. Vol. 64. Fol. 148r.; APF SOCG. Vol. 65. Fol. 164r.–v.; Lásd erről: *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 123.; *Schütz Ödön*: An Armenian–Kipchak Document. i. m. 295.

⁷⁰ APF SOCG. Vol. 293. Fol. 151r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 109r. Lásd erről: *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 79–80. 101–102.; *Schütz Ödön*: An Armenian–Kipchak Document. i. m. 296.

⁷¹ APF SOCG. Vol. 293. Fol. 247r. Fol. 249r. Fol. 256r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 107r.–108v. Fol. 110r. Lásd erről: *Ařak'el Dawrižec'i*: i. m. 383.; *Gregorio Petrowicz*: i. m. 104. 115.; *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 176.

⁷² Torosowicz érsek Andrea Scalimoli da Castellana konventuális ferences szerzetes, misszióprefektus levelén keresztül kérte ifjabb Antonio Barberini bíborost, a Propaganda Fide prefektusát, és a Domonkos-rend kardinális protektorát, hogy hívja vissza Lembergől Piromallit, aki öt rendszeresen zaklatta. „Il presente lator di questa Monsignor Illustrissimo et Reverendissimo Arcivescovo d'Armenie residente in detta città di Leopoli, prelado veramente degno d'esser honorato, et stimato in queste parti dalla Sacra Congregatione, si per il suo ardentissimo zelo, che ha di propagar' la Santa Fede Cattolica com'anco per la sua integerrima vita. Hora viene in Roma per smorciare un'accensa face d'un ambizioso zizanatore che seminato zizanie ha germinato una grande scisma con gradissimo detrimento della santa fede apostolica romana. Sua Signoria s'abbochi con l'Eminentissimo Signor Cardinale Antonio, che non solo come prefetto di questa Sacra Congregatione, ma particolarmente come protettore della religione dominicana, si chiami a se con bel modo questo Padre Dominicano, che perturba la buona mente, et impedisce la fruttuosa et pastoral' cura di questo prelado, et non si dia più luogo di ritornare in questa parti, ma si trattenghi nella sua religione domenicana, ut remotu causa, removeatur effectus magni detrimenti, quod ex schismaticis operibus istius Patris Dominicani posset in die venire in Sanctam Fidem Catholicam.” Idézi: *Tóth István György* (ed.): Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania. 1572–1717). Vol. 2. Roma–Budapest, 2002. 1284. Piromalli és Torosowicz konfliktusáról lásd még: *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 176.

⁷³ Hierarchia Catholica. i. m. 1935. 115. 253.; *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 113–115.; Marcantonio van den Oudenrijn (ed.): Linguae Haicanae scriptores Ord. Praed. Cong. Fratrum Uniatorum et FF. Armenorum. Bern, 1960. 50.

⁷⁴ *Aṛak'el Dawrižec'i*: i. m. 387.; *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 266.; *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 176–177.

⁷⁵ „Vivet cum meretrice vitam agit sordissimam, cum mulier manet et eam tenet publice et fovet, cum qua prolem suscepit trinom.” APF SOCG. Vol. 65. Fol. 165/r.–v.; APF SOCG. Vol. 224. Fol. 101r.; APF SOCG. Vol. 225. Fol. 100/r.–v.; APF CP (= Congregazioni Particolari). Vol. 22. Fol. 5r. Fol. 144/r.–v.; Lásd erről: *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 124., 195–196., 266.

⁷⁶ APF SOCG. Vol. 121. Fol. 322r.; APF SOCG. Vol. 228. Fol. 37r. Fol. 122/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 118/r.–v. Fol. 394/r.–v.; Lásd erről: *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 165., 172.; *Step'anos Rošk'ay*: 180–181. 195.; *Schütz Ödön*: An Armenian–Kipchak Document. i. m. 303–305.

⁷⁷ APF SOCG. Vol. 225. Fol. 132/r.–v.

⁷⁸ Lásd erről az alábbi Propaganda Fide dokumentumokat: APF Acta SC (= Acta Sacrae Congregationis). Vol. 39. Fol. 207/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 1. Fol. 462r.–463/v. Fol. 466r. Fol. 484r. Fol. 485r. Fol. 490/r.–v. Fol. 507r. Fol. 510r. Fol. 511/r.–v. Fol. 513r.–514r. Fol. 515/r.–v. Fol. 517r.–518/v. Fol. 520/r.–v. Fol. 521/r.–v. Fol. 522r. Fol. 525r.–526/v. Fol. 527r. Fol. 529/r.–v. Fol. 585r.–598/v. Fol. 602r.–610/v. Fol. 616/r.–v. Fol. 618/r.–v. Fol. 620r.–621/v. Fol. 632r. Fol. 633r.–634/v. Fol. 636r. Fol. 638r.–639r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 199/r.–v. Fol. 200/r.–v. Fol. 209r.–211/v. Fol. 226r. Fol. 227r.–228r. Fol. 231/r.–v. Fol. 238r. Fol. 332r.–337/v. Fol. 493/r.–v. Fol. 517r.; Roszka szerint Hunancant maga Torosowicz szentelte püspökké, de ezt a szentszéki dokumentumok nem erősítették meg. Sőt az unitus történetíró Wartanowiczról munkájában egy szót sem ír. „Nikolayos Ark'episkoposn t'uylatwut'eamb Surb Žolovoyñ, ėntrĕ ew jĕnadrĕ yaĵord iwr zTĕr Vardann Yunanean, anwamb Episkopos Epifaniyoy.” [Nikol érsek a Szentszék jóváhagyásával Epiphania címzetes püspökének választja meg és szenteli fel helyetteséül (sic! koadjutorává) Vardan Hunanean nevű urat.] Idézi: *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 183.

⁷⁹ APF Acta SC. Vol. 39. Fol. 207r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 209r.–221/v. Fol. 226/r.–v. Fol. 227/r.–v. Fol. 231/r.–v. Fol. 238/r.–v. Fol. 300r. Fol. 335r.–337/v.; Lásd erről: *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 182–183.

⁸⁰ APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 442/r.–v.

⁸¹ APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 448r. Fol. 450r. Fol. 470/r.–v. Fol. 487r. Fol. 493/r.–v. Fol. 542r. Fol. 548r. Fol. 556/r.–v. Fol. 596/r.–v.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 100/r.–v. Fol. 132r. Fol. 133r. Fol. 144r.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 287r.; APF SC MPR (= Moscovia Polonia Rutenia). Vol. 1. Fol. 660/r.–v.; Wartanowiczról lásd: *Athanasius Welikyj* (ed.): *Litterae episcoporum historiam Ucrainiae illustrantes*. Vol. 3 (1665–1690). Romae, 1974. 165–167.

⁸² APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 381r.–382/v. Fol. 413r.–417/v. Fol. 420/r.–v. Fol. 427r. Lásd erről: *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 1950. 225–229. 235. 246–251. 266–270. 297.

⁸³ APF Acta SC. Vol. 39. Fol. 208r.; APF SOCG. Vol. 225. Fol. 270r.; Lásd erről: *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 295.

⁸⁴ APF SC Fondo Armeni. Vol. 2. Fol. 574r. Fol. 650/r.–v.; APF SC Fondo MPR. Vol. 2. Fol. 244/r.–v. Fol. 260r.–261/v. Fol. 264r.–267/v.

⁸⁵ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 287r. Fol. 353r. Fol. 361r.–362/v. Roszka a korát illetően téved, hiszen Torosowicz 1604-ben született, és a 77. évében volt halálakor. „Nikolayos T'orosoviĕ'n Ark'episkoposn Lĕopolsi golov amac' 85, yaysm ami Marti 21, yet anpatmeli ašxatanac' iwroc', ardeamk' li hangeaw i K'ristos, i Lĕopolis.” [Nikol Torosowicz leMBERGI érsek annak az éVnek [1681.] március 21-én 85 éves korában, szavakban ki nem fejezhető fÁradozásai után, LemberGBen megbékÉlt Krisztusban.] Idézi: *Step'anos Rošk'ay*: i. m. 184.

⁸⁶ APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 282r. Fol. 310/r.–v.; APF SC Fondo Moldavia. Vol. 2. Fol. 126r.–127r. Fol. 134r.–135/v.; Lásd erről: Bĕni Miut'iwn Hayoc' Lehasani ėnd ekelec'woyn Hĕovmay. Žamanakic' Yišatakarakn' [A lengyelországi örmények erőszakolt uniója Rómával. Korabeli megemlékezések alapján]. Sankt-Petersburg, 1884. 26., 31., 38., 164.; *Aṛak'el Dawrižec'i*: i. m. 384.; *Gregorio Petrowicz*: L'unione. i. m. 307.; *Schütz Ödön*: An Armenian–Kipchak Document. i. m. 305., 309.

PIAST ALAKJÁNAK VÁLTOZÁSA A LENGYEL TÖRTÉNETI HAGYOMÁNYBAN

Majd' minden lengyel gyerek ismeri a régi regét Piastról, a kerékgyártóról (o Piascie kolodzieju). A Piast-monda legkorábbi írott változatában, amely a 12. század elején keletkezett, Piastot ura, Popiel fejedelem egyik szegény szántóvetőjeként ábrázolja a krónikás, a 16. századtól azonban méhészként, vagy pedig kerékgyártóként kezdik emlegetni. E rövid dolgozatban azokat a középkori és kora újkori krónikákat vizsgálom, amelyek említést tesznek Piastról, egészen Marcin Bielski 1597-ben megjelent *Kronika Polska* című művéig, amely az első lengyel nyelvű krónika. A különböző krónikákban mind Piast alakja, mind a hozzá kapcsolódó történet több jelentős változáson ment át az egymást követő évszázadok során. A krónikák keletkezésének történelmi, társadalmi, politikai és kulturális hátterét vizsgálva arra keresem a választ, vajon milyen körülmények okozták az eredeti történet oly jelentős változásait.

Bár a Piast-monda gyökerei mélyen visszanyúlnak a nyugati szlávok pogány múltjába, első ismert változata a történészek által Gallus Anonymusnak nevezett idegenből érkezett bencés szerzetes 12. század elején keletkezett krónikájában maradt fenn.¹ A Piast-monda legkorábbi változata szerint élt Gniezno várában (ami szlávul fészket jelent) egy fejedelem, Popiel, akinek volt két fia, és egy szegény szántóvető, Piast, a feleségével, Rzepkával. Őnek is volt egy fiuk. A fejedelem és a szántóvető egyszerre, pogány szokás szerint ünnepelték fiaik hajnyírását. Isten titkos terve szerint ugyanaznap két idegen érkezett Gnieznóba. A vendégjogot semmibe véve kidobták őket a várból. A fejedelem embereinek kegyetlenségén felháborodva a váralja felé vették útjukat, ahol szerencsésen megérkeztek a szegény Piast és Rzepka kunyhójához, akik szívesen fogadták őket, felajánlva minden ételüket és italukat: egy kis malacot és egy hordócska erjesztett sört. A vendégek örömet elfogadták a meghívást, majd a kunyhóba lépve így szóltak: „Örvendjetek jöveteliinknek, érkezésünk hozza nektek javak bőségét, utódaitoknak megbecsülést és dicsőséget” (nos advenisse gaudeatis et in nostro adventu bonorum copiam et de sobole honorem et gloriam habeatis).² Ezután Piast és Rzepka meghívták barátait egy szerény ünnepségre, ahol is csodálatos módon nem fogyott, inkább szaporodott az étel és az ital. Mindeközben a fejedelem lakomáján ennek ellenkezője történt. A teli tálak és kancsók hirtelen kiürültek. Végül, a két vendég unszolására Piast meghívta a fejedelmet, vendégeivel együtt, jönnének el a fia hajnyírására, ahol a két idegen végül lenyírta a fiú haját, és a Siemowit nevet adták neki. Évekkel később Siemowit Isten akaratából a lengyelek fejedelme lett, Popielt és két fiát pedig hosszas üldöztetés után egy szigeten felfalták az egerek. Ez az alaptörténet, amely két szálon fut, egyfelől Popielnek és utódainak pusztulását, másfelől Piastnak és családjának felemelkedését meséli el.

Az említett krónika a 12. század tízes éveinek közepén keletkezett, miután III. Boleszló, Lengyelország fejedelme, lovagjai segítségével elűzte az országból bátyját, Zbigniewet, visszaverte V. Henrik német király támadását, minek eredményeképp egy időre teljesen függetlenné vált a Német-római Császárságtól. Ezt követően elfoglalta és megtérítette a korábban minden térítő és hódító kísérletnek keményen ellenálló gdański Tenger melléket és lakóit, a pomeránokat.

A Piast-monda leírásának – ugyanúgy, mint Gallus Anonymus egész krónikájának – kettős célja volt. Egyrészt Ferdeszájú Boleszló uralmának legitim voltát, vala-

mint morális és politikai megalapozottságát igyekezett alátámasztani, bemutatni hősiek és dicsőséges küzdelmeit Lengyelország ellenségeivel, mind a keresztény németekkel és csehekkel, mind pedig a pogány poroszokkal és pomeránokkal szemben. Másrészt tudatosítani akarta a fejedelmi dinasztia kiemelkedően fontos és különleges szakrális szerepét Lengyelország történelmében. Ezek azok az okok, amelyek miatt a Piast-monda az első lengyel krónika legelejére került. Be kellett mutatnia, hogy az isteni gondviselés elmozdítja az alkalmatlan és tehetetlen uralkodót az ország éléről, hogy helyébe egy másik, alkalmas és cselekedni képes jelöltet állíthasson. E tekintetben, ahogy Czesław Deptuła *Galla Anonima mit genezy Polski* című könyvében kiemeli, a monda hasonlít Saulnak és Dávidnak Sámuel könyveiben leírt ótestamentumi történetéhez, ahol is az első királynak, Saulnak el kell buknia, és embereivel, valamint fiaival együtt meg kell halnia ahhoz, hogy az *igazi* király, Dávid és örökösei uralkodhassanak Izraelben.³

III. Boleszló számára a monda nagyon fontos volt, mert egyfelől igazolásként szolgált arra, hogy miért üzte el és vakíttatta meg bátyját, Zbigniewet, apja törvényes örökösét, és miért foglalta el helyét a trónon. Másfelől a történet színhelye is nagy fontossággal bírt. Gniezno volt a lengyel állam és egyház első központja. Ott temették el a később szentté avatott Adalbertet, ott alapították az első érsekséget, valamint ugyanott zajlott az első ezredfordulón I. Boleszló lengyel fejedelem és III. Ottó német-római császár híres találkozója. A középkori lengyel történeti hagyomány úgy tartotta, hogy a találkozó alkalmával III. Ottó fejékét I. Boleszló fejére tette, ettől kezdve a császár és a fejedelem szinte egyenragúként tekintett egymásra. Éppen ez az egyenlő bánásmód szolgált jó példával III. Boleszló számára, V. Henrik német királlyal szembeni függetlenedési küzdelmei során, és krónikása számára, amikor e harcokról beszámolt.

Az említett történeti érvek mellett a Piast-monda alapvető mitikus üzenetet hordozott a középkori emberek számára. Piast, a szántóvető képes volt étellel és itallal ellátni a közösség tagjait, így testesítve meg az ország termékenységet és gazdagságát (*fecunditas*), amit az egyik legfontosabb uralkodói tulajdonságként tartottak számon mind a pogány, mind pedig a keresztény társadalmakban. Ezenkívül Piast feleségének neve Rzepka, vagyis répa,⁴ a középkori ember fontos eledele. Az említett okok alapján elmondható, hogy Piast az úgynevezett *szántóvető királyok* archetípusát testesíti meg. A szántóvető királyok a germán és szláv népek mondáinak visszatérő alakjai. Nem bölcsességükkel, bíraskodó funkciójukkal, nem is bátorságukkal, vakmerőségig menő hősiességükkel tűnnek ki elsősorban a főként földművelő közösségek tagjai közül, hanem a közös tulajdonságukkal, hogy képesek jóllakatni közösségüket.⁵ Piast legközelebbi mitikus párhuzama Přemysl, az első cseh uralkodóház ősatya.⁶ Szántóvető királyok és más uralkodók megtalálhatók a görög és a római mitológiában is, mint például a frígiái király, Gordiusz,⁷ vagy a római szenátor Cincinnatus.⁸

Ismerte a történetet az első született lengyel krónikaíró, Wincenty Kadłubek, a *Chronica Polonorum*⁹ később boldoggá avatott írója is. Wincenty mester krónikáját a 12–13. század fordulóján írta, amikor az egykori Lengyel Királyság vagy Lengyel Fejedelemség egységes területe már két emberöltő, Ferduszájú Boleszló 1138-ban bekövetkezett halála óta részfejedelemségekre szakadt, s amelyeknek fejedelmei, bár mindahányan a dinasztia tagjai, folyamatosan egymással harcoltak az egyes területek fölötti uralom megszerzéséért. Bár Wincenty mester tisztában volt a részfejedelemségek létezésével, a folytonos területi viszályokkal, melyeket némi részrehajlással le is írt, krónikájában Lengyelország mégis egységes egészként tárul elének.

Wincenty mester a Piast-monda leírásakor Gallus Anonymus krónikáját használta forrásként, néhány helyen azonban megváltoztatta és kiegészítette a történetet. Új motívumokat és új szereplőket vezetett be, különösen a Popiel fejedelemről szóló részekbe, megváltoztatta az események kronológiáját, kissé háttérbe szorította Piastot, hogy annál többet írjon fiáról, Siemowitról. Két apró változtatás nem tűnik első látásra túl jelentősnek, de ha közelebről szemügyre vesszük őket, fontosságuk felismerhetővé válik. Az első, inkább feledékenységnak tűnő kis változás sokáig a lengyel kutatóknak sem tűnt fel. Wincenty mester, a későbbi krakkói püspök, nem említi a szántóvető Piasttal kapcsolatos csodás események helyszínét, vagyis kihagyja a történetből Gnieznót. Krónikájában a lengyel történelem minden fontos mozzanata, jelentősebb eseménye, beleértve a legkorábbi kezdeteket is, Krakkóval, vagyis saját szűkebb hazájával és szeretett fejedelme, II. Igazságos Kázmér székhelyével kapcsolatos. Ahol mégsem Krakkó a helyszín, ott elhallgatja azt. Nem említi Gnieznót sem Szent Adalberttel, sem Vitéz Boleszló és III. Ottó találkozójával kapcsolatban.

A másik motívum, amit Wincenty mester megváltoztatott a monda régebbi változatához képest, hogy Siemowit nem a lengyelek fejedelme, hanem egyenest a lengyelek királya lett. Ebben a krónikában az összes lengyel uralkodó, akár mondabeli, akár valóságos, királyként szerepel (Krak, Vanda, a három Lestko, a két Popiel, valamint Piast utódai: Siemowit, Lestko, Siemomysł, sőt I. Mieszko is). Wincenty mester hosszú királylistájának nagy jelentősége volt a 13. század elején, amikor Lengyelország területe részfejedelemségekre oszlott. Mindezek a legendás és valóságos uralkodók arra szolgáltak, hogy fenntartsák az egységes Lengyel Királyság gondolatát, ami végül 1295-ben újra valósággá lett.

Az új királyt 1295. június 25-én Jakub Świnka érsek koronázta meg a gnieźnoi főszékesegyházban, II. Przemysł néven.¹⁰ Ő volt az első lengyel király II. Boleszló 1081-ben bekövetkezett halála óta, de uralkodása – vele együtt – rövid életűnek bizonyult. A király 1296. február 8-án elhunyt, nem messze Rogoźno városától.¹¹ A Brandenburgi Határgrófságból küldött bérgyilkosok végeztek vele, akikkel állítólag a király hazai ellenzéke is együttműködött.¹²

II. Przemysł rövid uralkodása alatt kezdték el írni a *Nagy-lengyelországi krónikát*, amely a Wincenty mester krónikája utáni korszak legjelentősebb lengyel krónikája egészen a 15. század második feléig. A Nagy-lengyelországi krónikában a Piast-monda jelentős mértékben megváltozott,¹³ még címet is adtak a történetnek: „*A Piast nevezetű király megválasztásáról*” (De electione regis nomine Pasth).¹⁴ Az egyik legjelentősebb változás, hogy a történet helyszíne többé már nem Gniezno, hanem Kruszwica, „*amelyet abban az időben a legnagyobbnak és legerősebbnek tartottak a lechiták között*” (que protunc inter urbes Lechitarum maior et fortior habebatur).¹⁵ A változtatásnak az az érdekessége, hogy a krónika keletkezésének idején Kruszwica városa, a későbbi király, Łokietek Ulászló birtoka a múlt szimbóluma volt, a jelent pedig a II. Przemysł birtokában lévő Gniezno jelképezte.

A Piast-monda leírása során a korábbi krónikáktól eltérő legjelentősebb változás a Nagy-lengyelországi krónikában az idő szerkezetének megváltoztatása. A korábbi krónikákban a tér–idő–cselekmény klasszikus egységének központi eleme, a történet fő eseménye Popiel fiainak és Siemowitnak a hajnyírása. A Nagy-lengyelországi krónikában leírt változatban ez az esemény egyáltalán nem szerepel, viszont számos új, eddig nem említett motívum és esemény jelenik meg. Az események azzal veszik kezdetüket, hogy Popiel és felesége megmérgezik a lehetséges trónkövetelőket és a fejedelmi család oldalági rokonait. Csodálatos módon a temetetlen

halottak testéből egerek kelnek ki, és felfalják Popielt, feleségével és két fiával együtt.¹⁶

Popiel király halála után a királyság nemesei úgy döntenek, hogy a Popiel által megölt hercegek fiai közül választanak új királyt, de nem jutottak egyességre, vajon melyik fiatal herceg lehetne az új uralkodó. A nemesek – a krónikás szavaival – saját személyes érdekeiket fontosabbnak tekintették, mintsem hogy szem előtt tartsák a közös érdekeket.¹⁷ Végül abban egyeztek meg, hogy a legalacsonyabb sorúak közül választanak meg valakit, aki szabadnak született és a lechiták törzséből való.¹⁸

A krónika itt meséli el azt a korábbi, még Popiel király idején történt eseményt, amikor két vendég érkezett az udvarába, de érkezésük célja nem derül ki a krónikából. Ahogy a korábbi változatokban is olvasható, a vendégeket nem engedik be a királyi udvarba, ezért mennek Piast és Rzepica (Wincenty Kadlubek óta így nevezik Piast feleségét) kunyhójába, akik étellel és itallal kínálják a vendégeket. Visszatérve a tárgyalt eseményekhez, a krónika folytatja a királyválasztás leírását. A választásra összegyűlt nemeseknek a tárgyalások közepette elfogy a sörük. Ekkor az évekkel korábbi két vendég újra megjelenik Piast házában, aki a családjá számára mézes italt készített (mellis... braxaverat),¹⁹ de a vendégek javaslatára felajánlja a megszomjazott nemeseknek. A méz látszólag nem elég az összes nemes szomszédjának oltására, de Piast csodálatos módon mégis mindenkinek tud adni belőle, és úgy tűnik, hogy az ital sosem fogy el. Furcsának tűnt, hogy a szegény Piast mindenkit itallal kínál, de nem közönséges sörrel, hanem a sokkal értékesebb, nemesebb italnak számító mézzel. Éppen e csodás események hatására az emberek azt gondolták, hogy a két vendég biztosan angyal volt, vagy János és Pál vértanúk.²⁰ Eme isteni csoda láttán az összegyűlték egyhangúlag megválasztották királyuknak Piastot.²¹ Ezen a helyen a krónika megmagyarázza, mit jelent Piast neve. „*Azért hívták Piastnak, mert alacsony termetű volt, de teste erős, megjelenése szép*” (Hic ob hoc dictus est Pasts, quia statura brevis sed robustus corpore et decorus aspectu).²² Piast nevének ez az első írásos etimológiája, ami mutatja a krónikában játszott fontos szerepét, valamint azt is, hogy a főhős alakja már eltávolodott a lehetséges befogadóktól, neve már magyarázatra szorult.

Fontos változás a korábbi változatokhoz képest, hogy a szövegben említést sem tesznek pogány szokásokról, sem hajnyírásról. A krónika keletkezésének idejére a pogány szokások nagy része eltűnt a lengyelek életéből, ami megmaradt, a kereszténység magába olvasztotta, vagy vallásos tartalmától megfosztva egyszerű népszokásként kezelte. Emellett a 13. század végén, amikor a lengyelek már felismerték a Német Lovagrend hódító céljait, valamint a terjeszkedésüket megalapozó térítő ideológia erejét, nem volt szükség a Piast-dinasztia ködös pogány múltjának emlegetésére, sőt egyenesen kerülni kellett a pogányságra történő utalásokat.

A krónika a korábbiaknál részletesebben meséli el Piast történetét. Bölcs király lesz belőle, később fia születik, Siemowit, aki apja halála után, 14 évesen kezd uralkodni. „*Sokat visszaszerzett abból, amit Koszystko [Popiel csífnéve a Nagy-lengyelországi krónikában] elveszített... mindazonáltal ama megmérgezett hercegeknek a fiait és utódait sem fegyveres támadásokkal, még kevésbé ajándékokkal sem tudta maga iránt engedelmességre hajlítani*” (Iste Semovitus plura per Choszisczonem deperdita recuperaverat... non tamen illorum principum toxico nepharie interemptorum filios et nepotes ad sui obedienciam bellicosus insultibus minis seu donariis flectere potuit).²³ Így Siemowit folytatta apja művét, hogy visszaállítsa Popiel elvesztegetett örökségét.

A Nagy-lengyelországi krónika példája szemléletesen mutatja, hogy az eredeti történethez képest a Piast-monda a közel kétszáz év alatt jelentős mértékben megváltozott. Először is, a történeti hagyományban már nem Siemowit volt a dinasztia első uralkodója, hanem maga az ősatya, Piast. Másodszor, Piastot már nem pogányként ábrázolták, a hajnyírás jelenete kimaradt a történetből. A harmadik változás szintén jelentős: a történetben a királyt a nemesség választja. Ez még csak egy motívum, ami majd nagyon sokára vezet el a ténylegesen a nemesség által választott királyokig, azonban jól tükrözi a részfejedelemségek idején kialakult rendiség állapotát, a lovagságból fokozatosan kialakult nemesség azon igényét, hogy egyre nagyobb mértékben szólhasson bele az uralkodó kiválasztásába. A negyedik változás kevésbé jelentős, csak egy adalék a nemesi életmód fejlődéséhez: a szegény Piast már nem sört, hanem mézet (miód pitny) készít családjának.

Sokkal fontosabb a következő változtatás, ami Siemowit uralkodásának részletezésében, konkretizálásában rejlik. Ezt az uralmat a Popiel által elvesztegetett területek visszaszerzése, valamint a régi fejedelmi dinasztia tagjaival folytatott harc jellemzi. E tekintetben Siemowit, aki a Nagy-lengyelországi krónika szerint 14 évesen kezdi meg uralkodását, nagyon hasonlít II. Przemyslnak, aki szintén fiatalon lett fejedelem, számos, az egykori Lengyel Királysághoz tartozó területet egyesített már királlyá koronázása előtt, és egész életében – trónra kerülése előtt és azután is – számos konfliktusa volt az ellenérdeklő lengyel családokkal, amelyek közül néhány részese volt meggyilkolásának is.

A következő általam vizsgált krónika, amely foglalkozik Piast történetével, Jan Długosz *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*²⁴ című hatalmas terjedelmű műve, ami a 15. század második felében keletkezett. Ekkorra a Piast-dinasztia királyi ága már kihalt, de néhány hercegségben (például a Sziléziai és Mazóviai Hercegségben) még a Piastok oldalági utódai uralkodtak. Długosz számára a Piast-dinasztia már csak a dicső múltat jelképezte, mivel az ő idejében Lengyelország már a Jagellók birodalmának részévé vált. A Jagellók legfontosabb címe ugyan a lengyel királyi cím volt, az uralmuk alá tartozó országok közül a legnagyobb területű azonban a Litván Nagyfejedelemség volt, Długosz élete vége felé Jagelló Ulászló először cseh király, majd néhány évvel Długosz halála után magyar király is lett.

A humanizmus koncepciójának megfelelően Długosz újraírta Lengyelország történetét, szintetizálva a korábbi lengyel krónikák tudósításait, a Lengyelországgal kapcsolatos külföldi forrásokat, az antik szerzők műveit, a Bibliát, a különböző korok keresztény szerzőinek teológiai, filozófiai, történeti és természettudományos munkáit, valamint kortársainak szóbeli értesüléseit, így kívánva szolgálni kenyéradó gazdáit, a korabeli Európa egyik legnagyobb birodalmának urait. Ugyanezt a módszert használta Długosz a Piast-monda újragondolásakor is.²⁵ Összekeverte a korábbi krónikák tudósításainak különböző elemeit, aminek eredménye egy olyan történet lett, amely az államalakulás előtti pogány nemzetségi-törzsi társadalom, illetve a késő középkori rendi társadalom jegyeit egyaránt magán viseli. A történet számos új elemmel gazdagodott, végső soron azonban elvesztette eredeti jelentésének nagy részét. Fontos megjegyezni, hogy Długosz urának az apja, Jagelló Ulászló még pogánynak született, s ez lehet az oka annak, hogy a Gallus Anonymus és Wincenty Kadłubek krónikaiban leírtakhoz hasonlóan Długosz krónikájában Piast ismét pogányként jelenik meg előttünk. A hajnyírás motívuma is újra bekerül a történetbe.

Długosz krónikája folytatja a Nagy-lengyelországi krónikával kezdődő hagyományt is, amikor Siemowit helyett Piastot tekint a dinasztia első uralkodójának,

valamint akkor is, amikor Kruszwicába helyezi a cselekmény helyszínét, továbbá amikor a két vendégről megjegyzi, hogy angyalok lehettek, vagy János és Pál vértanúk. Długosz még azt is fontosnak tartja közölni, hogy ünnepnapjukat június 26-án tartják.²⁶ További egyezés a Nagy-lengyelországi krónikában leírt történettel, hogy az új uralkodó választása a történet központi eleme. Az viszont már Długosz saját újítása, hogy Piastot nem fejedelemmé (dux), nem is királlyá (rex), hanem herceggé (princeps) választják, mivel, mint korábban említettük, ebben a korban a Piast-dinasztia néhány ága még hercegi címet viselt. Hasonlóképpen Długosznak köszönhető a történet azon fordulata, amelyben a Popiel és családja halála utáni sikertelen uralkodóválasztást követően az országban polgárháború tör ki, amelyet a szomszédos országok is kihasználnak, hogy Lengyelországot kirabolják.²⁷ Ilyen körülmények között ül össze a második választógyűlés, amely alkalmából a két vendég tanácsára „*Piast, kruszwicai polgár, jó életű férfiú*” (Pyasth civis Crusviciensis vir bonae vitae)²⁸ és felesége mézet készítenek, és megsütnek egy malacot, amivel megkínálják a választásra érkezőket. Természetesen az étel és az ital szaporodni kezd. Ezt látva, az összegyűlt herceggé választják Piastot. Długosz is kötelességének érzi, hogy e helyen megmagyarázza a név etimológiáját, és eredeti ötlettel áll elő. Azt írja, hogy Piast neve a lengyel *piasta* (kerékagy) szóból származik, mert az kicsi és erős, így elbírja a kocsi súlyát (Poloni enim suo vlgari eam partem rote, que in axe volvitur, truncam et crassam *pyastham* appellat).²⁹

A továbbiakban Długosz arról tudósít, hogy Piast áthelyezi udvarát Gniezno-ba, a lengyelek legkorábbi fővárosába, ahonnan a krónikás szerint még Popiel apja költözött Kruszwicába. Piast tehát e cselekedetével visszaállítja a rendet Lengyelországban, amelyet Popiel és elődei felborítottak. Szintén Długosz újítása, hogy Piast százhusz évig, vagyis az emberi élet legvégső határáig élt.³⁰

Maciej z Miechowa *Chronica Polonorum*³¹ című munkája a 16. század elején, I. Jagelló Zsigmond uralkodása idején jelenik meg, immár nyomtatásban, tulajdonképpen Długosz krónikájának tömörített, kivonatos változata, számos fametszettel illusztrálva. A „*nihil novi*” alkotmány után nem különös, hogy a történet legfontosabb része ebben a krónikában is az uralkodóválasztás. Piast itt ismét szántóvetőként jelenik meg, Maciej z Miechowa viszont az első, aki megjegyzi, hogy méhészt (mellarius) is volt.³² Ez a krónikás is úgy vélte, hogy Piast két titokzatos vendége vagy angyal volt, vagy pedig János és Pál vértanúk.

E tanulmány keretei között az utolsó vizsgált krónika Marcin Bielski: *Kronika polska*³³ című műve, amely az első lengyel nyelvű lengyel krónika (korábban ugyanő írt egy világkrónikát is lengyelül), a Lublini Unió születése körül íródott, nyomtatásban pedig 1597-ben jelent meg. Szerzője tanúja volt a Jagelló-dinasztia kihalásának és az első nagy interregnum választási küzdelmeinek, a királyválasztó szejm első igazi működésének és az első valódi királyválasztásnak. Mindezeket híven tükrözik a Piast-történetben végrehajtott változtatások is. A történet a 16. századi lengyel nemesség gondolkodásmódját szemléletesen mintázza. Bielski a történetet két változatban tárja elénk. Az első változat szerint Popiel halála után a nemesség összegyűlt Kruszwicában, hogy új uralkodót válasszon. Élt akkoriban a városban egy polgár, aki méhészt volt, vagy más vélekedés szerint kerékgyártó. Amint azt korábban láttuk, Maciej z Miechowa ötlete volt, hogy Piastot méhészként említette, a kerékgyártó foglalkozás azonban először Marcin Bielski krónikájában tűnik fel, minden bizonyítással Długosz etimológiája alapján. A legfontosabb változás azonban az, hogy Piast többé már nem szántóvető, hanem városi mesterember, polgár.

Miközben a nemesség az új uralkodó választásán tanakodott, Piastnak fia született, így a fiút Siemowitnak nevezték el, „vagyis Szejmfi, mert a szejm idején született” (to jest Sejmowic, iż się w sejm urodził).³⁴ Ez az etimológia is szemléletesen demonstrálja a korszakban a nemesség által uralt szejm (különösen a királyválasztó szejm) jelentőségét. Itt is a két vendég adja a fiúnak a nevét, de mivel ez a név túlságosan evilági, így Bielski már nem tartja a vendégeket sem angyalnak, sem vértanúnak. Piast mindenkinek ingyen kínálja a disznósültet és a mézet, ezért választja őt a nép új uralkodójává. Ettől kezdve a történet már teljesen különbözik az eredetitől. Középpontjában a választás áll, és az lesz az új uralkodó, aki megszerzi a nemesség voksait ingyen étellel és itallal.

A történet második változatában Bielski úgy meséli a történetet, hogy az uralkodóválasztásra összegyűlt nemesek, mivel nem tudtak saját maguk közül választani, egy agg szenátor javaslatára úgy döntöttek, hogy megválasztják uralkodójuknak az első embert, aki a tavon keresztül Kruszwicába érkezik, ha elmúlt tizenhat éves és nem nő. Piast háza Kruszwicában állt, méhese azonban a tó túloldalán volt. Mikor a tavon keresztül éppen hazatérőben volt, a tömeg királyaként üdvözölte őt. Mivel volt a csónakjában méz, azt hitte, hogy a tömeg csak azért hangoskodik, mert mézet akar, ezért mindenkinek adott belőle. Amikor fogyni kezdett a méz, felöntötte vízzel, és mindahányszor így tett, ha a méz fogyóban volt. Így mindenkinek jutott a mézből, ezért választották királlyá.

Ez a változat több archaikus elemet tartalmaz, mint az előző. Az uralkodóválasztás formája – hogy a véletlenre vagy az égi hatalmakra bízva a közösség, hogy ki legyen az uralkodó, vagyis az első érkezőt választják meg – ismert a frígiai Gordiusz történetéből, amelyről már esett szó a Piast-mondának Gallus Anonymus által írt 12. századi szövegváltozatával kapcsolatban. A méz szaporítása, illetve a víz mézzé változása isteni csoda, amely ismert az evangéliumokból, gondoljunk a kenyér- és a halszaporítás, vagy a kánai menyegző csodáira.³⁵ Mindezek ellenére a történet már nem hat valószínűsnek, csak egy vidám kis mese, amiben talán szerzője sem hitt. Ami a valós történelemi elemeket illeti, ezek a királyválasztó szejm, az öreg szenátor (a lengyel szejm kétkamarás, a követek házából és a szenátusból áll), valamint a választott király, aki a lengyel nemesi köztársaságban már nem lehet többé egyszerű szántóvető, a mese szerint is legalább szabad városi polgárnak kellett lennie. Ezenkívül fontos a konkrét választási kritériumok megjelölése is, vagyis választható az a szabad ember, aki elmúlt tizenhat éves.

E rövid tanulmány megírása során nyomon követtük a 12. századtól szinte minden lengyel krónikában leírt Piast-monda változásait. Az első anyanyelvű lengyel krónika megjelenéséig keletkezett krónikák vizsgálatával azt igyekeztem bemutatni, milyen történelmi, társadalmi, kulturális, vallási folyamatok okozták a későbbi szövegekben megjelenő változásokat. A pogányság fokozatos eltűnése és a kereszténység egyidejű elterjedése, átmenet a törzsi társadalomból egy hierarchikus, központosított és differenciált társadalomba, a területi egység megléte vagy hiánya, a rendiség fejlődése, a nemesség egyre növekvő szerepe a korszak végén – ezek a Piast-monda fokozatos változásainak fő okai. Ezen okok mellett fontosak voltak az egyes krónikák megírásának konkrét körülményei is: a keletkezés helye és ideje (pl. Kis-Lengyelország, vagy Nagy-Lengyelország, amelyek számottevően eltérő helyi hagyományokat ápoltak), a krónikás, illetve megbízója szándéka mind hozzájárulhattak a szöveg változásaihoz. Piast alakja ötszáz év alatt a szegény földművesből, a mitikus szántóvető király alakjából fokozatosan módos, szabad városi polgárrá változott. A középkorban ötszáz

év a történeti hagyományban és a közös emlékezetben számos komoly változást eredményezett. A modern társadalomban viszont – úgy tűnik – az elmúlt ötven évre, öt évre, vagy akár öt hónapra vonatkozó közös emlékezet is gyorsan változik.

Jegyzetek

- ¹ *Galli Anonymi Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*. I:1–3. Kraków, Polska Akademia Umiejętności, 1952. 9–12. (Monumenta Poloniae Historica Nova Series, tomus II.)
- ² *Gallus, Anonymus: Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*. I:1, 10.
- ³ 1 Sám 31 és 2 Sám 5.
- ⁴ Nem a ma népszerű sárgarépának, hanem a marharépának nevezett növény neve.
- ⁵ E mítikus királyokról több alkalommal részletesen értekezett Jacek Banaszkiewicz. *Banaszkiewicz, Jacek: Podanie o Piaście i Popielu. Studium porównawcze nad wczesnośredniowiecznymi tradycjami dynastycznymi*. Warszawa, PWN, 1986. 40–84.; *Uő: Königliche Karrieren von Hirten, Gärtnern und Pflügern*. In: *Saeculum*, 33 (1982) 265–286.
- ⁶ *Bretholz, Bertold (szerk.): Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*. I:6. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1923. 15–17. (Scriptores Rerum Germanicarum. Nova Series, tomus II.)
- ⁷ *Justinus, Marcus Junianus: Epitome*. XI. 7.
- ⁸ *Livius, Titus: Ab urbe condita*. III. 26
- ⁹ *Plezia, Marek (szerk.): Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum* 2:3. Kraków, Polska Akademia Umiejętności, 1994. 31–32. (Monumenta Poloniae Historica. Nova Series, tomus XI.)
- ¹⁰ *Barański, Marek Kazimierz: Dynastia Piastów w Polsce*. Warszawa, PWN, 2006. 439.
- ¹¹ *Nowacki, Bronisław: Przemysł II odnowiciel korony polskiej (1257–1296)*. Kraków, Avalon, 2007. 201–221.
- ¹² *Górski, Karol: Śmierć Przemysła II*. In: *Roczniki Historyczne*, 5 (1929) 170–200.; *Karasiewicz, Władysław: Działalność Andrzeja Zareby w okresie jednoczenia państwa polskiego na przełomie XIII/XIV wieku*. Poznań, Prace Komisji Historycznej, 1961. 8–19. (PTPN, t. 19, z. 1.); *Jasiński, Kazimierz: Tragedia rogozińska 1296 r. na tle rywalizacji wielkopolsko-brandenburskiej o Pomorze Gdańskie*. In: *Zeszyty Historyczne*, 26 (1961) 1. 65–104.; *Nowacki: i. m.* 213.
- ¹³ *Chronica Poloniae Maioris*. Warszawa, PWN, 1970.
- ¹⁴ *Chronica Poloniae Maioris*. [7.], De electione Regis nomine Pasth, 13.
- ¹⁵ *Chronica Poloniae Maioris*. [7.], 13.
- ¹⁶ *Chronica Poloniae Maioris*. [6.], De secundo Pompilione, 12.
- ¹⁷ *Chronica Poloniae Maioris*. [7.], 13.
- ¹⁸ A lechiták, ugyanúgy, mint a vandálok, Wincenty Kadłubek krónikájában szerepelnek először mint a lengyelek megnevezésére szolgáló nevek. Később Jan Długosz ehhez még hozzáteszi a származátakat.
- ¹⁹ *Chronica Poloniae Maioris*. [7.], 13.
- ²⁰ A lengyelek eredetmondájában évszázadokon keresztül rendkívül fontos szerepet játszott János és Pál vértanú. Nemcsak a rövid ideig működő előd iránti tisztelet motiválta II. János Pál lengyel származású pápát névválasztásában.
- ²¹ *Chronica Poloniae Maioris*. [7.], 13.
- ²² *Chronica Poloniae Maioris*. [7.], 13.
- ²³ *Chronica Poloniae Maioris*. [8.], De primo Semouito, 14.
- ²⁴ *Dąbrowski, Jan (ed.): Ioannis Długossii Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*. I–II. Warszawa, PWN, 1964.
- ²⁵ *Długossii Annales seu Cronicae*. I. 157–165.
- ²⁶ *Długossii Annales seu Cronicae*. I. 160.
- ²⁷ *Długossii Annales seu Cronicae*. I. 157–158.
- ²⁸ *Długossii Annales seu Cronicae*. I. 158.
- ²⁹ *Długossii Annales seu Cronicae*. I. 158.
- ³⁰ *Długossii Annales seu Cronicae*. I. 165.
- ³¹ *Mathiae de Mechovia: Chronica Polonorum*. I:12. Kraków, Krajowa Agencja Wydawnicza, 1986. 14–15.
- ³² *Mathiae de Mechovia: Chronica Polonorum*. 14.
- ³³ *Bielski, Marcin: Kronika Polska*. I. Warszawa, 1829. 61–63.
- ³⁴ Uo. 62.
- ³⁵ Mt 14, 13–21. és Jn 2, 6–11.

AZ OROSZ BIRODALOM KÖZÉP-ÁZSIAI TERJESZKEDÉSE POLITIKATÖRTÉNETI VÁZLAT

Aligha lehet valamilyen átfogó és egyben általánosan elfogadott elnevezést adni annak a jelentős kiterjedésű területnek, amely nyugaton az Ural déli lába és a Kaszpi-tenger közti sávval kezdődik és attól csaknem 3000 kilométerre keletre, az Altaj és a Tiensan hegyeinél végződik. Északon ezt a hosszan elnyúló területet a Nyugat-szibériai alföld, míg délről a Kara-kum sivatag és a Pamír hegység zárja. E területet éppúgy szokás Közép-, mint Belső-Ázsiaként emlegetni. Ha azonban az utóbbi használata mellett döntünk, valószínűleg csak akkor fogalmazunk pontosan, ha az említett területről mint Belső-Ázsia északi részéről beszélünk, vagyis olyan területeket értünk alatta, amelyek a 18. század elejétől váltak fokozatosan az Orosz Birodalom, majd pedig a Szovjetunió részeivé. Belső-Ázsia azonban ennél lényegesen nagyobb. Felöleli – az említetteken túl – Irán jelentős részét, továbbá Afganisztánt és Pakisztánt. Sőt, egyes vélekedések szerint keleten egészen a mongol pusztáig ér.

Amíg a szóban forgó területek a Szovjetunió részét képezték, addig a régiót Moszkvában többnyire úgy illették, mint „Kazahsztán és a közép-ázsiai köztársaságok”. Az időszak magyar szóhasználata egyszerűbben járt el, és nem tett ilyen megkülönböztetést. A térség öt szovjet tagállamát – Kazahsztánt, Kirgíziát, Tádzsikisztánt, Üzbegisztánt és Türkmenisztánt – egyszerűen csak „közép-ázsiai köztársaságokként” tartotta számon. Egyáltalán nem volt azonban véletlen, hogy miközben a moszkvai hivatalos formula Kazahsztánt együtt szerepeltette a többi szovjet közép-ázsiai köztársasággal, némiképp külön is kezelte azt. A formula ugyanis nemcsak arra utalt nagyon világosan, hogy a régióból mely államot tekinti kulcsfontosságúnak a szovjet vezetés, de egyben arra is, hogy a térség egyes elemei történetileg is különböző időszakokban kerültek orosz felügyelet alá. Míg a kazah sztyeppék már a 18. század első felétől – többek között olyan erődvárosok alapításával, mint Omszk (1710), Szemipalatyinszk (1718) és Uszty-Kamenogorszk (1720) – kezdtek az Orosz Birodalom részeivé válni, addig az attól jóval délebbre található területekkel – a Buhari Emírséggel, valamint a Kokandi és a Hívai Kánsággal – mindez csak jóval később, a 19. század utolsó harmadában történt meg. Sőt, Buhara és Híva esetében nem is lesz teljes a bekebelezés, merthogy ezek a területek – formális önállóságukat megtartva – „mindössze” orosz protektorátussá válnak. Az előbbi 1866-tól, míg az utóbbi 1873-tól. És ez a státuszuk a birodalom felbomlásáig nem is változik meg.

Kazak sztyeppék

A török nyelvcsaládhoz tartozó kazahok mint önálló etnikai csoport említésével először a 15. századtól, vagyis attól az időszaktól lehet találkozni, amikortól fokozatosan kiválnak az üzbég uralom alól. Az ekkor kialakuló kazah kánság különböző klánok meglehetősen laza szövetségeként jön létre, és csakhamar három „hordára” esik szét. A manapság kazah sztyeppeként emlegetett területek nyugati részét az ún. Kis, avagy Fialta Horda, a keletit az ún. Nagy, avagy Idős Horda, míg a kettejük közti területet az ún. Középső Horda felügyelte.

A kazahok hagyományos sztyeppi ellenfeleink a nyugati mongolok, avagy ojrátok számítottak. Rendszeres betöréseikkel hosszú időn át komoly fenyegetést je-

lentettek a kazah törzseknek. Ez a nem csillapuló veszély készíti a kazah kánokat arra, hogy nyugati, letelepedett szomszédaiktól segítséget kérjenek. 1731 és 1742 között a Kis és a Középső Horda kánja, sőt a keleti Nagy Horda egyes nemzetségeinek vezetői is hűségesküt tesznek az orosz uralkodónak. Míg kazah részről ezt, miként a hasonló esküket általában, csak ideiglenes szövetségekötésnek tekintették, addig orosz oldalról olyan jogi aktusnak, amely felhatalmazást adott a kazahok feletti uralom gyakorlására. Innen eredeztethető, hogy ezeket a hűségesküket a szovjet történetírás „a kazahok Oroszországhoz történő önkéntes csatlakozásának” kiinduló eseményeként kezelte. Mindazonáltal a kazahok Orosz Birodalomhoz való tényleges csatlakozása csak a 19. század elején veszi kezdetét. Erre azok után került sor, hogy az immár negyedik hordával – az ún. Belső Hordával – bővült kazahok súlyos belső válságon mennek keresztül. 1822-ben a Középső Horda kánjának elmozdítása után az általa felügyelt területek a Szibériai kormányzóság ellenőrzése alá kerültek. És ez egyben azt is jelentette, hogy az itt élőkre is kiterjedt a Szeranszkij által 1822-ben megalkotott *Szabályzat az idegenek kormányzásáról* (Usztav ob upravlenyii inorodcev) joghatósága.

M. M. Szeranszkij, aki 1819 és 1821 között Szibéria főkormányzója volt, a korszak legjelentősebb – bürokratikus tapasztalatokkal is rendelkező – reformere. II. Katalin felvilágosult abszolutizmusának nyomdokain haladva fektette le és dolgozta ki a jogi értelemben újdonságnak számító „inorogyc” kategóriát. Három csoport tartozott e fogalom joghatósága alá. Egyrészt a vadászó, gyűjtögető és halászó északi népek, másrészt a legnépesebb csoportot alkotó nomádok, harmadrészt pedig az ún. „letelepedett idegenek”, akik sajátos átmenetet képeztek a „teljes” és a „nem teljes jogú” birodalmi alattvalók között. Az ún. „idegenek” sajátos jogállásának bevezetésével Szeranszkij szerette volna elérni, hogy a letelepedett orosz népességnél rosszabb civilizációs körülmények között élő etnikai csoportok – az önkéntesség elvét messze-menően szem előtt tartva – fokozatosan fölemelkedhessenek a többség szintjére. Úgy gondolta, hogy az „inorogyc”-eknek kezdetben saját, az életformájuknak és gazdálkodásuknak megfelelő jogi normarendszert kell adni, s mindezt elsősorban azért, hogy védelmet nyerjenek a birodalmi adminisztráció önkényével szemben. Az 1822-es *Szabályzat* megpróbálta valamiképpen egyesíteni az orosz állam folyamatosan gyarapodó „kisebbségeivel” kapcsolatban követett korábbi pragmatikus hagyományokat a paternalista gondoskodás aufklerista céljaival és a civilizátori küldetéssel. Ezek a célok azonban gyakran kerültek éles konfliktusba a birodalmi valósággal, az adminisztráció önkényével, a korrupcióval és a feladatok teljesítésének hiányos kontrolljával. 1824-ben a Középső Horda után a Kis Horda is elveszítette önállóságát, majd 1845-ben ugyannerre a sorsra jutott a Belső Horda is. Legtovább a keleti területeket felügyelő Nagy Horda állt ellen az orosz expanciónak. 1848-ra azonban Szentpétervárnak sikerült ezt az akadályt is leküzdenie.

Az oroszok politikai felügyeletének fokozatos kiterjedésével párhuzamosan több kísérlet is történt – 1825 és 1846 között – a kazahok önállóságának visszaszerzésére, a kazah kánság újjászervezésére. Ezeket a felkéréseket azonban az orosz erők sorra leverték. A 19. század első felében anektált hatalmas területek védelméről pedig olyan új alapítású erődvárosok gondoskodtak, mint az Aral-tótól északra található Irgiz, Turgaj és Aralszk, vagy a Szir-darja alsó folyásánál felépített Perovszk (1853). Ugyancsak ebben az időszakban rakják le a későbbi kazah főváros, Alma-Ata, a mai Almati alapjait (1854). Igaz, akkor még a város neve Vernij, vagyis hűséges.

A kazahok feletti birodalmi felügyelet területi rendszerét a 19. század második felében többször átszervezték, ám ezek lényegében érintetlenül hagyták a helyi

hatalom működését. A birodalmi centrum ebben a térségben is ügyelt arra, hogy a legalsóbb irányítási szinteken jelentős autonómiát élvezzen az „öslakosság”, vagyis fennmaradjanak hagyományos intézményeik, beleértve ebbe a szokásjogon alapuló bíraskodást is. Szentpétervár ebben a régióban is követte azt az általános gyakorlatot, hogy megpróbált együttműködni a helyi, nem orosz elittel. A kazah „arisztokrácia” birodalmi nemesség körébe történő beemelése azonban – szemben a Kaukázus muszlim elitjével – még részlegesen sem nem történt meg. Igaz, a kaukázusi muszlim „arisztokrácia” kooptálása sem volt azonnali és teljes körű, mint ahogy ez megtörtént a Transzkaukázus két keresztény népével, a grúzokkal és az örményekkel, ám részben mégiscsak végbement. Nem így a kazahok esetében. A kazah elit beemelésének megtagadása a birodalmi nemesség soraiba – a felekezeti különbségeken túl – nyilván az eltérő életmóddal, a kazahok nomád életformájával függött össze. Ez egyben azt is jelentette, hogy a 19. század második felétől a teljes kazah népességre kiterjedt az 1822-es „idegenekről” rendelkező szabályzat. Ebből azonban nemcsak hátrányok következtek, de például olyan előnyök is, hogy a kazahoknak nem kellett katonai szolgálatot teljesíteni.

A kazahok, akiket egyébként az oroszok egészen a szovjet korszak kezdetéig kirgizekként emlegettek – miközben a kazahoktól délre élő „valódi” kirgizeket kara, vagyis fekete kirgizeknek nevezték –, leginkább legelőik fokozatos elvesztésétől szenvedtek. Az ukrán és orosz földművelők letelepítése a kazah sztyeppék északi peremén az öslakosságot egyre délebbre és egyre nehezebb helyzetbe kényszerítette. A legeltető nomád kazahok ugyanis épp azokat az északi területeiket veszítették el, amelyekre oly nagy szükségük lett volna a nyári száraz időszak átvészeléséhez. Mindez jelentős szerepet játszott abban, hogy az addig vándorló kazahok egy része felhagyott nomád életformájával és letelepedett. A konfliktushelyzet azonban ennek ellenére még hosszú évtizedeken át fennmaradt a pásztorkodó nomádok és a le-, illetve betelepültek között. E konfliktus csúcspontját 1916-ban érte el. A térség jelentős részét lángba borító felkelés oka a szociális feszültségeken túl a birodalom háborús nehézségei nyomán elrendelt hadkötelezettség kiterjesztése volt. A kazahok letelepítésének „civilizációs miszterióját” majd évtizedekkel később, a 20. század harmincas éveiben – felettébb körülményes között – már a szovjet rendszer viszi végbe.

Orosz Turkesztán

A kazah sztyeppéktől délre található terület, vagyis a Szir-darja és az Amu-darja közti Kizil-kum sivatag, valamint az Amu-darja déli oldalán elterülő Kara-kum sivatag, továbbá az ezektől keletre eső Tiensan és Pamír hegységek által határolt tér évszázadok óta adott otthont mind régtől letelepedett, mind nomád népeknek. Etnikai és nyelvi tekintetben a térség folyamatosan fejlődött, újra és újra átalakult. A régió nagy múltú városaiban – Buharában, Szamarkandban, Taskentben és Horezmében – a lakosság többnyire kétnyelvű volt. A nemzeti, vagy regionális identitás, a vallás és az életmód a múlt század elejéig jóval fontosabb szerepet játszott az önazonosításban, mint az etnikai és a nyelvi kritériumok.

A térséget egyfelől az iráni nyelvcsaládhoz tartozó, másfelől pedig különböző török nyelveket beszélő etnikai csoportok népesítették be. Az utóbbiak közül a legjelentősebbnek az üzbégek számítottak. A régió keleti végein, a Tiensan hegyei uralta területeket a nomád pásztorok életét élő kirgizek lakták. Az attól némiképp délre eső Pamírt pedig apró, a perzsa nyelv különböző dialektusait beszélő népek felügyelték.

Nyugaton, a Kaszpi-tenger és az Amu-darja határolta Kara-kum sivatagot nomád türkmének lakták, akik nyelve – miként az azerik és az oszmán törökök nyelve is – a török nyelvcsalád oguz ágához tartozott.

Az oroszok térségbeli megjelenése előtt a kazah pusztáktól délre eső területeken három, üzbég dinasztiák uralta állam szerveződött. A központi területeken a Buharai Emírség, az Aral-tótól délre, az ősi Horezm környékén a Hívai Kánság, míg délkeleten a kirgizek nagy részét felügyelete alá vonó Kokandi Kánság. Mindhárom despotikusan irányított közép-ázsiai állam alaposan kimunkált adminisztratív berendezéssel és bonyolult adórendszerrel bírt. A térség belső stabilitását mindenekelőtt a három állam szinte állandó egymás közti konfliktusa, továbbá az egyes államokon belüli uralmi rivalizálás tette folyamatosan próbára. Ugyancsak konfliktusok sora származott abból a körülményből, hogy szorosan egymás mellett éltek letelepedett és nomád csoportok. A folyóvölgyekben és az oázisokban öntözéses földműveléssel, míg a hegyekben és a sivatagos részeken állattartással foglalkoztak. Mindhárom állam társadalmi elitjét, a kánok, az emírek és egyéb „arisztokraták” körét kivétel nélkül mindenütt üzbégek adták. A perzsa és török nyelven beszélő földművelő parasztok és kézművesek személyükben szabadok voltak ugyan, ám súlyos adók terhelték őket. Ugyanakkor a rabszolgaság intézménye sem volt ismeretlen. Többnyire foglyul ejtett irániak és oroszok kerültek ilyen sorba. A szellemi élet irányítója a konzervatív muszlim (szunnita) papság volt. A térség különböző etnikai csoportjai közül az iszlám hatás a legkevésbé a nomád türkméneket és a Tiensan hegyei közt legeltető kirgizeket érintette meg. Az utóbbiak ráadásul meglehetősen későn, csak a 18. század derekán kerültek érintkezésbe az iszlámmal. Ez a viszonylag késői találkozás és a 20. század elejéig dominánsan megőrzött nomád életmód máig érezteti hatását a kirgizek intrazingenciától mentes vallásosságában. Hasonló vonás jellemzi a kazahok iszlámhoz való viszonyát is.

Oroszország a 16. századtól tartott fenn kereskedelmi kapcsolatokat Közép-Ázsia muszlim centrumaival. E kapcsolatok kialakításában a közvetítői szerepet mindenekelőtt a volgai tatárok és a közép-ázsiai kereskedők játszották. A korai orosz katonai expedíciók – így az 1717-es, a Kaszpi-tenger partvidékén végrehajtott, majd pedig a több mint száz évvel később, 1839-ben a Híva ellen megkísérelt támadás – rendre kudarccal végződtek. És diplomáciai látogatások révén Szentpétervár rendelkezett ugyan bizonyos ismeretekkel a térség államairól, ám a 19. század második feléig orosz nézőpontból a régió felettébb távolinak és egzotikusnak tűnt. Azok után azonban, hogy a 19. század derekára sikerült végérvényesen a kazah területeket orosz ellenőrzés alá vonni, és kiépült a birodalom új déli határa, a közép-ázsiai kánságokkal való érintkezés mindennapossá vált. A további déli irányú orosz expanziót azonban átmenetileg több körülmény is fékezte, így mindenekelőtt a krími háború, valamint a Kaukázus északi oldalán élő népek oroszokkal szembeni tartós ellenállása. Mindez csaknem egy évtizedre megállítja Oroszország közép-ázsiai terjeszkedését.

Szentpétervár további térségbeli behatolását gazdasági, stratégiai és politikai tényezők egyaránt motiválták. A gazdasági motívumok maguk is több elemből álltak. Így nyilvánvalóan szerepet játszott ebben az a körülmény is, hogy a birodalom európai részein koncentrálnó textilipar egyre komolyabb nyersanyagproblémákkal küzdött. Az 1860-as évek elejétől ugyanis – az amerikai polgárháború nyomán kialakult helyzetben – mind nehezebben lehetett gyapothoz jutni, így nagyon is érthető volt a közép-ázsiai ültetvények jelentőségének fölértékelődése. Túl ezen a térség mint az orosz iparcikkek lehetséges piaca is értékesnek tűnt. A birodalom ipari termékei ugyanis

még Európa középső és keleti felében is csak igen nehezen, vagy egyáltalán nem talál-
tak vevőre. Mindazonáltal jóval valószínűbbnek tűnik, hogy az orosz magatartást min-
denekelőtt stratégiai, illetve politikai okok inspirálták. Így legfőképpen az a
kompenzatórikus szerep, amit e térségbeli hódítás a krími háborúban elszenvedett
vereség után betöltött. Oroszország ugyanis újabb területszerzéseivel ismételtelen de-
monstrálni tudta birodalmi erejét.

1864 májusában Csernyajev 2600 katonájával Vernijből, azaz a mai Almati-
ből kiindulva megkezdte déli irányú expedíciós hadműveleteit, és még ugyanebben az
évben elfoglalja a Kokandi Kánsághoz tartozó Csimkentet. A következő esztendőben
pedig Pétervár tiltása ellenére megszállja a térség egyik legjelentősebb kereskedővá-
rosát, Taskentet. 1867-re pedig már oly jelentőssé válik a frissen meghódított területek
gyarapodása, hogy a Kokandi Kánság északi részeiből kialakítják az ún. Turkesztáni
főkormányzóságot, melynek központja Taskent lesz. Az új adminisztratív területi
egység első főkormányzója, Kaufman tábornok 1868-ban nyugat felé tör és megveri a
buharai emír – az oroszokat létszámában jóval felülmúló – erőit, majd pedig elfoglalja
az emirátus egyik kulcsvárosát, Szamarkandot. Az ország fővárosát, Buharát azonban
érintetlenül hagyja. Néhány évvel később, 1873-ban a sor immár a Hívai Kánságig ér.
Az egykor erős közép-ázsiai állam, miként korábban Kokand és Buhara, képtelen az
orosz erőknek ellenállni.

Utolsóként a régióból a mai Türkmenisztán nyugati területei kerültek orosz
felügyelet alá. Noha már 1869-ben az oroszok Krasznojvodszk néven a Kaszpi-tenger
keleti partján erődvárost alapítanak, ennek ellenére még több mint tíz évbe telik, mire
sikerül a türkmének lakta területek nyugati sávját is meghódítani. A döntő fordulatot
Gek-Tepe erődjének 1881-es bevétele jelentette. Ezek után a katonai műveletek két
irányt vettek. Egyrészt 1884-re az orosz erőknek sikerült elfoglalni a mervi oázist,
majd Kuska városát, és ezzel megnyílt az út Herat, azaz Afganisztán felé. Másrészt
folytatva a még az 1870-es évek elején megkezdett kelet-turkesztáni expanziót, az
orosz csapatok előbb mélyen benyomultak a többségében muszlim ujugurok lakta – ma
Hszincsiangként számon tartott – területre, hogy aztán az ott élők lázadása nyomán
visszakozzanak, és ezeket az Ili felső folyásánál található átmenetileg birtokolt terüle-
teket végérvényesen átengedjék a Mennyei Birodalomnak.

Szemben a kaukázusi és kazahsztjeppeli hódításokkal a közép-ázsiai expanzió
vajmi kevés katonai problémát jelentett Oroszországnak. A teljes orosz veszteséglista
még az ezer katonát sem érte el, miközben az ellenfelek ennél nagyságrendekkel na-
gyobb áldozatok árán sem tudták feltartóztatni az oroszok délre törő előrenyomulását.
A legyőzött területek – ugyancsak ellentétben a kaukázusi és kazahsztáni példával –
nem teljes egészükben váltak az Orosz Birodalom részeivé. A Buharai Emirátus és a
Hívai Kánság – miként erre már korábban is utaltunk – nem veszíti el teljesen állami
függetlenségét. Miközben jelentős területeket szakítanak el tőlük, a megmaradt része-
ken – orosz protektorátus mellett – megőrizhetik formális függetlenségüket. Mindezt
azonban komoly árat kellett fizetni. Buhara és Híva kénytelen volt kapuit megnyitni az
orosz kereskedők előtt, utóbb pedig azt is elfogadni, hogy az orosz vámhatárt egészen
a protektorátusok külső, Oroszországgal nem érintkező határaiig tolják ki. Túl mind-
ezeken a két vesztes állam jelentős hadisarcot is köteles volt fizetni, óriási terhet rakva
ezzel gazdaságaikra. Mindkét uralkodó mellé orosz politikai tanácsadókat rendeltek,
akik megfelelő kontroll alatt tartották e két közép-ázsiai bábállam vezetőit. Egyik
ország sem alakíthatta ezentúl szabadon külpolitikáját. Ezt a területet teljes egészében
Pétervár felügyelte. Ugyanakkor a két ország belső politikai és társadalmi rendszere

változatlan maradt. Az emír és a kán minden korlátozástól mentesen, teljhatalmúan irányíthatta továbbra is alattvalói életét. Egy fontos tekintetben azonban történt változás: tiltás alá került a rabszolgatartás és a rabszolga-kereskedelem. Lényegében a fentiekhez hasonló sorsot szántak kezdetben a Kokandi Kánságnak is, ám az 1875-ös lázadás nyomán a kánságot egész egyszerűen beolvasztották a Turkesztáni főkormányzásba.

Noha a helyi eliteket a legkevésbé sem korlátozták abban, hogy részt vegyenek a helyi választott intézmények, így a bíróságok munkájában, ám a birodalom központjában mégsem gondolt senki arra, hogy ezt a helyi „arisztokráciát” a lengyel, a finn, vagy épp a grúz mintájára kooptálni kellene a birodalmi nemességbe. A térségben élők közül sem a letelepedett, sem a nomád csoportok nem számíthattak arra, hogy a birodalom teljes értékű alattvalói lehetnek. Ahogy a kazahok is, ők is „inorogyec”-nek, azaz idegennek számítottak. Gyarmatosított népek voltak, amelyek a térségbe betelepülő oroszoktól elkülönülten éltek, és ez a szegregáció a helyi elitekre is vonatkozott. Ugyanakkor ez a státusz – a kazahokhoz hasonlóan – bizonyos előnyökkel is járt, így többek között azzal, hogy az itt élő őslakoságnak nem kellett katonai szolgálatot teljesítenie. Az a tény, hogy a régió jelentős kulturális hagyományokkal rendelkező és évszázadok óta letelepült csoportjai is „idegennek” számítottak, radikálisan ütközött az „inorogyec” jogi kategória eredeti tartalmával és azzal a politikai céllal, amelynek jegyében azt egykor Szperanszkij megalkotta. Mindez egyben jól mutatja azokat a változásokat, amelyek az orosz birodalmi politikában a 19. század második felében végbementek.

A birodalmi adminisztráció rendkívül tudatosan törekedett arra, hogy fenntartsa a konzervatív muszlim papság befolyását, mert ebben látta a térség stabilitásának egyik fontos garanciáját. Összességében megállapítható, hogy a közép-ázsiai őslakosokra gyakorolt oroszországi hatás igen mérsékelt maradt. Mind a letelepült, mind a nomád muszlimok tovább éltek – az orosz politikai felügyelet mellett is – szokásos életüket, megtartották hagyományos életformájukat. Értékrendjük nemigen változott. A térségbeli orosz jelenlét egyébként is meglehetősen korlátozott maradt. Oroszokkal a birodalmi adminisztráció helyi képviselőiként, illetve az elkülönült életet élő garnizonokban lehetett csak találkozni. Ehhez a körhöz idővel csatlakoztak azok, akik a régió egynémely nagyvárosának új orosz negyedeiben éltek. Nagyobb számban egyedül Kirgízia termékeny völgyei és Kazahsztán hasonló területei vonzották az orosz és az ukrán betelepülőket. És ez érthető is. A régió oázisai és folyóvölgyei ugyanis hagyományosan igen sűrűn lakottak, következésképpen kevés lehetőséget adtak kívülről érkezők letelepedésére. Mindez azzal a következménnyel járt, hogy mint a Kaukázus esetében is, úgy a közép-ázsiai térségbe is meglehetősen kis számban érkeztek európai migránsok. Ezért aztán az etnodemográfiai arányok nem változnak meg lényegesen.

Az orosz felügyelet alá vont közép-ázsiai régió még egy összefüggésben érdemel figyelmet. Mégpedig abban a tekintetben, hogy Alaszka mellett ez az egyetlen olyan jelentős kiterjedésű terület, amelynek kapcsán fölmerült: szegénysége és elmaradottsága miatt meg kellene válni tőle. Szemben azonban Alaszkával, amit 1867-ben 7,2 millió dollárért Oroszország elad az Egyesült Államoknak, Közép-Ázsia ügye nem jut tovább annál, mint hogy parlamenti vitatéma lesz. A kadétok, vagyis a korszak liberálisai által ajánlott ötlet azonban nem nyeri el a többség tetszését, s így a térség továbbra is az Orosz Birodalom része marad. Sőt, a birodalom összeomlása után az időközben átmenetileg „néphatalommá” vált két egykori orosz protektorátus a 20. század húszas éveire maga is részévé válik a Szovjetunióknak.

Felhasznált irodalom

- Artikbajev, Zs. O.*: Isztorija Kazahsztana v XIX veke. Karaganda, 1992.
- Ahmedzsanov, G. A.*: Rosszijszkaja imperija v Centralnoj Azii. Taskent, 1995.
- Bendrikov, K. Je.*: Ocserki po isztorii narodnogo obrazovanyija v Turkesztanye. Moszkva, 1960.
- Buttino, Marco*: Revoljucija naoborot. Szrednyaja Azija mezdu pagyenyijem carszkaj imperii i obrazovanyijem SZSZSZR. Moszkva, 2007. (Eredeti kiadás: *M. Buttino*: La rivoluzione capovolta. Roma, 2003.)
- Centralnaja Azija v szosztave Rosszijszkaj imperii. Moszkva, 2008.
- Halfin, Ny. A.*: Polityika Rosszii v Szrednej Azii (1857–1868). Moszkva, 1960.
- Halfin, Ny. A.*: Priszoe gyinyenyije Szrednej Azii k Rosszii (60–90-je godi XIX.v.). Moszkva, 1965.
- Halfin, Ny. A.*: Rosszija i hansztva Szrednej Azii (pervaja polovina XIX veka). Moszkva, 1974.
- Kappeler, A.*: Russland als Vielvölkerreich. München, 1997.
- Nacionalnaja polityika v imperatorszkaj Rosszii. Moszkva, 1997.
- Nacionalnije okraini Rosszijszkaj imperii. Moszkva, 1997.
- Ploszkih, V. M. – Dzsunusalijev, D. D.*: Isztorija kirgizov i Kirgizsztana. Biskek, 2007.
- Pilejev, A. I.*: Polityicseszkoe polozsenyje Buharszkogo emirata i Hivanszkogo hansztva v 1917–1920 gg. Szankt-Petyerburg, 2006.
- Vosztanyije 1916 v Szrednej Azii i Kazahsztanye. Moszkva, 1916.

SZLOVÁK–MAGYAR KAPCSOLATOK AZ 1939-ES LENGYELORSZÁGI HADJÁRAT IDEJÉN

1939. március 14-én Jozef Tiso vezetésével kikiáltották az önálló Szlovákiát, ezzel formailag is felbomlott a Cseh–Szlovák Köztársaság.¹ Ezzel egy időben, a 14-ről 15-re virradó éjszaka Németországban Hitler nyomására Emil Hácha, a Cseh–Szlovák Köztársaság elnöke beleegyezett abba, hogy a német hadsereg megszállja Csehországot. Ezt követően megalakult a Cseh–Morva Protektorátus. Szlovákia önállósá vált, a kárpátaljai részeket a magyar hadsereg szállta meg. Az új Szlovák Köztársaságnak így három szomszédja lett: Németország, Magyarország és 1939 szeptemberéig Lengyelország. Szlovákiát 1939. március közepén elsőként közvetlen szomszédai, Magyarország, Lengyelország és Németország ismerték el.

Szlovákia vezetői eleinte azt az illúziót próbálták kelteni az ország polgárait, hogy Szlovákia a semleges Svájc-hoz hasonló szerepet tölthet be Németország, Magyarország és Lengyelország között. A valóság azonban más volt: Szlovákia megalakulása után szinte azonnal elvesztette függetlenségét. 1939. március 23-án védelmi szerződést (Schutzvertrag) írt alá Németországgal, amelyben a Német Birodalom 25 évre garantálta Szlovákia függetlenségét, Szlovákia pedig kötelezte magát, hogy külpolitikáját szorosan a német irányvonalhoz igazítja, katonai erejének szervezését pedig a német véderővel közösen valósítja meg, ezenfelül beleegyezését adta egy védelmi övezet (Schutzzone) létesítésébe, amely az ország területének mintegy öt százalékát foglalta el. A Schutzzone területe a Cseh–Morva Protektorátus határai mentén, a lengyel határtól egészen a korábbi osztrák határig 30–40 kilométeres sávban húzódott végig Szlovákia területén. Ezen a területen csak német helyőrségek lehettek, és a németek szabadon építhettek erődítményeket. Emellett a németek a szerződés révén lehetőséget kaptak arra, hogy a szlovák állam gazdasági életét fokozatosan ellenőrzésük alá vonják, s a belpolitika színpadán zajló eseményekbe is beavatkozzanak. A Szlovák Köztársaság kezdetől a német nagyhatalmi politika sakkfigurája volt, önálló államisága kizárólag a német külpolitikai érdekektől függött. Érdekes adalék: Hitler 1939. március 16-án a Hácha elnökkel folytatott beszélgetés alkalmával úgy nyilatkozott Szlovákia hovatartozásával kapcsolatban, hogy az számára „teljesen közömbös”.² Néhány nappal később megváltozott a véleménye, és Szlovákia határainak garantálása mellett döntött.³

A környező országok még a csehszlovák állam fennállása idején területi követelésekkel léptek fel, amiket 1938, illetve 1939 során nagyrészt ki is elégítettek. Az újonnan alakult Szlovákia viszont az elvesztett szlovák területek egy részének visszaszerzésén munkálkodott. A szlovákok számára a területi revízió lehetősége először Lengyelország irányában látszott megvalósíthatónak. Javorinát, valamint a határ mentén szlovákok által is lakott területeket kívánták visszaszerezni. 1939 második felében a szlovák politikai vezetés körében elterjedt a hír, hogy Hitler jóindulatát, amit az önálló szlovák állam létrehozásakor mutatott, illetve a revíziós igények támogatása érdekében meg kell szolgálni.

1939 tavaszán a pozsonyi kormány aggodalommal figyelte az egyre növekvő feszültséget Németország és Lengyelország között. A német–lengyel viszony kiéleződése nyomán új helyzet állt elő. 1939 őszére a korábban barátságos szlovák–lengyel viszony feszültté vált. 1939. augusztus 1-jén a varsói szlovák követ, Ladislav Szath-

máry⁴ terjedelmes jelentést küldött a szlovák külügyminisztériumnak, teljesen megbízható forrásra hivatkozva.⁵ A jelentés szerint József Beck lengyel külügyminiszter attól tartott, hogy Magyarországon a nyilasok kerülhetnek hatalomra, és azután Magyarország Németországgal tart, „ahogy a történelem során mindig”, ami az ő országát is veszélyeztetné. Beck ezt megakadályozandó egy olyan terven kezdett gondolkodni a szlovák követ szerint, amely biztosítaná Magyarország semlegességét, valamint ezzel egyidejűleg garantálná Lengyelország déli határait is. A forrás szerint Beck Magyarországnak titkos szerződést javasolt Szlovákia felosztására abból a célból, hogy megakadályozzák a német terjeszkedést Szlovákiában. Szathmáry ezt a lengyel törekvést megelőzendő azt javasolta kormányának, hogy szerezzék meg Berlin egyetértését Szlovákia formális semlegességének kikiáltásához háború esetére. Szathmáry így vélte elkerülhetőnek, hogy országa belekeveredjen a háborúba. Emlékeztette kormányát arra, hogy 1939 márciusában, a kis háború⁶ végén, amikor a határt kijelölték, Németország Magyarország követeléseit támogatta, mert így kívánta megszerezni Magyarország jóindulatát. Véleménye szerint ismét Szlovákia látná kárát, ha Németország versenyre kelne Lengyelországgal Magyarország támogatásának megszerzéséért. Szathmáry attól félt, hogy a három érintett ország felosztja Szlovákiát, vagy jelentős területeket szerez meg az országból. A távirat tartalmát az akkor éppen Tátrafüreden tartózkodó Jozef Tisónak és Ferdinand Ďurčanský szlovák külügyminiszternek is megmutatták, azzal a hírrel együtt, hogy Lengyelországban 1939. augusztus 3. óta csendes mozgósítás zajlik. A szlovák vezető politikusok megvitatták Szathmáry „neutralizációs” tervét, de elutasították, és augusztus 9-én közölték vele, hogy erről még csak elmélkedni sem szabad, „mert Szlovákia intrikák áldozatává válhatna”.⁷ A szlovák vezetők attól tartottak, hogy a németek szemében egy semlegességi nyilatkozattal kegyvesztetté válnának, és hálátlansággal vádolnák meg őket, és szélsőséges esetben feloszthatják országukat.

A Szathmáry által szerzett értesülések igazságtartalma bizonytalan volt, a szlovák külügyminisztérium mégis lázasan igyekezett kideríteni Berlinben, Budapesten és Varsóban, vajon mennyi alapja lehet az említett információnak, valamint azt, hogyan viselkedne Magyarország, ha konfliktus robbanna ki Gdańskért, illetve mit várna Szlovákiától Németország, és mit Lengyelország. A szlovák vezetés bizalmatlanságát táplálta a varsói német követség kitérő válasza azzal a Lengyelországban elterjedt hírrel kapcsolatban, miszerint a tengelyhatalmakhoz való csatlakozásért Németország Magyarországnak ítélné Szlovákiát. A pozsonyi külügyminisztérium utasította berlini követét, azonnal érje el, hogy német részről cáfolják meg ezeket a híreszteléseket, mert azok árthatnak a szlovák–német viszonynak.⁸

Időközben a magyar diplomácia is aktívvá vált az ügyben, és 1939. augusztus 8-án Hitler és Csáky István magyar külügyminiszter megbeszélést folytattak a Berghofban, amelyen szóba került a szlovák–magyar viszony is. Hitler kifejtette, hogy Németországnak nincsenek érdekei a Kárpátoktól keletre. A szlovákok sorsa számára közömbös. *„Katonailag sem akarjuk magunkat egy keleti féregnyűlvánnyal megterhelni. Jelenleg Szlovákia csak katonailag jelent fontos területet számunkra, Lengyelországra való tekintettel.”*⁹ Hitler kifejtette, hogy a „lengyelek megőrültek”, amikor nem vele kötöttek védelmi szerződést. A lengyel hadsereget már ekkor „hullafoltosnak” mondta.¹⁰ Hitler sajnálkozott Csáky előtt, hogy a magyarok nem tartank vele a hadjárat során. Csáky ezek után biztosította a lengyel külügyminisztert, Becket, hogy egy német–lengyel háború esetén Magyarország nem csupán semlegességét őrzi meg, de ellenállást is fog tanúsítani, ha a német hadsereg megsértené határait.¹¹

A szlovákok is érzékelték, hogy államuk léte még mindig nem áll biztos alapon, így igyekeztek a németek minden kívánságát teljesíteni, és a kedvükben járni. 1939 augusztusában már a szlovákok is biztosra vették, hogy a Lengyelország elleni támadás küszöbön áll, és az abban való részvétel révén gondolták biztosítani független államiságuk megővését. A háborúra való készülődés abból is leszűrhető volt, hogy Szlovákiában a lengyel határ irányába vezető utakat a németek a szlovákokkal közösen felújították, illetve szélesíteni kezdték. A szlovák sajtóban is lengyelelleses cikkek jelentek meg, amelyekben a lengyel kormányt támadták az ottani szlovákok között folytatott asszimilációs politikájáért.¹²

Ernst Woermann, a német külügyminisztérium politikai osztályának vezetője, helyettes államtitkár augusztus 22-én arra a kérdésre, milyen tervei vannak Németországnak Szlovákiával, és hogy tett-e bármilyen ígéretet Magyarországnak, az utóbbira kategorikus nemmel válaszolt, és az érvényben lévő védelmi szerződésre hivatkozott Matus Černák berlini szlovák követ előtt.¹³ A védelmi szerződés garantálta Szlovákia integritását és függetlenségét a németek elképzelései szerint. A későbbiekben Lengyelországról már egyáltalán nem esett szó a német-szlovák diplomáciai tárgyalások során, mert abban az időben már teljes erővel folyt a Lengyelország ellen irányuló katonai akció előkészítése. A szlovák hadseregbe augusztus elejétől kezdték behívni a tartalékosokat, augusztus 11-től pedig Észak-Szlovákiában nyári katonai táborokat szerveztek. 1939. augusztus 23. után ez a készülődés még intenzívebbé vált. Annak érdekében, hogy a hadsereg egy része felszabaduljon, a déli határnál a Hlinka-gárdistákat bízták meg a határőrizeti feladatokkal. 1939. augusztus végén – mintegy a háború pszichológiai előkészítéseként – a Hlinka Gárda Szlovákia több városában Lengyelország-ellenes tüntetéseket szervezett. Ezekben a hetekben még a magyaroktól visszaszerzendő területekkel kapcsolatos propaganda is mérséklődött, de a sajtótámadások nem szüntek meg, csak mérséklődtek.

Manfred von Killinger pozsonyi német követ augusztus 27-én közölte a szlovák kormánnyal, hogy a védelmi szerződés értelmében német csapatok érkeznek Szlovákiába, hogy megvédjék Lengyelországtól. 1939. szeptember 1-jén Németország megtámadta Lengyelországot. Szlovákia számára – a későbbiekben ismeretében úgy tűnik – az lett volna az ideális megoldás, ha a két ország közötti fegyveres konfliktusból ki tudott volna maradni és meg tudta volna őrizni a semlegességét. Ezt a lehetőséget azonban kizárta Szlovákia geopolitikai helyzete, valamint Berlin politikai akarata. Németországnak fontos volt, hogy Szlovákiát bevonja a katonai akcióba, aminek következtében a szlovák állam kénytelen volt részt venni a Lengyelország elleni háborúban. Ennek a lépésnek azonban negatív következményei lettek Szlovákia nemzetközi megítélésére nézve, mert egyrészt azonnal elfordította magától Nagy-Britanniát és Franciaországot, másrészt még erősebbé vált függése Németországtól. Emellett amiatt, hogy Szlovákia Németország rendelkezésére bocsátotta területét és hadseregét, a nyugati hatalmak Németország cinkosának tekintették az országot.¹⁴ A lengyelországi hadműveletek megkezdését követően a britek és a franciák hadat üzentek Németországnak, ennek következtében hadiállapot állt be, és ez a szlovák külpolitika mozgásterét is behatárolta.

A szlovák közvélemény körében nem volt egyértelműen pozitív megítélése a háborúnak. Ladislav Szathmáry varsói szlovák követ nyilvánosan tiltakozott a varsói rádióban kormánya hadba lépése ellen, és azonnal csatlakozott az emigráns csehszlovák kormányhoz, ami nagy felháborodást okozott a németeknél.¹⁵ Szathmáry levelet is írt a lengyel külügyminiszternek, amelyben nemzete nevében bocsánatot kért a lengye-

lektől.¹⁶ A követet árulónak bélyegezte a szlovák vezetés, és törölték állampolgárságát is.

A magyar kormány nem tett közzé hivatalos semlegességi nyilatkozatot, ennek ellenére törekedett, hogy kimaradjon a hadjáratból. Felhívást intézett saját közvéleményhez, amelyben felszólította az ország lakosságát, hogy őrizze meg nyugalmát. A magyar nép nagyobb része Lengyelország megtámadását megütközéssel vette tudomásul, és a menekültek részére azonnali segélyakciók indultak.

A németeknek a lengyelországi hadművelethez nyugalomra volt szükségük a szövetségeseik köreiből, s ezért 1939. szeptember 3-án Ernst Woermann német helyettes külügyi államtitkár magához kérette Sztójay Döme berlini magyar követet. A megbeszélésen a magyar–szlovák kapcsolatokról volt szó.¹⁷ Woermann kérte a két ország közötti viszony javítását, legalább átmeneti időre. Ugyanezt kérte a berlini szlovák követőtől is. Sztójay kifejtette, hogy Magyarország készen áll a megegyezésre Szlovákiával. Hangsúlyozta, hogy a kialakult helyzetért – egyebek mellett a két ország közötti kétoldalú gazdasági tárgyalások megghiúsulásáért – nem Magyarország a felelős, hanem Szlovákia; a magyarok Alexander Mach és más szlovák politikusok magyarellenes kijelentései miatt voltak kénytelenek felfüggeszteni a megbeszéléseket.¹⁸

1939 nyarán a szlovák állam már teljes erővel hangoztatta propagandájában, hogy német segítséggel rövidesen kiharcolja a bécsi döntés revízióját, sőt több konkrét időpont is felmerült ezzel kapcsolatban. Nyilvánvaló, hogy a szlovák propaganda mögött ekkor német érdekek álltak: a németek Szlovákiát használták fel arra, hogy nyomást gyakoroljanak Magyarországra. Ezt valószínűsíti az is, hogy az efféle híreszteléseket nemcsak a pozsonyi rádió, hanem a bécsi rádió szlovák nyelvű adásai is terjesztették. A propaganda eredményeképp mindkét államban rémhírek kaptak szárnyra. Egyes híresztelések arról szóltak, hogy ellátási nehézségek várhatók a lengyelországi háborús események következtében.

1939. szeptember 5-én Franz Karmasin, a szlovákiai német párt vezére, komoly élmezőnyben zavaroktól tartva Szlovákiában, felkereste Esterházy Jánost, a szlovákiai magyar párt vezetőjét, és arra kérte, járjon közbe a magyar kormánynál, hogy a két ország között megkezdődhessenek a gazdasági tárgyalások. Esterházyt a közbelépésért cserében a szlovákiai magyarság helyzetének javításával kecsegtette. A magyar kormány sohasem zárkózott el a gazdasági tárgyalások megkezdése elől – mondta válaszában Esterházy –, de azt 1939. július 26-án kénytelen volt megszakítani a szlovák kormány támadásai és a vezető szlovák politikusok kijelentései miatt. Ő maga egyelőre nem kíván a kérdésbe beavatkozni, folytatta, célszerűbb, ha a szlovákok a pozsonyi magyar követség közbenjárását kérik. Ha azonban a „szlovák kormány bizonyos garanciákat vállal arra nézve, hogy a mostanig tapasztalt Magyarország elleni és általában a magyarellenes propaganda megszűnik, akkor a magam részéről a szlovák kormány kívánságát teljes egészében magamévá teszem, és támogatni fogom” – mondta végül.¹⁹

1939. szeptember 6-án Vojtech Tuka miniszterelnök is kérte Esterházy közbenjárását az ügyben. Tuka kifejtette: kormánya kötelezettséget vállalt, miszerint az ország területén elhelyezett német katonai alakulatokat ellátják élelmiszerrel, és ezt akkor is folytatni kell, ha Lengyelország területére lépnek. A szlovákok lengyel területeket kapnak majd cserébe a németektől. Amíg a szlovák kormány nem hagy föl a Magyarországgal kapcsolatos revíziós elképzeléseivel – válaszolta Esterházy –, addig ő nem tehet semmit. „Szálljon le arról a magyar lóról, és kérjék meg hivatalosan őket a magyar kormányt, hogy a tárgyalásokat megkezdjék.”²⁰ Hozzátette, mihelyt garan-

ciákat kapnak arra, hogy a Magyarország elleni propaganda megszűnik, és a szlovákiai magyarok helyzete is javul, támogatni fogja a tárgyalások megindítását. Abban az esetben viszont, ha megegyezés jön létre, ragaszkodni fog ahhoz, hogy amennyiben a kisebbségi megállapodásokat a szlovák fél nem tartja be, a magyar hatóságok azonnal állítsák le a szállításokat. Tuka elfogadta Esterházy feltételeit, és arra kérte, utazzon Budapestre tárgyalni ez ügyben.

A szlovák propagandában a lengyelországi katonai akció közvetlenül összekapcsolódott Magyarországgal. *„Ha lesújtottak a kézre, melyet a szlovák állam sírja fölött akart a lengyel a magyarnak nyújtani, azzal lesújtottak a magyar reményekre is, és egyszer s mindenkorra sírba tették Szlovákia magyar uralom alá hajtásának magyar tervét is. Magyarország e tervét illetően Lengyelországra támaszkodott...”* – hangzott a propagandafőnök és a Hlinka Gárda parancsnoka, Alexander Mach szónoklata a rádióban 1939. szeptember 8-án.²¹ Ekkor már újra széles körű revizionista kampány zajlott Szlovákiában. A gárdisták Dél- és Kelet-Szlovákiában terjesztett rölapjain például a következő szöveget olvashatjuk: *„Ma mindenkinek tudnia kell: 1. Ha nem kapcsolódunk be a harcokba a német nemzet oldalán, elszakított testvéreink mindörökké elvesznek. 2. Ha a lengyelek győznek, akkor a magyarokkal együtt felosztják maguk között Szlovákiát. 3. Háború, vérontás nélkül is kiszabadítjuk a szlovákokat Magyarországról, ha német szövetségeseink oldalán mindannyian becsületesen teljesítjük kötelességünket! Éljen a szlovák–német szövetség, mely szabadságot hoz a rabszolgasorba juttatott szlovákoknak délen is!”*²² A rölap szövege világosan tükrözi a magyarelles propaganda célkitűzéseit, amelyek automatikusan a magyar kormány hivatalos tiltakozását vonták maguk után.

A németek bizalmatlansággal szemlélték az óvatos magyar magatartást. Nehézményezték, hogy a magyar sajtóban lengyelbarát megnyilvánulások is megjelentek. Kifogásolták a Pester Lloyd egyik vezércikkét, melyben a főszerkesztő úgy nyilatkozott, még nem jött el az ideje annak, hogy erről a tragikus háborúról „végleges ítéletet alkossunk, vagy a felelősséget tárgyilagosan megállapítsuk”.²³

1939. szeptember 7-én Csáky és Ribbentrop Németországban találkozott. A német külügyminiszter rákérdezett Csákyknál, hogy Magyarország óhajt-e határkiigazítást a lengyel–magyar határon.²⁴ Csáky nemmel felelt, és ennek indokát azzal magyarázta: Magyarország nem törekszik olyan területek bekebelezésére, amelyek a történelmi Magyarország határain kívül terülnek el.²⁵

Németország szeptember 9-én Magyarországot is megkereste, hogy a német csapatok a Kassa–Nagyszalánc–Velejte vonalon, tehát magyar területen vonulhassanak át Szlovákiából Lengyelországba. Csákyt a lakásán hívta Ribbentrop, és ezt a kis „szívességet” kérte tőle. Magyarország beleegyezése esetére kilátásba helyezték, hogy bekebelezheti a Sambor környékén lévő lengyel olajmezőket. Ribbentrop egy órán belül kért választ. Csákyknak – arra hivatkozva, hogy ebben csak Horthy dönthet – sikerült a választ szeptember 10-ig elhalasztani.²⁶ Ciano olasz külügyminiszter véleményét is kikérték, aki azt javasolta, hogy udvarias formában utasítsák el a német kérést. A magyar vezetés a német kérést úgy tekintette, mint Magyarország későbbi megszállásának előjelét. Horthy javaslatára elhatározták, amennyiben a németek megkísérelnék az erőszakos átvonulást, levegőbe repítik az ország valamennyi hídját.²⁷ Végül a német kérést a magyar vezetés azzal utasította el, hogy az átvonulás engedélyezése nem lenne összeegyeztethető a magyar nemzeti becsülettel, és a semlegesség megsértését jelentené, ezenfelül azonnal a nagyhatalmak hadüzenetét vonná maga után. Az elutasítás másik oka az volt, hogy a német csapatok mellett vonultak fel a

Hlinka Gárda és a szlovák hadsereg osztagai is. Ha ezek német vezetés alatt átlépnék a magyar határt, érveltek a magyar politikusok, az fölösleges konfliktusokhoz vezetne a két állam között, és a szlovák irredenta propagandát, valamint a felvidéki magyar területek visszaszerzésének szándékát erősítené.

1939. szeptember 11-én a szlovák kormány is jegyzékkel fordult Csákyhoz. A németekkel közös hadjárat miatt a szlovák hadseregnek bizonyos rendszabályokat kell Kelet-Szlovákia területén foganatosítania, ezért arra kérte a magyar kormányt, engedélyezze katonai szállítmányok, leplombált szlovák vagonok áthaladását a Kassa–Nagyszalánc vasútvonalon magyar területen keresztül, anélkül, hogy azok a magyar területen megállnának.²⁸ Csáky úgy vélte, hogy összefüggés van a szlovák kormány és Ribbentrop kérése között, ezért elutasította a szlovák igényt. Kilátásba helyezte, amennyiben a szállítást mégis megpróbálnák, azt a magyar kormány támadó hadi cselekménynek tekinti, és azonnal katonai eszközökkel reagál, csapatokat küld a kaszai határ és a vasúthálózat védelmére. A magyar külügyminisztériumban leginkább azon ütköztek meg, hogy a szlovákok – a jegyzékből kivehetően – a németekre való hivatkozással adták elő kérésüket, ahogy Magyarország elleni barátságtalan lépéseiket általában német ösztönzéssel indokolták.

Csáky az említett jegyzéket bemutatta Otto von Erdmannsdorf budapesti német követnek, kifejezte felháborodását, közölte, hogy a magyar kormány elutasítja a kérést. Erdmannsdorf kormánya nevében figyelmeztette a magyar kormányt, hogy Szlovákia német védelem alatt álló ország, így minden ellene irányuló akció szükségszerűen maga után vonja Németország ellenlépését Magyarországgal szemben.²⁹ Csáky válaszában utalt a szlovákiai magyarellenes propagandára, a szlovák revizionizmus növekedésére, de közölte azt is, hogy a szlovák határon álló magyar csapatokat egyelőre nem erősítették meg.³⁰ Csáky utasította Sztójajt, közölje a német külügyminisztériumban, hogy a magyar kormány a szlovák követelés következtében kénytelen lesz semlegességi nyilatkozatot közzétenni.³¹ A szlovák kérés ezután nem ismétlődött meg, mivel a német–lengyel háború idején Németországnak nem volt érdeke a magyar–szlovák konfliktus kirobbanása.

Szlovákia fellépését és kérését ezúttal a németek sem nézték jó szemmel. Woermann német külügyi államtitkár-helyettes 1939. szeptember 12-én táviratot küldött a pozsonyi német követnek, amelyben arra kérte, jelezze a szlovák kormánynál, hogy a német–szlovák védelmi szerződéssel ellentétben, ha Szlovákia ilyen nagy horde rejű külpolitikai ügyben előzetes megbeszélés nélkül, önállóan cselekszik. *„Kérem ott élénk megütközésünket kifejezni, és biztosítani, hogy ilyesmi ne ismétlődjék meg.”*³² Woermann táviratában utalt arra, hogy a szlovákok lépése károsan befolyásolhatja a magyar–német tárgyalásokat a hadigazdálkodási együttműködés kérdésében. Woermann utasította a pozsonyi német követet, legyen szoros érintkezésben a szlovák kormánnyal, hogy ilyen jellegű meglepetések a jövőben ne fordulhassanak elő. Az esetből látszik, hogy a németek milyen kis külpolitikai mozgásteret hagytak Szlovákiának.

A szlovák hadsereg a Lengyelország elleni támadás idején nemcsak azokra a területekre nyomult be, amelyekre igényt tartott. A hadműveletek során átlépte az 1938 októberében, 1939 márciusában megvont szlovák–lengyel határt is. A sikereken felbuzdulva a szlovák vezetés úgy gondolta, hogy van reménye a további terjeszkedésre, s ezt a propagandában is igyekezett felhasználni. A hadjárat befejezése után szlovák nyelvű röplapokat juttattak Magyarországra, amelyekben arra hivatkoztak, hogy Hitler nem garantálta a szlovák–magyar határt, továbbá hogy a magyar uralom alá

került szlovákok mögött az önálló Szlovákia áll, amely Európa legerősebb hatalmának, Németországnak a szövetségese. Azt is megemlíttették, hogy a szlovák hadsereg benyomult Lengyelországba, és három szlovák hadtest nyolc lengyel hadtestet győzött le. A röplapban kiemelték: „*A magyar katonaság kisebb és gyengébb, mint a lengyel. Nincsen szó csupán határokról. Forradalmi változások következnek, és Magyarország belsőleg szétesik. [...] Lengyelország nagyobb volt és erősebb, nagyobb hadserege volt, mint Magyarországnak, és mégis elbukott.*”³³ A magyar rendőrség galántai határszéli kirendeltsége 1939. szeptember 26-i jelentésében arra hívta fel a magyar belügyminisztérium figyelmét, hogy a Hlinka Gárda részéről egyre fokozódik a Magyarország-ellenes uszítás. A galántai rendőrség beszámolt arról, hogy térségükben olyan röpcédulákat találtak, amelyek arra utalnak, hogy a „lengyelekkel már elbántak”, és már a magyarok következnek.³⁴

A szlovák kormány a lengyelországi hadjáratban való részvételt azzal indokolta, hogy ha nem harcolnak a németek oldalán, az elszakított kisebbségi szlovákok örökre elvesztek volna Szlovákia számára. „*Harc és véráldozat nélkül kiszabadítjuk a szlovákokat Magyarországról, ha a német szövetséges oldalán mindannyian tisztességesen teljesítjük kötelességünket*” – írta a szlovák propagandagépezet több újságcikkben is. A Slovák nevű lap a szlovák–német szövetséget élte 1939. szeptember végén, amely majd a „rab szlovákoknak” délen is meghozza a szabadságot.³⁵

Szlovákiában a lengyelországi hadjárat után az a hiedelem járta, hogy Hitler hálából a szlovák csapatok részvételéért a lengyelországi hadműveletekben visszaadja a korábban Magyarországhoz csatolt területek egy részét, Kassával együtt. Alexander Mach propagandafőnök elérkezettnek látta az időt, hogy beszédeiben újra Szlovákia területi követeléseit hangoztassa. A németek szeptember 12-i figyelmeztetése miatt immár körmönfontabban és burkoltabban utalt országa területi követeléseire, és Magyarország nevét nem említette. 1939. szeptember 21-én Mach Zakopanében, az egyik szlovák helyőrséget meglátogatva, ezeket a szavakat mondta: „*Szlovákia soha nem akart idegent [mármint területet] magának, és most sem kér ilyet, ami azonban az övé, azt mindig és mindenütt el fogja venni.*”³⁶ Szeptember 24-én Eperjesen is beszédet intézett az ottani helyőrséghez, amely szerint „*a fő dolog, hogy megőrizzük egészséges idegeinket, és mindenben megvárjuk a megfelelő időpontot*”.³⁷ Mach tevékenysége azonban nem volt több kardcsörtetésnél, gyakorlati lépések nem történtek.

A magyar kormány sem mondott le teljesen Szlovákia közvéleményének befolyásolásáról. A szlovákság körében növekvő németellenes hangulatot és a gazdasági nehézségeket próbálta felhasználni. Szlovákia területén, több helyen magyar röpcédulákat szórtak szét 1939 második felében. Az egyiken például Hitlert tankok, ágyúk és más fegyverek, Horthyt viszont liszteszsákok és kenyerek közt ábrázolták. A kép alján a következő felirat volt olvasható: „*Szlovákok, válasszatok! Melyik kell, amelyik fegyvert, vagy amelyik kenyeret ad a kezetekbe?*” Egy másik plakáton Horthy áll, kezében sonkát és kenyeret tart, vele szemben Tiso sovány arccal, meggörnyedve, csöpögő nyállal nyújtja a kezét a kenyérért és a sonkáért.³⁸ A plakátokon ábrázolt jeleneteknek volt valami igazságalapja: Szlovákia 1939. március–szeptember között magyar gazdasági blokád alatt állt (a blokádot a kormány a szlovák propagandatámadásokkal indokolta), ami átmeneti élelmiszerhiányhoz vezetett. Az intézkedést a németek nyomására vonták vissza, egyúttal belátva azt is, hogy Szlovákiát nem tudják kiéheztetni, mivel az ország máshonnan is beszerezheti a szükséges árucikkeket, mivel ekkor már Jugoszláviával is folytak gazdasági tárgyalások.

A hadjárat után Szlovákia jutalmul visszakapta az 1938-ban Lengyelországhoz csatolt szlovák területeket, néhány lengyel faluval megtoldva.³⁹ 1939. október elején megindult a Lengyelország elleni támadásban részt vevő szlovák csapatok leszerelése. A haderő nagyobb része, azok az egységek, amelyek nem vettek részt a hadjáratban, biztosítási feladatot kaptak Kelet-Szlovákiában – nagyrészt a Lőcsétől Nagymihályig terjedő szakaszon. A magyar határtól mintegy 20 kilométeres sávot üresen hagytak, az incidensek kialakulását elkerülendő. Szlovákiában azt terjesztették, hogy ezeket a csapatokat Magyarország megtámadására és Kassa visszaszerzésére vetik majd be. Összesen 14 ezer katona törne be Magyarországra, egyrészt Kassa, másrészt Szobránc irányában.⁴⁰ A rémhírekről a pozsonyi magyar követség is értesült. Szabó György pozsonyi magyar követ 1939. október 2-i jelentésében arról számolt be, hogy az egyik szlovák katonai alakulat, miután a lengyelországi hadjárat befejeződött, fellázadt a rossz élelmezés miatt. Parancsnokuk azzal nyugtatta meg őket, hogy „egy hét múlva jóllakhatnak Debrecenben kolbásszal és paprikás szalonnával”. Erre a rendbontásnak vége lett. A magyar követ felhívta kormánya figyelmét, hogy a Magyarországgal kapcsolatos szlovák revíziós remények kudarca a szlovákiai magyarság és tulajdona elleni támadásokhoz vezethet.⁴¹ Jólátában nem csalatkozott: a szlovák politikai elit a lengyel területi nyereségen felbuzdulva, parancsot adott a belügyi szerveknek a magyar kisebbségi vezetők és párttagok letartóztatására, és ennek következtében ismét atrocitásokra került sor több szlovák városban. A szlovák sajtó is éles kirohanásokat intézett a magyarok ellen.

1939. szeptember végétől, Lengyelország megszállása után a magyar politika puhatolózni kezdett: Németországnak valóban szüksége van-e Szlovákiára. A németek viszont arról érdeklődtek, vajon a magyaroknak milyen érdekük fűződik ahhoz, hogy Szlovákia Magyarországhoz kerüljön. A magyarok az ezeréves együttéléssel hozakodtak elő, azzal megtoldva, hogy egy stabil, erős és rendezett államot tartanának fenn. Tudatták a németekkel, hogy átmenetileg megalkusznak ugyan a helyzettel, de változatlanul igényt tartanak Szlovákia nagyobb részére. A német álláspontot viszont jól jellemzi egy későbbi beszélgetés, amely Manfred von Killinger pozsonyi német követ és Esterházy között zajlott le: *„Ja, területi követelések! Miért nem harcoltak velünk 1939-ben a lengyelek ellen, mint ahogy azt a tótok tették? Miért nem engedték át azon a pár kilométeren a csapatainkat? Egyáltalán, miért nincs egy határozott és félreismerhetetlen vonala a magyarországi politikának?”*⁴² Killinger úgy vélte, hogy Magyarország az összes lehetőséget megjárta, ahelyett, hogy a befutó németekre tett volna. *„Tiso és Tuka rögtön jól játszottak, miért nem teheték ezt meg maguk?”*⁴³

A szlovák állam részvétele a Lengyelország elleni támadásban jelentős hatással volt a Magyarországgal fennálló kapcsolatok alakulására, mivel Szlovákia abból győztesen, megerősödve és területi nyereséggel került ki. A lengyelországi hadjárat alkalmával tanúsított szlovák kötelezettségvállalást Hitler rendkívül nagyra értékelte, különösen Magyarország magatartásához viszonyítva. Szlovákia részvétele valójában csak szimbolikusan tekinthető, mivel a szlovák hadsereg nem képviselt számottevő erőt. Hitler ennek ellenére elégedett volt. Tisonak magas kitüntetést adományozott, cselekedetében a magyarok bosszantása is közrejátszott.⁴⁴ Sok szlovák politikus úgy látta, hogy Szlovákia háborús részvétele nagymértékben fölértékelte az ország presztízsét, és a *Schutzstaat* pozícióból német szövetségessé léphet elő. Az elkövetkező hónapokban a német vezetés a szlovák magatartást dicsérve, időnként érezte a magyarokkal, különbséget tesznek a „példás” Szlovákia és Magyarország között. Hitler és Joseph Goebbels propagandaminiszter többször nyilvánosan is dicsérte Szlovákiát, és

a német sajtóban is pozitív hangvételű cikkek jelentek meg a szlovák hadsereg hősiességét méltatva.

Az események után 1939. október 21-én Černák látogatást tett Hitlernél. A beszélgetés során a lengyelországi szlovák határterületek visszacsatolását kérte, amelyeket a lengyel állam korábban Csehszlovákiától szerzett. Černák a területi követeléseket történelmi, etnikai, nyelvi, katonai és erkölcsi okokkal indokolta. A szlovák vezetésnek már voltak korábban ígéretei ezekre a területekre, Černák célja csupán az írásos beleegyezés megszerzése volt, amelyet a Führer készséggel teljesített. A kérdéses területeket hivatalosan 1939. november 21-én adta át Németország Szlovákiának a segítségért és lojalitásért.⁴⁵ Ezután a berlini szlovák követ a bécsi döntés revízióját sürgette, és hangsúlyozta, hogy annak nyomán 600 ezer szlovák került kisebbségi sorba. Hitler válaszában utalt rá, hogy Németország a jövőben támogatni fogja Szlovákia követeléseit. A bécsi döntés során tanúsított német magatartás, mondta Hitler, az akkori szlovák kormány viselkedésének volt köszönhető.⁴⁶ A megbeszélésen Hitler nyilvánvalóvá tette, hogy a területi vitákban az az ország részesülhet előnyben, amelyik jobban igazodik Németország politikájához, és a nemzetiszocialista ideológiát követi. Černák tárgyalásait Hitlerrel a következőképpen kommentálta: „*Tudomásul kell venni, ha egy nép nem lép fel Németország elsődleges érdekei ellen, akkor maximális lojalitásra számíthat, amint ez Szlovákia esetében is történt.*”⁴⁷

Szlovákia a lengyelországi hadjárat idején a győztes szerepében tetszeleggett Magyarországgal szemben. Ferdinand Ďurčanský külügyminiszter abban reménykedett, hogy a győztes hadjárat következtében Szlovákia nagyobb diplomáciai lehetőségekhez jut, és függetlenebb politikát folytathat. Hamarosan csalatkoznia kellett, mivel országa néhány hónappal később még a maradék külpolitikai látszatmozgásterét is elveszítette. Magyarországnak diplomáciai manőverezésével még sikerült elkerülnie a háborúban való közvetlen részvétel elodázását, ami által lehetővé vált, hogy Lengyelország délkeleti határain át 1939. szeptember 17-ig kb. 140 ezer lengyel a nácik elől Magyarországra, majd innen a szövetségesekhez menekülhessen.⁴⁸ A magyar-szlovák kapcsolatok viszont tovább romlottak az egymás közti vetélkedés következtében.

Jegyzetek

¹ A Szlovák Néppárt 1938. október 6-án Zsolnán kihirdette Szlovákia autonómiáját, amivel formailag is felbomlott Csehszlovákia. Az ország a Monarchia mintájára dualista állammá alakult át. Csak a külügyek, a honvédelem és a pénzügy maradt közös Prágával. Az ország neve hivatalosan is Cseh–Szlovák Köztársaságra módosult.

² Hoensch, Jörg K.: Slovensko a Hitlerová východná politika. Bratislava, 2001. 198.

³ Tiso, Jozef: Wahrheit über die Slowakei. Bratislava, 1948. 161.

⁴ Ladislav Szathmáry (1895–1946) diplomata, jogász. Szlovákia varsói követe, Lengyelország megtámadása után csatlakozott Beneš emigráns kormányához.

⁵ Slovenský Národný Archív. Bratislava. Ministerstvo Zahraničných Vecí (a továbbiakban: SNA. MZV.), 208. doboz. 8970/39. szám alatt.

⁶ A magyar–szlovák kis háború 1939. március 23–26. között zajlott, de kisebb határ menti csetepaték 31-ig előfordultak. Német ráhatásra fegyverszünetet kötöttek, és április 4-én aláírták a végleges határt kijelölő kétoldalú jegyzőkönyvet. A harc Kárpátalja és a Szlovákia között húzódó határ nyugatabbra tolásáért, illetve az Ung-völgyi vasútvonal birtoklásáért robbant ki. A magyar fél arra hivatkozott, hogy Szlovákia és Kárpátalja között soha nem létezett kijelölt határ, és igényt tartott erre a határszakaszra. *Deák, Ladislav*: Malá Vojna. Bratislava, 1993.: *Janek István*: Az elfelejtett háború. In: Történelmi Szemle, 2001/3–4. 299–313.

⁷ SNA. MZV. 208. doboz. 8970/39. szám alatt.

⁸ Uo.

⁹ Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula: A Wilhelmstrasse és Magyarország. Budapest, 1968. 419.

¹⁰ Uo.

¹¹ Macartney, Carlile Aylmer: October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945. Edinburg, 1957. I. köt. 362.

¹² Slovák, 1939. augusztus 27.

¹³ Documents on British Foreign Policy 1919–1939. Szerk.: Woodward, Ernest Llewellyn, Butler, Rohan, Lambert, Margaret. London, 1950. DGFP, D. köt. VII. 187. dokumentum. 222.

¹⁴ Ďurica, Milan Stanislav: The Foreign Policy of the Slovak Republic. In: Slovak Politics. Essays on Slovak History in Honour of Joseph M. Kirchbaum. Cleveland, Ohio and Rome, 1983. 260.

¹⁵ Kamenec, Ivan: Trauma. Solymár, 1995. 58.

¹⁶ Němeček, Jan: Slovensko-polské vztahy v predvečer druhé světové války. In: Historický Časopis, 1997/3. 449–450.

¹⁷ A Wilhelmstrasse. i. m. 434–435.

¹⁸ Uo. A magyar kormány, arra hivatkozva, hogy Szlovákiában magyarellenes uszítás folyik, megszakította a szlovák–magyar gazdasági tárgyalásokat. A tárgyalásokat csak az év második felében folytatták.

¹⁹ Magyar Országos Levéltár. Miniszterelnökségi Iratok (a továbbiakban: MOL. ME.), K-28. 19. csomó. 19013. szám alatt. Esterházy János jelentése. 1939. szeptember. 12.

²⁰ Uo.

²¹ Slovák, 1939. szeptember 10.

²² SNA. MZV. 128. doboz, 51165/40. szám alatt.

²³ Juhász Gyula (összeáll.): Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1939–1940. Budapest. 1962. 499. (Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945. IV. köt.) (A továbbiakban: DIMK.)

²⁴ DIMK. IV. köt. 487.

²⁵ Macartney: i. m. I. köt. 367.

²⁶ Uo.

²⁷ Szinai Miklós – Szűcs László: Horthy Miklós titkos iratai. Budapest, 1972. 219.

²⁸ A Wilhelmstrasse. i. m. 441.

²⁹ Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Serie D. 1937–1945. Band VIII. Baden-Baden, 1951. 67. sz. dokumentum.

³⁰ Uo.

³¹ DIMK. IV. köt. 508.

³² A Wilhelmstrasse. i. m. 442.

³³ MOL. ME. K-28. 4. csomó. Nemzetiségi osztály. H 19961/1939. szám alatt.

³⁴ MOL. ME. K-28. 25. csomó. Nemzetiségi osztály. 65. tétel. P 19284/1939. szám alatt.

³⁵ Slovák, 1939. szeptember 29.

³⁶ MOL. Külügyminisztérium (a továbbiakban: KÜM), K-63. 1939–65. tétel, 456. csomó. 35/pol. 1939. szám alatt. A pozsonyi magyar követség jelentése.

³⁷ Uo.

³⁸ Tilkovszky Loránt: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941). Budapest, 1967. 116–117.

³⁹ Szlovákia 221 négyzetkilométernyi területet 9914 lakossal szerzett vissza. Baka, Igor: Slovensko vo vojne proti poľsku v roku 1939. In: Vojenská Historia, 2005/3. 26.

⁴⁰ MOL. KÜM. K-63. 1939–65. tétel, 456. csomó. 29/pol. 1939. szám alatt. 1939. szeptember 20.

⁴¹ MOL. KÜM. K-63. 1939–65. tétel, 456. csomó. 35/pol. 1939. szám alatt. A pozsonyi magyar követség jelentése.

⁴² MOL. KÜM. K-64. 89. csomó. 1940. augusztus 12. Esterházy jelentése a Killingerrel folytatott megbeszélésről.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Hoensch, Jörg K.: Geschichte der Tschechoslowakischen Republik 1918–1978. Stuttgart, 1978. 102.

⁴⁵ Hillgruber, Andreas: Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Frankfurt, 1970. 54.

⁴⁶ Uo. 57.

⁴⁷ Uo. 58.

⁴⁸ Pontos számuk nem ismert. Kapronczay Károly: Akkor nem volt Lengyelország. Budapest, 1992. 14.

NAGY-BRITANNIA RÉSZVÉTELE A KOREAI HÁBORÚBAN

A koreai háborút korábban gyakran az „elfelejtett háború” névvel illették, köszönhetően annak az általános érdektelenségnek, mely a témát mind a közvélemény szemében, mind a nemzetközi szakirodalomban évtizedeken át övezte. Noha a helyzet a koreai háborúval foglalkozó egyre több új kiadvány megjelenésével változóban van, különböző okokból – melyek részletezése egy külön tanulmányt igényelne – nem valószínű, hogy a koreai konfliktus ismertsége akár csak megközelítse például a vietnami háborút.

Bár a koreai háború maga is meglehetősen elhanyagolt téma, vannak bizonyos vonatkozásai, amelyekről még kevesebb szó esik. Ezek egyike a háborúban való nyugati, de nem amerikai szerepvállalás kérdése: azon nyugati csapatok ügye, melyeket országaik Koreába küldtek, hogy az ENSZ-haderőben az amerikai egységek mellett harcoljanak. Ugyan a háború terheinek oroszlánrészét az USA viselte, és a szövetséges felajánlások nagy része valóban nem képviselt számottevő erőt, az Egyesült Államokon kívül volt még néhány ország, amely jelentős erőfeszítéseket tett a háborúban.

Az ENSZ oldalán az Egyesült Királyság adta a második legnagyobb kontingenst. Ez a hozzájárulás, bár Washingtoné mellett eltörpül, a második világháború által súlyosan kimerített Angliától komoly áldozatnak számított. Jelen tanulmányban kísérletet teszek arra, hogy a külföldi szakirodalom alapján a diplomáciatörténet és a hadtörténet határán egyensúlyozva felvázoljam a koreai háborúnak azon eseményeit és vonatkozásait, amelyek Nagy-Britannia¹ szempontjából a legjelentősebbnek mutatkoztak.² A magyar szakirodalomban ez a háború meglehetősen érintetlen téma, az itt fel dolgozott szelete pedig jószerivel teljesen ismeretlen.

A koreai háború eseményei brit szemszögből

Az 1950. június 25-i észak-koreai invázió sokkoló hírei után az ENSZ Biztonsági Tanácsa azonnal elítélte az északi agressziót, és 27-i határozatában felszólította a tagországokat, hogy nyújtsanak katonai támogatást Dél-Koreának. Truman elnök még aznap rendelkezett az amerikai tengeri és légi támogatás biztosításáról. Másnap a Brit Királyi Haditengerészet (Royal Navy) összes „japán vizeken tartózkodó”³ egységét az amerikai parancsnokság rendelkezésére bocsátották. Ez a flottakülönítmény akkor egy könnyű repülőgép-hordozóból (HMS Triumph), két cirkálóból (egyikük a híres HMS Belfast)⁴, két rombolóból, három fregattból, két ellátó hajóból és egy kórházhajóból állt, tehát igen jelentős erőt képviselt – még akkor is, ha pénzhány miatt a hajók számos berendezése elavult volt –, főleg az Egyesült Királyság háború utáni komoly gazdasági nehézségeit tekintve véve.⁵

A brit hadihajókat napokon belül bevonták a hadműveletekbe. Fő feladatuk a szárazföldre mért tűzcsapásokkal az északi előrenyomulás akadályozása, a tengeri blokád fenntartása, illetve a part menti vízi utánpótlás-szállítás lehetetlenné tétele volt. Az HMS Triumph hordozó első bevetésére már július 3-án sor került, amikor 9 Supermarine Seafire és 12 Fairey Firefly típusú vadászrepülőgépe az észak-koreai Haedzsü repülőterét támadta. A hajók légénységének gyorsan hozzá kellett szokni a parti ágyúk és a néha hirtelen rájuk rontó északi torpedónaszádok, illetve repülőgépek jelentette veszélyhez. Az brit fegyveres erők első koreai áldozatai az HMS Jamaica

cirkáló fedélzetén szolgáltak. A Jamaica július 8-án a félsziget keleti oldalán, a 37. szélességi fok környékén a parti úton haladó katonai járműveket lőtte, amikor az északi ágyútüze eltalálta, hat embert megölve a fedélzeten.⁶

Az erőfeszítések ellenére a légi és tengeri támogatás elégtelennek bizonyult, ezért az ENSZ BT újabb határozata (július 7.) létrehozta az ENSZ Parancsnokságot Dél-Korea megsegítésére. Douglas MacArthur tábornok, aki a Távol-Keleten állomásozó amerikai fegyveres erők főparancsnoka és a Japánt megszálló szövetséges erők parancsnoka volt, most egyben a Dél-Koreát támogató ENSZ-erők főparancsnoka is lett. Megkezdődött a 8. amerikai hadsereg erőinek átdobása Japánból Koreába.⁷

Augusztusig a Royal Navy említett egységei és a Brit Királyi Légierő (Royal Air Force) néhány Short Sunderland hidroplánja⁸ jelentette a koreai ENSZ-hadművelethez nyújtott kézzelfogható brit támogatást. Szárazföldi csapatok küldéséről július 25-én, egy hónappal a konfliktus kezdete után született csak döntés. A Brit Hadsereg 29. gyalogosdandárját (kb. 9000 fő) jelölték ki a koreai misszióra. Megérkezését csak 3 hónappal későbbre tervezték az egység felállításával, felszerelésével és szállításával járó nehézségek miatt – a dandárba nagyszámú tartalékost kellett visszahívni a második világháború után megkezdett civil életből.⁹

A koreai harctér egyre súlyosbodó helyzete (a dél-koreaiak és amerikaiak folyamatos visszavonulása minden frontszakaszon) azonban a tervezettnél gyorsabb reakcióra kényszerítette Nagy-Britanniát. A MacArthur mellett szolgáló brit összekötő tiszt augusztus 10-én jelentette, hogy a tábornok azonnali angol szárazföldi támogatást sürget. A brit vezérkari főnökök – mivel MacArthur híres volt túlzásairól – döntésük előtt Bradley tábornoktól, az amerikai egyesített vezérkar elnökétől is megérdeklődtek, hogy hasonlóan értékeli-e a helyzetet. Miután Bradley megerősítette MacArthur véleményét, a Hongkongban állomásozó 27. brit gyalogosdandár augusztus 23-án kihajózott Korea felé.¹⁰

A dandár messze nem volt teljes értékű: három zászlóaljából csak kettőt jelöltek ki a misszióra, és létszámhiány miatt a zászlóaljak csak hadiállományuk kétharmadát érték el, azt is csak úgy, hogy más egységekből toborzott önkéntesekkel töltötték fel soraikat. Nehéz járműveiket is hátra kellett hagyniuk a szállítás megkönnyítése érdekében, ezenkívül – kezdetben legalábbis – nem volt tüzer, utász és karbantartó alegységük sem. A hiányokat az amerikaiak pótolták ki a harctéren. A brit dandárt az amerikai hadsereg látta el élelemmel Koreában, csak az angolok számára elengedhetetlen tea és az amerikaiakétól eltérő ürméretű löszerek utánpótlásáról kellett külön gondoskodni.¹¹

Az egyébként is túlterhelt amerikai ellátórendszerre való hagyatkozás azonban csak a kezdetekre volt jellemző, és a brit birodalmi mentalitás továbbélésének negatív következményeként értékelhető. A leglogikusabb lépés ugyanis az lett volna, ha a Japánban még működő brit nemzetközösségi megszálló erők, a BCOF (British Commonwealth Occupation Force, Brit Nemzetközösségi Megszálló Erő) által működtetett ellátó- és adminisztratív szervezetet bízták volna meg a Koreába érkező brit dandár kiszolgálásával. (A BCOF 1950-re már tisztán ausztrál szervezet volt, mivel Nagy-Britannia, Új-Zéland és India addigra kivonta csapatait Japánból.) Ehelyett azonban a britek – kezdetben – az amerikaiakra kívántak hagyatkozni, ám amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az amerikai hadsereg igénybevételével nem oldható meg maradéktalanul az angol csapatok ellátása, gyakorlatilag elvárták az ausztrál irányítás alatt álló BCOF-től, hogy szükség esetén segítséget nyújtson. Az ausztrálok jogosan érezhették azt, hogy a britek – a BCOF parancsnokának szavaival – „egyfelől kihar-

nálják, másfelől semmibe veszik” őket. Az ausztrál vezérkari főnök a problémát hivatalosan is felvetette a brit vezérkari főnökségnél, és ezután végül megszületett a meg egyezés arról, hogy a Koreában bevetett angol csapatok a BCOF hatáskörébe kerülnek. (Ez a minden tekintetben előnyös megoldás a második brit dandár őszi érkezésekor már teljes mértékben funkcionált, és a későbbiekben a BCOF eszközeinek kibővítésével épült ki az egyre növekvő számú brit nemzetközösségi erők kiszolgálórendszere.)¹²

Mire a 27. dandár megérkezett, az ENSZ-erők júliusra jellemző napi 15–20 kilométeres (!) visszavonulási üteme fokozatosan lelassult, végül az amerikai és dél-koreai csapatoknak sikerült tartósan megállítani az északi előrenyomulást, és biztosítani Pusan város körül egy kb. 50 kilométer sugarú védőgyűrűt („Pusan Perimeter”). Ez a 24. órában történt, ugyanis Pusan a félsziget délieleti csücskében fekvő kikötőváros, amelyből – értelemszerűen – már nem lehetett volna hova visszavonulni. MacArthurnak a legválságosabb órákban szétküldött üzenete („Itt nem lesz Dunkerque!”) meghallgattatott.¹³

A 27. dandár volt az első szárazföldi egység, amely a dél-koreai és amerikai csapatok mellett harcba szállt az ENSZ oldalán. A dandárt nagy örömmel fogadták az amerikaiak. A brit katonákat szállító hajók megérkezésekor egy amerikai és egy dél-koreai katonazenekar egy koreai gyerekkórus kíséretében a hagyományos brit himnusz, az „Isten óvja a királyt” játszott.¹⁴ Mivel a puszani védvonal több ponton is igen gyenge volt, néhány szakaszt például dél-koreai rendőri (!) egységek védtek, az újonnan érkezett brit dandárt gyorsan a frontra küldték. A védőgyűrű nyugati részén foglalták el állásaikat, ahol a front a Naktong folyó vonalát követte.¹⁵

1950. szeptember elején MacArthur külön kívánságára Koreába érkezett egy jóval kisebb, de sokkal specializáltabb brit harci alakulat is, a Királyi Tengerészgyalogság (Royal Marines) 41. Önálló Kommandója, kb. 250 fővel. Az egység amerikai felszerelést és egyenruhát kapott, de zöld baretjüket megtartották. A kommandót egy part menti rajtaütésekre létrehozott 800 fős „Különleges Műveleti Csoportba” (Special Activities Group) osztották be amerikai és dél-koreai tengerészgyalogosok mellé.¹⁶

1950. szeptember 15-én nagy fordulat következett be a háború menetében. MacArthur egy Inchonnál (kikötőváros Korea nyugati partján, Szöul közelében) végrehajtott bátor partraszállási hadművelettel – amellyel összhangban a puszani védvonalon is ellentámadásba lendültek az ENSZ-erők – magához ragadta a kezdeményezést. Az angol egységek mindkét hadszíntéren aktívan részt vettek az eseményekben. A Royal Navy hajói pusztító ágyútűzzel segítették az inchoni partraszállást, az HMS Triumph repülőgépei pedig a légi fedezet biztosításában vettek részt. A tengerészgyalogos kommandó egy rajtaütésben vett részt, amely a fő támadást készítette elő. A puszani védőgyűrű térségében a 27. dandár átkelt a Naktong folyón, és az amerikai I. hadtest részeként bekapcsolódott azokba a hadműveletekbe, melyeknek célja a Koreai Néphadsereg csapatainak észak felé szorítása és déli maradékaiknak utánpótlástól való elváása volt.¹⁷

MacArthur terve kiemelkedően sikeres volt, Kim Ir Szen hadserege gyakorlatilag összeomlott. Szöul visszafoglalása után szeptember végére egész Dél-Koreából kiűzték az északi csapatokat. MacArthur tábornok és az amerikai kormány azonban nem szándékozott megállni az északot és délt elválasztó 38. szélességi körnél: ki akarták szorítani a kommunistákat Észak-Koreából is. A brit vezérkari főnökök nem igazán lelkesedtek ezért a tervért, mert minimalizálni kívánták az ország katonai erejének lekötöttségét a világnak ama távoli pontján, valamint tartottak a konfliktus kiszélesedésétől is. Attlee miniszterelnök és Bevin külügyminiszter azonban támogatta a had-

műveletet, mivel üzenetértékűnek tartották, és elrettentő példának szánták minden jövőbeli agresszor számára. Ezzel a háború folytatásának brit támogatása eldőlt.¹⁸ Emellett viszont felkérték Trumant MacArthurral való Wake Island-i találkozója előtt, hogy hangsúlyozza az olyan „Koreán kívüli katonai megtorlások elkerülésének szükségességét, amelyekhez nem érkezett jóváhagyás közvetlenül a Fehér Házból”. A britek, akik mindvégig a háború eszkalálódásától tartottak, azért látták szükségesnek ezt a kérést, mert MacArthur korábban kijelentette, hogy kínai városokat – köztük Pekinget – bombázná le, ha a kínai csapatok megtámadnák az ENSZ-erőket. London hangot adott annak a reményének is, hogy az amerikai kormány konzultálni fog vele bármilyen hasonló akció előtt.¹⁹

Az Egyesült Királyság által kidolgozott és október 7-én elfogadott ENSZ-határozat felhívott „minden olyan lépés megtételére, amelyek szükségesek ahhoz, hogy egész Koreában stabil körülményeket lehessen biztosítani”, és kifejezte az igényt egy „egységes, független és demokratikus kormány” iránt az országban, ezzel ENSZ-támogatást nyújtva az amerikai céloknak. A 38. fok átlépése esetén beavatkozással fenyegető kínai figyelmeztetések ellenére az ENSZ-csapatok 1950. október 9-én megkezdtek az előrenyomulást Észak-Korea területén.²⁰

Közben a 27. brit gyalogosdandárt hivatalosan „27. Brit Nemzetközösségi Gyalogosdandárrá” nevezték át, mivel egy ausztrál zászlóalj érkezett sorai közé.²¹ A dandárt október elején Szöul közelébe vezényelték, majd a meginduló északi menetelés során gyorsan haladt előre – nemegyszer ékként funkcionálva –, és eredményesen vett részt a Phenjan körüli harcokban.²²

Szeptember-október folyamán a brit tengerészgyalogosok az említett különleges csoport részeként rajtaütésekkel, part mentén futó vasútvonalak alagútjainak felrobbantásával zavart okoztak az északiak utánpótlási rendszerében. Az akciókhoz két gyors felszíni hajón kívül a USS Perch csapatszállításra átalakított tengeralattjárót is használták, amelyekről a part közelébe érve gumicsónakkal érték el a szárazföldet. Az ENSZ-erők győzedelmes előrenyomulása azonban feleslegessé tette a rejtett part menti akciókat, ezért a brit kommandót novemberben az 1. amerikai tengerészgyalogos hadosztály állományaiba helyezték, és Északkelet-Koreában vetették be.²³

Peking beavatkozását minden szándék ellenére sem sikerült elkerülni. Ennek első jelei november kezdetén mutatkoztak, amikor kínai csapatok megtámadtak és megsemmisítettek egy amerikai ezredet Unszan térségében. Kínai felségjelzésű MiG-15 típusú sugárhajtású vadászgépek is megjelentek Korea egén. Amikor már bizonyossá vált, hogy Mao Ce-tung nem csupán a koreai származású katonáit küldte a harctérre, ahogy azt kezdetben MacArthur és tábornokai remélték, az ENSZ-erők soraiban idegesség lett úrrá. A brit dandár parancsnokát, Coad dandártábornokot ezekkel a szavakkal fogadta felettese, a 24. amerikai hadosztály parancsnoka: „Coad, itt vannak a kínaiak. A harmadik világháború elkezdődött.” A brit vezérkari főnökök sietős indítványára Bevin november 13-án azt javasolta az amerikai kormánynak, hogy az ENSZ erői álljanak meg a 40. szélességi foknál. Washington gyakorlatilag figyelmen kívül hagyta az ötletet, mivel MacArthur csapatai mozgásban voltak, a kínaiak pedig eltűntek a harcterről.²⁴

November 24-én indult meg az ENSZ-erők támadása, amely a tervek szerint a végső csapás lett volna az észak-koreai hadsereg maradványaira, melyek még tartották magukat az ország legészakibb részein. Néhány nappal ezután bekövetkezett a katasztrofa: a teljesen észrevétlenül érkező, utakat elkerülő, éjjel masírozó és nappal megbújó kínai főerők tömeges és meglepetésszerű inváziója fejvesztett menekülésre kényszerítette

tette MacArthur seregét. A brit katonák nem voltak jó véleménnyel a meglehetősen rendezetlenül végrehajtott amerikai visszavonulásról, és felidéztek a „harcolva visszavonulás” terén szerzett saját második világháborús tapasztalataikat. A briteket megdöbbentette a dél-koreai hadsereg és rendőrség is, mivel ebben az időszakban úgy tűnt, hogy ezen erők néhány egysége kizárólag a foglyok legyilkolásában jeleskedik.²⁵

Északkeleten a brit tengerészgyalogos kommandó az amerikai tengerészgyalogos hadosztály részeként a Csangjin-víztározó melletti csatában tűnt ki helytállásával november utolsó és december első napjaiban, amikor a kínai csapatok megállították a hadosztály addigi előretörését és meghátrálásra készítették azt. A hadosztálynak kínai túlerővel és a mínusz 20–24 °C-os hideggel küzdve kellett visszavonulnia egészen a tengerpartig, ahol hajóval evakuálták őket.²⁶ November utolsó, vészterhes napjaiban érkezett a frontra a háborúban részt vevő második brit dandár, a 29. gyalogosdandár. Eredetileg a 29. dandár feladata a 27. felváltása lett volna, ám a súlyos harci helyzet miatt amerikai kérésre mindkét egység a fronton maradt.²⁷

November 30-án Truman elnök nyilvános utalást tett az atombomba kínaiak ellen való felhasználásának lehetőségére. Az elnök tulajdonképpen nem említette meg az atomfegyvert, csupán kijelentette: „Az Egyesült Államok minden olyan szükséges lépést megtesz, amit a harci helyzet megkövetel.” Ekkor egy újságíró rákérdezett: „Beleértve az atombomba használatát is?” Truman: „Beleértve minden rendelkezésünkre álló fegyvert.” Az elnök – szintén újságírói kérdésre – leszögezte azt is, hogy az atombomba esetleges használata nem függne az ENSZ jóváhagyásától, mivel a helyszínen lévő katonai parancsnok dönt arról, hogy éppen milyen fegyvert vet be. Ezt úgy is lehetett értelmezni, hogy Truman MacArthur kezébe adta az atombomba felhasználásának jogát, ezért a félreértések elkerülése végett a Fehér Ház még aznap közleményt adott ki, amely – próbálván megnyugtatni a kedélyeket – kimondta: „Egy adott fegyvernek már a pusztta birtoklása is mindig magában foglalja a fegyver alkalmazásának lehetőségét”, illetve: „A törvények szerint kizárólag az elnök adhat engedélyt az atombomba használatára, és ilyen engedély kiadására nem került sor.” A megnyugtatásul kiadott közlemény ellenére Truman szavai nagy riadalmat okoztak Angliában, amely globális háborútól tartott, és amely a szovjet bombázók hatósugarán belül feküdt. Munkáspárti képviselők egy nagy csoportja petíciót küldött Attlee-nek, melyben kifejezték az USA elnökének kijelentéseivel kapcsolatos félelmeiket. Következésképpen Attlee találkozót „javasolt” Trumannak, aki ezt gyorsan el is fogadta.²⁸ A brit kormányfő Washingtonba repült, és több megbeszélést folytatott az elnökkel. Az út nem hozott látványos sikereket Ófelsége kormánya számára, de „lecsillapított egy érlelődő válságot”²⁹ London és Washington között. Az amerikai kormány egyértelművé tette, hogy nem áll szándékában egy nagy háborúba kezdeni Kínával. Truman ígéretet tett arra, hogy konzultálni fognak az Egyesült Királysággal atomcsapás esetén, ám nem feltétlenül előtte.³⁰

A két angolszász szövetséges eltérő álláspontja a kommunista Kínát illetően sok súrlódást okozott a háború folyamán. Nagy-Britannia Pekinghez fűződő viszonya – elsősorban az angol kereskedelmi érdekek, illetve Hongkong féltése miatt – jóval engedékenyebb volt az USA kérlelhetetlen álláspontjánál (Washington sokáig pusztán egynek tartotta Kínát a szovjetek által irányított kommunista országok sorában).³¹ Ez az eltérés vezetett ahhoz, hogy Nagy-Britannia 1951 elején kis híján az amerikai szándékok ellenében szavazott az ENSZ-ben. Attlee kormánya többségének véleménye ellenére végül is az USA támogatása mellett döntött, és az Egyesült Királyság 1951. február 1-jén megszavazta az ENSZ-ben Kína agresszorként való elítélését.³²

A Washington és London közötti feszültségek másik fő forrása MacArthur tábornok parancsnoki magatartása volt. A britek potenciális veszélyt láttak személyében, mivel úgy értékelték, hogy a tábornok szívesen kezdene totális háborút Kína ellen, és képes akár saját kormányának utasítása ellenében is cselekedni. Ez a probléma 1951. április 11-én megoldódott, amikor Truman elnök, aki szintén elvesztette bizalmát MacArthurban, felmentette a tábornokot és Ridgwayt nevezte ki az ENSZ-erők főparancsnokává.³³

1951. április–május folyamán a kínaiak erőteljes támadásokat indítottak, hogy megszerezzék a végső győzelmet. Lendületüket azonban megtörte az ENSZ-csapatok elszánt védekezése, például a brit Gloucestershire ezred 1. zászlóaljáé, amely utóvédként, a visszavonuló 29. dandár többi részétől elvágvá, sokszoros túlerő által bekerítve harcolt gyakorlatilag az utolsó emberig a később róluk elnevezett „Gloster-hegyen” (235-ös magaslát) az Imdzsin folyói csatában április 22–25. között. Amikor a megmegszakadó rádióösszeköttetésen keresztül kapott utolsó üzenetben a dandár értesítette őket, hogy visszavonulás miatt ágyúik már nem tudnak védőfedezetet biztosítani a hegyet folyamatosan rohamozó kínaiak ellen, a zászlóalj parancsnoka utasítást adott a kitörésre. A saját vonalakat mindössze negyvenen érték el. Az egység a négy nap folyamán összesen 622 embert veszített. Az eset kínos helyzetbe hozta Ridgway tábornokot, mert úgy tűnhetett, hogy az amerikaiak szövetséges csapatokat áldoznak fel, hogy fedezzék sajátjaik visszavonulását, pedig irányelv volt, hogy más ENSZ-egységeket nem szabad hátrvédnek hagyni. Politikai következményektől tartva, Ridgway a csata után kijelentette: „Nem veszíthetünk el még egy zászlóaljat, főleg nem egy britet.”³⁴

A kínai invázió elakadása után az ENSZ-erők újra magukhoz ragadták a kezdeményezést, és júniusban megint átlépték a 38. szélességi kört, azonban a tartós előrenyomulás elmaradt. Ezzel a háború „mozgalmas” része gyakorlatilag lezárult. 1951 júniusától kezdve a hadi események a 38. fokhoz közel húzódó frontvonalra korlátozódtak, eltűntek az egész országra kiterjedő hadjáratok. Mivel egyik fél sem mutatkozott hajlandónak a teljes győzelemhez szükséges óriási áldozatok meghozatalára, fegyverszüneti tárgyalások kezdődtek. A háború hátralévő részét időszakos tárgyalások jellemezték, valamint ádáz és folyamatos harc, amely azonban nem terjedt túl a frontővezeten.

1951. július végén eközben az összes Koreában harcoló brit és brit nemzetközösségi egységet egy önálló hadosztályba, az 1. Nemzetközösségi Hadosztályba (1st Commonwealth Division) szervezték. Első parancsnoka az angol Cassels vezérőrnagy lett.³⁵ A hadosztály felállítása előnyös volt, hiszen az egyes dandárok működtetése gazdaságosabb és hatékonyabb volt így, mint egymástól elkülönülve, másrészt pedig a hadosztály léte jelentősen tompította a britek által rendszeresen kritizált amerikai harctéri irányítási rendszer hatásait, melyeknek például a „Glosterek” vesztét is tulajdonították.³⁶ A hadosztály felállításakor a következő egységekből állt: 29. Brit Gyalogosdandár (3 brit zászlóalj), 28. Brit Nemzetközösségi Dandár³⁷ (2 brit és 1 ausztrál zászlóalj), 25. Kanadai Gyalogosdandár (3 kanadai zászlóalj), egy brit harcokocsizászlóalj és egy kanadai harcokocsiszázad, egy-egy brit, új-zélandi és kanadai tüzérosztály és két brit önálló üteg, valamint vegyes eredetű utász-, híradó-, egészségügyi stb. egységek.³⁸ A nemzetközösségi hadosztály a 8. Amerikai Hadsereg I. hadtestének fennhatósága alá került, és egy kb. 10 kilométer hosszú frontszakaszt védett.³⁹

A fegyverszüneti tárgyalások első fordulója 1951. július 10-én kezdődött. Brit küldött nem volt az ENSZ-tárgyalódelegáció tagjai között, csak dél-koreai és amerikai. Az üléseket elkeseredett vita jellemezte szinte a kezdetektől fogva, és augusztus 22-én

a kommunista fél meg is szakította azokat. Morrisont, az új brit külügyminisztert, aki a halálos beteg Bevin helyére került, Washingtonba küldték, hogy konzultáljon amerikai kollégájával, Achesonnal. Ennek fő célja az volt, hogy megpróbálja visszatartó tényezőként hatni az amerikai távol-keleti politikára. Megbeszéléseik fő témái közé tartoztak a koreai fegyverszüneti tárgyalások, a fegyverszünet megkötése utáni időre vonatkozó amerikai elképzelések és a tárgyalások esetleges kudarca esetére érvényes forgatókönyvek. Morrison reakcióból Acheson arra a következtetésre jutott, hogy a britek lelkesedése a koreai háború iránt „a lehető legalacsonyabb fokra jutott”.⁴⁰

1951. október végén a Churchill által vezetett konzervatív párt a választások megnyerésével visszatért a hatalomba. E változásnak azonban nem volt jelentős kihatása a koreai háborúval kapcsolatos brit politikára, mivel a két párt nézetei között külügyi kérdésekben – amikor a politikai viták után a valódi döntések meghozatalára került sor – nem voltak alapvető különbségek.

Koreában a fegyverszüneti tárgyalások október végén folytatódtak, a felek Panmindzsonban ültek össze.⁴¹ E tárgyalások esetleges kudarca volt a legfőbb témája azoknak a megbeszéléseknek, amelyeket az Amerikába látogató Churchill folytatott Trumannal 1952 januárjában. Churchill beszédet mondott a Kongresszusban is, ahol kijelentette: „Országaink egyetértének abban, hogy ha a fegyverszünet megkötése után az ellenség megsérti azt, válaszunk azonnali, határozott és hatásos lesz.”⁴² A veterán angol politikusnak azonban összességében csalódást okozott az út – tudomásul kellett vennie, a második világháborús légkör már régen eltűnt, és az Egyesült Királyság egyértelműen „másodhegedűs” szerepet játszik az USA mögött. Még az amerikaiak között igen népszerű Churchill sem tudott elődjénél, Attlee-nél kedvezőbb feltételeket kiharcolni az atombomba használatának kérdésében. Washington a konzervatívok kedvéért sem volt hajlandó feladni annak lehetőségét, hogy megtorlásul kínai városokat bombázzon.⁴³

Max Hastings történész mutat rá annak a ténynek merőben „groteszk” voltára, hogy 1952. februártól 1953. július végéig (majdnem 17 hónapig!) az összes többi probléma megoldása után egyetlen ügy uralta a panmindzsoni tárgyalásokat: a hadifoglyok kérdése.⁴⁴ 1953. május 7-én a fegyverszüneti tárgyalások újra megakadtak. Az amerikaiak megengedték a kínai és észak-koreai hadifoglyoknak, hogy eldöntsék, eredeti hazájukba akarnak-e visszatérni, vagy pedig új életet kezdenek Dél-Koreában vagy Tajvanon. A kommunista tárgyalódelegáció tagjai elfogadhatatlannak tartották a velük közölt adatokat, melyek szerint a 170 ezer hadifogoly közül mindössze 70 ezer választotta a hazatérést. Másnap a dél-koreai Kodzse-do szigetén lévő hadifogolytábor egyik részlegének kommunista lakói túsul ejtették a tábor parancsnokát, Dodd amerikai dandártábornokot. Ezzel annak beismerésére akarták kényszeríteni az ENSZ-parancsnokságot, hogy a hazatérési preferenciák felmérésénél erőszakot alkalmaztak az örök.⁴⁵

A szigeten lévő hadifogolytábor-komplexum – ahol az észak-koreai és kínai hadifoglyok legnagyobb részét őrizték – a politikai naivitás, a rossz szervezethez és az őrzés elégtelensége miatt gyakorlatilag már régóta kommunista fennhatóság alatt állt. Mindennaposak voltak a táboron belül a becsempésztett vagy bent készített fegyverekkel elkövetett kínzások és gyilkosságok, melyeket a kommunista rabok hajtottak végre azon társaik ellen, akik nem bizonyultak az eszme hű követőinek. Ezt az amerikai és dél-koreai őrség jórészt tehetetlenül és közömbösen nézte, a korrupció is virágzott. Egyes területekre az örök be sem mertek menni. A tábor életét valójában északról szervezték: becsempésztett rádiókon keresztül közvetítették az utasításokat, sőt egyes

komisszárok szándékosan azért adták meg magukat, hogy a fogolytáborba kerülve a kommunista céloknak megfelelően irányítsák az ottani folyamatokat. Hogy az ENSZ-parancsnokság mennyire nem volt képes végrehajtani akaratát saját fogolytáborában, annak jellemző példája, hogy néhány körletbe be sem engedték a hazatérési szándékot felmérő bizottságot.⁴⁶

Ilyen tarthatatlan állapotok közepette történt Dodd tábornok túsul ejtése. Később a parancsnokot szabadon engedték, de immár világossá vált, hogy a rendet vissza kell állítani a szigeten. Ehhez természetesen katonai erőre is szükség volt, amibe az amerikai hadsereg mellett brit nemzetközösségi, holland és görög csapatokat is bevontak, ezzel nemzetközivé téve az akciót. A nemzetközösségi hadosztályból két századot (egy britet és egy kanadait) jelöltek ki a feladatra, melyek 1952. május 25-én érkeztek a szigetre. A másfél hónapos „rendteremtő” akció során a kommunistaellenes foglyokat elkülönítették és elszállították a szigetről, a táborokat pedig biztonsági szempontok szerint átalakították. Néhány körlet esetében erőszakot kellett alkalmazni, a 76. számú tábort például szabályos ostrommal tudták csak bevenni az amerikaiak.⁴⁷

Az eset miatti munkáspárti támadások után az angol kormány Koreába küldte Lord Alexander védelmi minisztert és Selwyn Lloydot, a külügyminisztérium államtitkárát. Ez a delegáció a helyszínen azt javasolta, hogy nevezzenek ki egy brit helyettes vezérkari főnököt az ENSZ-parancsnokságra, aki folyamatosan informálhatná Londont a legfrissebb fejleményekről. Így el lehetne kerülni, hogy Churchill miniszterei olyan ellenzéki kérdéseket kapjanak, amelyekre nem tudnak válaszolni – mint ahogyan a hirtelen Kodzse-dóra küldött brit csapatok esetében történt. Mark Clark, a koreai ENSZ-erők főparancsnoka ebbe bele is egyezett, ám Alexander másik igényét, azt, hogy a britek a fegyverszüneti tárgyalásokon is képviseltethessék magukat, nem támogatta.⁴⁸

A következő incidens, amely feszültséget okozott a két szövetséges között, 1952. június 23-án történt, amikor az ENSZ-parancsnokság lebombáztattott egy erőművet a Jalu folyón, amely Észak-Koreán kívül Kínának és a Szovjetunióknak is szolgáltatott áramot. A bombázás célja az volt, hogy ezzel bírják rá Kínát a fegyverszüneti feltételek elfogadására. Nagy-Britannia kormányát ismét nem tájékoztatták előre a készülő akcióról. A légi csapás miatt az ellenzék dühödt támadást intézett a kormány ellen, mondván, Londonnak semmilyen hatása nincs a háború menetére. A konzervatívok úgy érezték, hogy szövetségeseik megint kiszolgáltatott helyzetbe hozták őket az ellenzékkel szemben, és hogy veszélyeztetik a békét Kínával. Eden külügyminiszter meg is kérte Achesont, hogy a jövőben ne tegye ki Angliát hasonló meglepetéseknek. Az USA a válság élet tompítandó gyorsan beleegyezett abba, hogy Clark parancsnok mellé brit helyettest nevezzenek ki. Acheson londoni látogatása során angol parlamenti képviselők egy csoportja előtt elismerte, hogy az amerikai kormány hibázott, amikor nem értesítette a szigetországot a bombázásról. Bár ily módon ezt a konkrét problémát sikerült megoldani, az Egyesült Királyságban immár eluralkodott az elégedetlenség a háború amerikai irányításával kapcsolatban.⁴⁹

London már az új, Eisenhower vezette amerikai kormány beiktatásának napjától fogva attól tartott, hogy a republikánusok jobbszárnya nyomást fog gyakorolni a kommunisták elleni agresszívabb távol-keleti fellépés érdekében, amely rontaná a béke megkötésének esélyét. Az új washingtoni adminisztráció első lépése nyomban nemtetszést váltott ki a britekből: 1953. február 2-án Eisenhower nyilvánosan bejelentette, hogy az Egyesült Államok visszavonja flottáját a tajvani szorosból. Az amerikai hadihajók a háború kezdete óta állomásoztak ott, elszigetelve Tajvant a kínai száraz-

földtől. Nagy-Britanniában úgy értelmezték ezt a lépést, hogy az USA engedélyt adott Csang Kaj-sek részére a kommunista Kínával való konfliktus megkezdésére. Az új amerikai külügyminiszternek, John Foster Dullesnek Londonba kellett repülnie, hogy személyesen oszlassa el Churchill kormányának félelmeit.⁵⁰

Sztálin március 5-i halála után a békefolyamat új lendületet kapott. Március 28-án a kommunisták elfogadták a februári – eredetileg Eden által felvetett – ENSZ-javaslatot a beteg és sebesült hadifoglyok kicserélésére, ami április 20-án meg is történt. Közben egy, a többi hadifogoly ügyét érintő végső huzavona után, június elején e téren is megállapodásra jutottak a felek. Az örvendetes fejlemény azonban nem várt válságot idézett elő az ENSZ-erők oldalán. Li Szin Man dél-koreai elnök, aki vehemenssen ellenezte a fegyverszünet megkötését, kijelentette, hogy országa egyedül is folytatni fogja a harcot a végső győzelemig, vagyis a két Korea egyesítéséig. Hogy szavainak nyomatékot adjon, visszahívta a panmindzsoni tárgyalódelegáció dél-koreai tagjait, és szabadon engedett 25 ezer antikommunista észak-koreai hadifoglyot. Ezek a lépések veszélyeztették a fegyverszünet megkötését, és ezzel feldühítették a briteket, akik szemében Li mindig is potenciális problémaforrás volt. Churchill még puccs szervezésére is javaslatot tett, hogy Litől megszabaduljanak. Végül a dél-koreai elnököt két tényező jobb belátásra térítette: egyrészt az Egyesült Államok komplex gazdasági-katonai együttműködést ajánlott fel számára a háború utáni időszakra, másrészt pedig szembe kellett néznie egy olyan nagy erejű (100 ezer fős) kínai offenzívával, amekkorát a háború utolsó két évében addig nem is tapasztaltak. A roham rövid idő alatt öt kilométerrel visszanyomta a dél-koreai hadosztályokat, és csak az ENSZ-erők tüzéségének koncentrált csapása volt képes megállítani. Még Clark tábornok is úgy értékelte a támadást, hogy azt a kínaiak csak figyelmeztetésül indították a déliek lehűtésére. Amikor Li Szin Man végül visszavonta kifogásait, lehetővé vált a fegyverszüneti megállapodás aláírása 1953. július 27-én Panmindzsonban. A Koreai Háború ezzel véget ért.⁵¹

Anglia koreai szerepvállalásának látszólagos ellentmondásai

A második világháborúban Nagy-Britannia – Paul Kennedy szavaival – „erősen túlterheltette önmagát, kimerítette arany- és dollártartalékait, széthajszolta az állam gazdasági gépezetét”, ami „óriási kereskedelmi hiányt” okozott, és „az ipari bázis meggyengülését” eredményezte.⁵² Ennek következtében „a háború utáni élet a legtöbb brit számára még mindig szürke, hideg és sivár volt: a háborús idők legtöbb kellemetlensége továbbra is fennmaradt.”⁵³ (Ez magában foglalta az élelmiszer-jegyrendszert és a hiányokat, például a téli szénhiányt.) Bár a nehézségeken segítettek a hatalmas amerikai kölcsönök (1945-ben 3,75 milliárd £) és a Marshall-segély, a brit nemzetgazdaság még távolról sem volt egészségesnek mondható 1950-ben.

Belső gazdasági problémái mellett az Egyesült Királyságnak meg kellett birkóznia világméretű kötelezettségeivel is. Az Indiából, Burmából és Palesztinából való kivonulás ellenére a Brit Birodalom maradványai (köztük a Távol-Keleten Hongkong és Malájföld) még mindig óriási terhet jelentettek az ország számára. Ráadásul 1948-ban súlyos kommunista lázadás tört ki Malájföldön, amely azonnali beavatkozást igényelt.

Csak e háttér ismeretében értékelhetjük megfelelően a koreai háborúhoz való brit hozzájárulást. Az ENSZ-hadműveletekhez Anglia biztosított egy hajórajt, amely olyan erős volt, hogy más brit nemzetközösségi egységekkel kiegészülve ez végezte a Korea

nyugati partjainál végrehajtott tengeri hadműveletek nagy részét a háború alatt, és harcértéke miatt már önmagában nagyobb segítség lett volna, mint az USA-n kívül bármely országa, valamint két gyalogosdandárt, amely a szárazföldi erőket tekintve az Egyesült Államok utáni második legnagyobb hozzájárulást jelentette. (A 27. dandár Koreába küldése veszélyesen meggyengítette Hongkong védelmét, a 29. dandár bevetése pedig az egyetlen rendelkezésre álló valódi tartalékegység feláldozását jelentette.) A brit fegyveres erők összesen körülbelül százezer tagja szolgált Koreában a konfliktus éveit alatt.⁵⁴

Ezen adatokat látva jogosnak tűnhet a kérdés: mi készítette Nagy-Britanniát arra, hogy ilyen jelentős áldozatokat vállaljon egy számára stratégiai érdektelen helyszínen, nagyszámú saját problémája ellenére?⁵⁵ A válasz, amely feloldja a látszólagos ellentmondást, nagyrészt az Amerikával való „különleges kapcsolatban” rejlik. A második világháború után az Egyesült Királyság gazdaságilag és katonailag is függött az USA-tól. A háború utáni brit külpolitika fő célja volt az Egyesült Államok Európához kötése, mivel a legyengült Anglia ráeszmélt, hogy egy esetleges szovjet támadás esetén egyetlen reménye az amerikai katonai segítség lehet. Minthogy Nagy-Britannia ennyire függött az USA jóakarától, a két ország közötti „különleges kapcsolat” nem az egyenlők partnersége volt. A koreai háborútól való távolmaradás aligha volt reális alternatíva Nagy-Britannia számára.⁵⁶

Anthony Farrar-Hockley, a koreai brit szerepvállalásról szóló hivatalos könyv („official history”) szerzője, aki maga is a brit hadsereg tisztjeként szolgált az északkelet-ázsiai félszigeten, azzal érvel, hogy az angol részvételnek voltak „mértöbb indokai” is az amerikaiakkal való együttműködés kényszerén kívül.⁵⁷ Attlee munkáspárti miniszterelnök mind a brit parlament alsóházában, mind pedig egy rádióbeszédében utalt a kommunista agresszió megfékezésének szükségességére: „Ezért olyan fontos az önök számára, hogy mi történik Koreában. A tűz, amelyet a távoli Koreában gyújtottak, az önök házaikat is felperzselheti.”⁵⁸ A brit motiváció vizsgálatánál számba kell venni azt is, hogy London (és Washington) meg volt győződve arról: a koreai támadás Sztálin utasítása és tervei nyomán történt, aki ezzel egyrészt tesztelni akarta az Egyesült Államok és szövetségeseinek reakcióját, hogy a szerzett tapasztalatokat egy fontosabb hadszíntéren használja majd fel, másrészt pedig el kívánta érni, hogy a nyugati tömb Koreára koncentrálva más, valójában nagyobb jelentőségű helyszínekről vonja el erőit. Kétségtelenül volt tehát szerepe Anglia lépéseiben annak az óhajnak is, hogy Sztálinnak e vélt elképzelései minél kevésbé valósulhassanak meg, illetve hogy minél határozottabb fellépéssel elvegyék a szovjet vezető (és minden más jövőbeni agresszor) kedvét attól, hogy a „koreai modellt” máshol alkalmazza.⁵⁹

A fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint a háborúban való részvétel indokai között mégis az amerikai faktor tűnik a leghangsúlyosabbnak. „Minden rendben lesz, amíg az amcsik oda nem mennek” – mondta Attlee személyi titkárának az 1950. június 25-i ENSZ-határozat hallatán. Június 27-én, hallván, hogy Truman elnök bejelentette az USA segítségnyújtását, Attlee ugyancsak titkárával közölte: „Támogatnunk kell a jenkit.”⁶⁰ A brit haditengerészeti hozzájárulás kérdése ezzel gyakorlatilag eldőlt.

Míg a hadihajók bevetése gyorsan és más brit kötelezettségek veszélyeztetése nélkül végrehajtható volt,⁶¹ a szárazföldi csapatok számos nehézséggel járó felajánlását már kifejezetten és egyértelműen az Egyesült Államok jóindulatának megtartása indokolta. Olyan félre nem érthető amerikai utalások után, mint Bradley tábornoké, aki közölte, hogy „az Egyesült Királyság... hozzájárulását igazán nagyra értékeli... de...

ha ez kiegészülne egy akármilyen szerény méretű szárazföldi erő felajánlásával is, az kiváló politikai hatással bírna, mert még jobban megpecsételné teljes egyetértésünket ebben az ügyben”,⁶² nem maradt sok mérlegelési lehetőség. Oliver Franks, a washingtoni brit nagykövet, aki erősen szorgalmazta, hogy országa küldjön csapatokat Koreába, azzal érvelt, hogy „az amerikaiak szempontjából a kezdeti brit reakció a legfontosabb bármely lényeges kérdésben”, és hogy „ha megteesszük a magunkét, jó esélyünk van rá, hogy partnerként kezeljenek.”⁶³

Érdeemes áttekinteni, hogy a kabinet Védelmi Bizottságának július 24-i ülésén Sir William Slim, a Birodalmi Általános Vezérkar főnöke⁶⁴ miként beszélt a kérdésről: „Bár [szárazföldi csapatok Koreába küldését] *katonailag változatlanul hibás döntésnek tartjuk*, elfogadjuk a *nyomós politikai érveket* [...], nincs értelme egy dandárnál kisebb erőt küldeni. Ennél *kevesebbel nem érhetnénk el a kívánt politikai célt*. [...] Valamennyi katonai haszna legalábbis lenne annak, hogy ezeket az erőket odaküldjük: jó gyakorlat lenne annak a stratégiai tartaléknak a megtalálására, amit a hadügy-minisztérium⁶⁵ mindig is fel akart állítani, valamint alkalmat adna bizonyos fegyverek, főleg a Centurion tankok élesben való kipróbálására. ... Az amerikai parancsnokság... *valószínűleg nem akar erősítést, amíg a harci helyzet nem stabilizálódik*, és nincsenek olyan helyzetben, hogy ellentámadást indítsanak. Ennélfogva dandárunk *kiküldése nem sürgős*, így legalább *két hónapunk van*, hogy megtegyük a szükséges előkészületeket...” Ugyanezen az ülésen a bizottság megegyezett: „A dandárt *nem szabad a hongkongi helyőrség kárára megalakítani*.”⁶⁶ (Kiemelés – Sz. A.)

Ez a dokumentum rámutat a koreai csapatküldés igen magas politikai prioritására: konkrét katonai indokok ellenére történt meg az egységek kiküldése, és gyakorlatilag egyetlen haszna az új tankok kipróbálása volt. A fentiekből láttuk, hogy sem a két hónapos határidő, sem a hongkongi védelem érintetlenül hagyása nem valósulhatott meg, de ez is csak a brit kormány eltökéltségét bizonyítja – kész volt a július 24-én elfogadott irányelvek és saját közvetlen érdekei ellenében cselekedni, amikor a helyzet és Washington később úgy kívánta. Szintén az amerikai reláció fontosságát bizonyítja, hogy július 25-én, amikor végül az egész brit kabinet jóváhagyta a katonák kiküldését, „az angol–amerikai szolidaritáshoz való értékes hozzájárulásként” hivatkoztak a döntésre.⁶⁷

Véleményünk szerint ha az amerikai szövetséggel fenntartott jó viszony szükségességén kívül nem is volt más alapvető ok a britek koreai részvételére, Angliának akkor sem kellene feltétlenül „méltóbb” magyarázatokat keresnie, mert ez legföljebb az elveszett angol nagyhatalmi múlt fényében tűnhet elégtelen indoknak, egy reális helyzetértékelés alapján semmiképp. Az adott hidegháborús katonai és geopolitikai szituációban a szigetország alapvető és első számú nemzeti érdeke volt az amerikai biztonsági garancia fenntartása. Ha ezt éppen brit egységek Koreába küldésével lehetett elősegíteni, akkor nem lehet vitás, hogy London az ország nehézségei ellenére helyesen döntött, és hogy az angol katonák az érdeklődéstől távol eső Koreában (de nem Koreáért)⁶⁸ harcolva valójában fontos nemzeti érdekeiket képviselték.

MELLÉKLETEK

Az ENSZ szárazföldi csapatainak létszáma Koreában

Dátum	Összesen	Egyesült Államok	Dél-Korea	Egyéb ENSZ
1951. június 30.	554 577	253 250	273 266	28 061
1952. június 30.	678 051	265 864	376 418	35 769
1953. július 31.	932 539	302 483	590 911	39 145

A nem amerikai és nem dél-koreai ENSZ csapatok létszáma Koreában,
1951–1953

Ország	1951. június 30.	1952. június 30.	1953. július 31.
<i>Összesen</i>	<i>28 061</i>	<i>35 769</i>	<i>39 145</i>
<i>Brit Nemzetközösség (összesen)</i>	<i>15 723</i>	<i>21 429</i>	<i>24 085</i>
Egyesült Királyság	8 278	13 043	14 198
Kanada	5 403	5 155	6 146
Törökország	4 602	4 878	5 455
Thaiföld	1 057	2 274	1 294
Ausztrália	912	1 844	2 282
Fülöp-szigetek	1 143	1 494	1 496
Franciaország	738	1 185	1 119
Új-Zéland	797	1 111	1 389
Etiópia	1 153	1 094	1 271
Kolumbia	1 050	1 007	1 068
Görögország	1 027	899	1 263
Belgium*	602	623	944
Hollandia	725	565	819
India**	333	276	70
Svédország**	162	148	154
Norvégia**	79	109	105
Olaszország**	0	64	72

* Magában foglalt egy luxemburgi különítményt is.

** Csak nem harcoló, egészségügyi alakulatokkal járultak hozzá.

Forrás: *Hermes, Walter G.*: Truce Tent and Fighting Front. Washington D. C., Center of Military History, United States Army, 1966.

Brit áldozatok a koreai háborúban

	Royal Navy	Royal Marines	Army	Royal Air Force	Összes
Hadifogoly	4	29	1 026	1	1 060
Sebesült	19	66	2 589	n. a.	2 674
Elesett	44	30	977	27	1 078

Forrás: *Farrar-Hockley, Anthony: The British Part in the Korean War. Volume II. An Honourable Discharge. London, HMSO, 1995.*

Jegyzetek

¹ Mivel Magyarországon általában az „Egyesült Királyság” szinonimájaként használatos a „Nagy-Britannia” és az „Anglia” megnevezés, ezért én is felváltva használok e neveket, bár szigorúan értelmezve mindhárom kifejezés más takar.

² Csak az angol szempontból érdekes (főbb) eseményeket tárgyalom, tehát számos olyan részlet kimarad, amelyek egyébként a háború egészét tekintve lényegesek volnának. A nem brit vonatkozású eseményekből csak annyi szerepel, amennyi a háború történéseinek követéséhez szükséges.

³ *Farrar-Hockley, Anthony: The British Part in the Korean War. Volume I. A Distant Obligation. London, HMSO, 1990. 53.* Szó szerinti idézet az eredeti parancsból.

⁴ Ma múzeumhajóként horgonyoz a Temzén Londonban.

⁵ *Farrar-Hockley: i. m. 52.*

⁶ *Farrar-Hockley: i. m. 64–67.*

⁷ *MacDonald, Callum: Britain and the Korean War. Oxford, Basil Blackwell, 1990. 18.*

⁸ A RAF a Sunderlandeken kívül nem vetett be más gépet Koreában a háború végéig, de számos tapasztalt pilótája teljesített harci bevetéseket az amerikai légierőhöz beosztva F–86-os sugárhajtású vadászrepülőgéppel 1951–1953 között. (*Farrar-Hockley, Anthony: The British Part in the Korean War. Volume II. An Honourable Discharge. London, HMSO, 1995. 323–324.*) Az ausztrál légierő Koreába vezényelt vadászgépein szintén repültek brit pilóták is. (<http://www.britains-smallwars.com/korea/air-war.html>, letöltve: 2008. VI. 22.)

⁹ *Farrar-Hockley: i. m. 116–117.*

¹⁰ *Farrar-Hockley: i. m. 120.*

¹¹ *Farrar-Hockley: i. m. 119–120., 126–128.*

¹² *Grey, Jeffrey: The Commonwealth Armies and the Korean War. Manchester, Manchester University Press, 1988. 46–67.; Farrar-Hockley: i. m. 322–325.*

¹³ *Farrar-Hockley: i. m. 119–120., 126–128*

¹⁴ *Farrar-Hockley: i. m. 135–136.*

¹⁵ *Farrar-Hockley: i. m. 138–139.*

¹⁶ *Farrar-Hockley: i. m. 326–327.*

¹⁷ *Farrar-Hockley: i. m. 144–180.*

¹⁸ *Farrar-Hockley: i. m. 203–229.*

¹⁹ *MacDonald: i. m. 32–33.*

²⁰ *MacDonald: i. m. 29–33.*

²¹ *Farrar-Hockley: i. m. 180.*

²² *Farrar-Hockley: i. m. 235–261.*

²³ *Farrar-Hockley: i. m. 327–328.*

²⁴ *MacDonald: i. m. 35–37.*

²⁵ *MacDonald: i. m. 40–42.*

²⁶ *Farrar-Hockley: i. m. 337–341.* A 41. brit tengerészgyalogos kommandót újrafeltöltésre Japánba küldték, majd ismét part menti rajtaütéseket hajtottak végre 1951 decemberéig, amikor az egységet kivonták Koreából. *Farrar-Hockley: i. m. vol. II. 310.*

²⁷ *Farrar-Hockley: i. m. 291., 341*

²⁸ *The Times, 1950. december 1. 6*

²⁹ *Farrar-Hockley: i. m. 368.*

³⁰ *MacDonald: i. m. 42–44.*

³¹ *Lowe, Peter: Britain in the Far East: A Survey from 1819 to the Present. London, Longman, 1981. 202–207.; Northedge, Frederick S.: Descent from Power. British Foreign Policy 1945–1973. London, George Allen & Unwin, 1974. 182–183.*

³² *MacDonald: i. m. 46–47.*

³³ *MacDonald: i. m. 47–48.*

³⁴ *Farrar-Hockley: i. m. vol. II. 111–136.; MacDonald: i. m. 53.*

³⁵ *Farrar-Hockley: i. m. vol. II. 207.*

³⁶ *Farrar-Hockley: i. m. vol. II. 60–61., 209.*

³⁷ A 27. dandárt váltotta.

³⁸ *Farrar-Hockley*: i. m. vol. II. 437–440.

³⁹ *Grey*: i. m. 133–135.

⁴⁰ *MacDonald*: i. m. 55–59.

⁴¹ *MacDonald*: i. m. 60–62.

⁴² *James, Robert Rhodes* (szerk.): Winston S. Churchill. His Complete Speeches 1897–1963. Vol. VIII. 1950–1963. Chelsea House Publishers, 1974. 8326.

⁴³ *MacDonald*: i. m. 64–65.

⁴⁴ *Hastings, Max*: The Korean War. London, Pan Macmillan, 2000. 377.

⁴⁵ *Farrar-Hockley*: i. m. 285–287.

⁴⁶ *Farrar-Hockley*: i. m. 282–285.

⁴⁷ *Farrar-Hockley*: i. m. vol. II. 287–291.

⁴⁸ *MacDonald*: i. m. 74–75.

⁴⁹ *MacDonald*: i. m. 77–78.

⁵⁰ *MacDonald*: i. m. 85–86.

⁵¹ *Hermes, Walter G.*: Truce Tent and Fighting Front. Washington D. C., Center of Military History, United States Army, 1966. 451., 477. (On-line kiadás: <http://www.history.army.mil/books/korea/truce/fm.htm>. Letöltve: 2004. IV. 3.); *MacDonald*: i. m. 86–92.; *Hastings*: i. m. 395–396.

⁵² *Kennedy, Paul*: The Rise and Fall of the Great Powers. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. London, Unwin Hyman, 1988. 367. (A mű magyar kiadása az első idézett mondatban fordítási hibát tartalmaz.)

⁵³ *Hastings*: i. m. 70.

⁵⁴ *Farrar-Hockley*: i. m. vol. II. ix., 405.

⁵⁵ Bár valóban jelentős kiadásokat jelentett a szigetország számára a koreai háborúban való részvétel, azok a kijelentések egyértelműen túlzóak, melyek szerint ez a brit szerepvállalás megbénította a brit gazdaságot, és ellehetetlenítette az ország második világháború utáni talpra állási folyamatát. A koreai misszió költsége ugyanis elenyésző volt a NATO szerepvállaláshoz kapcsolódó fegyverkezési program kiadásaihoz képest. *Farrar-Hockley*: i. m. vol. II. 419.

⁵⁶ *MacDonald*: i. m. 1–5.

⁵⁷ *Farrar-Hockley*: i. m. vii.

⁵⁸ *Harris, Kenneth*: Attlee. London, Weidenfield and Nicolson, 1982. 456.; *MacDonald*: i. m. 20.

⁵⁹ *MacDonald*: i. m. 5., 16., 20.; *Farrar-Hockley*: i. m. 97.

⁶⁰ *Harris*: i. m. 454.

⁶¹ *Farrar-Hockley*: i. m. 47.

⁶² *Farrar-Hockley*: i. m. 54.

⁶³ *Dancev, Alex*: Oliver Franks. Founding Father. Oxford, Clarendon Press, 1993. 125–126. Mint a fentiekből látható, éppen e „partnerként kezelés” terén volt London a legelégedetlenebb amerikai partnerével a háború folyamán. Később, a vietnami háború idején Macmillan és Wilson miniszterelnök is visszautasította az angol részvételre vonatkozó amerikai javaslatot, részben a koreai tapasztalatok hatására, mivel London itt szembesült azzal, hogy a brit jelenlét ellenére sincs érdemi beleszólása a hadműveletek alakításába. (*Farrar-Hockley*: i. m. vol. II. 418.)

⁶⁴ Chief of the Imperial General Staff, a brit szárazföldi hadsereg (Army) főparancsnokának kijáró cím.

⁶⁵ War Office, brit minisztérium, amely csak a szárazföldi hadsereg ügyeivel foglalkozott.

⁶⁶ *Farrar-Hockley*: i. m. 103–104.

⁶⁷ *Dancev*: i. m. 127.

⁶⁸ *MacDonald*: i. m. 5.

**ADENAUER ÉS A KELETI „OLVADÁS”
AZ NSZK, A SZOVJETUNIÓN ÉS MAGYARORSZÁG VISZONYÁRÓL
1955–1956-BAN**

A Sztálin halálát (1953. március 5.) követő ún. „olvadás időszaka” a szovjet zóna államaiban az 1950-es évek közepén – Moszkva számára nem minden kockázat nélkül – a kommunista uralmi rendszer viszonylagos lazulásához, valamint a két világhatalmi tömb közötti hidegháborús feszültség némi enyhüléséhez vezetett, a békés egymás mellett élés jelszavának jegyében. A következőkben egyrészt megkíséreljük vázolni, miként hatottak a „keleti tömbben” zajló változások az Adenauer-kormányzat Szovjetunióval szembeni politikájára, másrészt választ keresünk arra, milyen hatást gyakoroltak ezek a fejlemények a nyugatnémet–magyar kapcsolatok alakulására.

Adenauer politikája és a Szovjetunió

A fiatal Német Szövetségi Köztársaság és a Szovjetunió közötti, a kezdetektől súlyos feszültségekkel terhes kapcsolatok¹ javulásának egyik első, szimbolikus jeleként értékelhető a Kreml 1955. január 25-i bejelentése a Németországgal való hadiállapot megszüntetéséről.² Az 1950-es évek közepén kibontakozó kölcsönös törekvések hátterében, amelyek Sztálin halálát követően az enyhülés jegyében a két ország viszonyának rendezésére irányultak, a szovjetek részéről az a kényszerű felismerés állott, hogy az NSZK gazdasági, politikai és katonai integrációja a „nyugati táborba” immár visszafordíthatatlan ténynek tekinthető;³ a nyugatnémet állam az 1955 májusában életbe lépett párizsi szerződések értelmében pedig már messzemenő állami szuverenitással is rendelkezett.⁴ Így a korábbi szovjet külpolitikai stratégia, amely a két német országrész semleges államként történő egyesítését, s ezáltal a nyugati szövetségi rendszertől való távol tartását tűzte ki célul,⁵ a realitások szintjén háttérbe szorult.⁶

Az Adenauer-kormányzat számára a kapcsolatok rendezése a Szovjetunióval elsősorban belpolitikai, illetve gazdasági okok miatt vált fontossá. Politikai síkon a kancellár 1955. szeptemberi moszkvai útja (egy több mint százfős delegáció élén) jelentette a normalizálás irányában tett áttörést, amely látogatás keretében került sor a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok felvételére. Mintegy ellentételezésként a kancellár elérte 9623, a Szovjetunióban még visszatartott német hadifogoly hazatérésének engedélyezését. Ezzel hallatlan népszerűséget szerzett a németek körében, amely még az 1957. szeptemberi parlamenti választásokon elért kiemelkedő CDU/CSU-sikerben is éreztette hatását.⁷

Az ötvenes évek elejétől egyre markánsabban izmosodó nyugatnémet gazdaság számára⁸ ugyanakkor mindinkább jelentőssé váltak a kelet felé irányuló kereskedelmi kapcsolatok, a Szovjetunió és Kelet-Közép-Európa bekapcsolása az árucserforgalomba.⁹ A szövetségi gazdasági minisztérium körrendelete 1953 márciusában így fogalmaz: „A Szövetségi Köztársaság számára fontosnak bizonyulhat, ha az 1952 októberében alakult Német Gazdaság Keleti Bizottsága¹⁰ alkalmazkodóképes és kezdeményezésekben bővelkedő tevékenysége által a lehető leghatékonyabb kapcsolatok alakulnak ki a keleti blokkbeli partnerekkel. ... A keleti országok olyan helyzetben vannak, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények között is fontos nyers- és alapanyagokat képesek szállítani Nyugat-Európa számára. ... A nyugat-keleti kereskedelem

területén a Szövetségi Köztársaságnak mindenesetre azzal az igénnyel kell fellépnie, hogy földrajzi helyzetének és gazdasági teljesítőképességének megfelelő arányban részesüljön a Nyugat és Kelet közötti legális áruforgalomból.”¹¹ A külkereskedelmi forgalom visszaesése Európa két fele között – az ismert okok miatt – valóban drasztikusnak volt tekinthető; a nyugat-európai import összvolumenéből Kelet-Európa az 1938. évi 25 százalékkal szemben 1951-ben mindössze 4 százalékkal részesedett.¹² Keleti irányból különösen szén, fa és gabona behozatalára volt igény,¹³ cserében viszont a nyugat-európai iparcikkek exportjának lehetőségeit meglehetősen behatárolták a fegyverkezésben felhasználható termékekre vonatkozó, 1951-ben bevezetett COCOM-lista tilalmi rendelkezései.¹⁴

Kézzelfogható gazdasági érdekek motiválták szovjet részről is a kapcsolatok normalizálását, a keleti birodalom nyersanyagbőségét kínálhatta az 1950-es évek elejétől dinamikusán fejlődő és hagyományosan magas színvonalúnak tekintett német, illetve nyugatnémet ipar termékeiért cserében. Politikai szempontból az NSZK-val való kiegyezés, a diplomáciai kapcsolatok felvétele jelentősen hozzájárult az ún. német kérdés körüli feszültségek enyhítéséhez, ami növelte Moszkva mozgásterét a nemzetközi diplomácia területén.¹⁵ A nyugati szövetségi rendszerbe integrálódott NSZK létezésének – kényszerű – elfogadásával a szovjet vezetés ugyanakkor azt remélte, hogy Adenauer a maga részéről szintén elismeri a szovjet zónába tagolt kelet-német állam önálló létezésének jogát („a két állam elmélete”).¹⁶

A „botránykövet” a Kelet-Európához fűződő kapcsolatokban azonban éppen az NSZK-külgügy ekkoriban formát öltött kulcsparadigmája, az ún. Hallstein-doktrína jelentette.¹⁷ 1955. szeptember 23-án a szövetségi kormány nyilatkozatban fogalmazta meg a német külpolitika alapvetését: a Német Szövetségi Köztársaság nem vesz fel vagy nem tart fent olyan államokkal diplomáciai kapcsolatokat, amelyek a maguk részéről diplomáciai viszonyban állnak a Német Demokratikus Köztársasággal, illetve vele ilyen viszonyt létesítenek.¹⁸ A háttérben – az újraegyesítés hivatalosan mindig hangoztatott célkitűzésének értelmében – az az államjogi felfogás állt, miszerint a Német Szövetségi Köztársaság „a német nép egyetlen államszervezete”, mivel a bonni szövetségi kormányzat – a kelet-berlini rezsimmel szemben – szabad választások eredményeképpen jött létre. Ebből következett külpolitikailag a „kizárólagos képviselési igény” (*Alleinvertretungsanspruch*) elve.¹⁹

A nyugatnémet–magyar kapcsolatok az „olvadás” idején

Sztálin halála után a nemzetközi politika színterén bekövetkező fejlemények – főként az SZKP XX. kongresszusa (1956. február 24–26.) hruscsovi „reformjai” – a magyar külpolitikában is új impulzusokat váltottak ki. A külügyminisztérium német referatúráján egy 1956 júniusában megfogalmazott, alapvető jelentőségű feljegyzés erről így tanúskodik: „A XX. kongresszus tanulságaiból szükségszerűen következik, hogy a magyar külpolitikának is az eddigieknél sokkal aktívabban, kezdeményezőbbben kell fellépnie nemzetközi síkon és ki kell használnia mindazokat a lehetőségeket, amelyek így vagy úgy magyar szempontból adva vannak.”²⁰ A saját, nemzeti érdekeket fokozottabban figyelembe vevő, aktívabban mozgó magyar külpolitika, amely a sztálini időszakban még elképzelhetetlen lett volna, az alapvető ideológiai különbségek ellenére is jelentős esélyt látott a Nyugat-Németországhoz való közeledésre: „Véleményünk szerint sok jel mutat arra, hogy az NSZK felé külpolitikánk kedvező eredményekkel kezdeményezhetne...”²¹ A diplomáciai kapcsolatok rövid időn belül lehetséges felvételé-

vel azonban – bizonyos kezdeti illúzióktól eltekintve – maga a magyar külügyminisztérium sem számolt a Hallstein-doktrínára való tekintettel.²² „Azok az elképzelések..., amelyek arra vonatkoztak, hogy a szovjet–nyugatnémet kapcsolatok normalizálása után viszonylag egész rövid időn belül sorra kerül a magyar–nyugatnémet diplomáciai kapcsolatok felvétele is, ... nem bizonyultak reálisnak” – állapította meg 1956 szeptemberében a külügyminisztérium összefoglaló jelentésében.²³

A kedvezőnek tűnő nemzetközi, illetve szocialista táboron belüli helyzetben Magyarország egy sor további pozitív tényezőre alapozva igyekezett alátámasztani erőfeszítéseit a magyar–nyugatnémet közeledés érdekében.²⁴ A már említett 1956. júniusi feljegyzésben a magyar külügy részéről elsősorban arra hívják fel a figyelmet, hogy a két ország között mindig rendkívül szoros kapcsolatok álltak fenn, és hogy „különösen szellemi, kulturális vonatkozásban a kapcsolatok jelentős része a két nép előrehaladásának, kulturális felemelkedésének ügyét szolgálta”. Ezenkívül kiemelik, hogy magyar–NSZK viszonylatban – ellentétben a (nyugat)német–lengyel és (nyugat)német–csehszlovák bilaterális kapcsolatokkal – nincsenek „nagyobb rendezetlen kérdések”, különösen nincsenek területi követelések, és hogy – legalábbis a magyar hivatalos szervek szemszögéből – a magyarországi német kisebbség helyzete „rendezett”.²⁵ Mindezen túl a külügyminisztérium irata hangsúlyozza a korábban erőteljesen fejlett kereskedelmi kapcsolatok kétségtelenül fajsúlyos tényét, és ezzel összefüggésben aláhúzza a kölcsönösség szempontját: „Mindkét ország érdekelt a kereskedelem fejlesztésében.” Végezetül a feljegyzés szerzői szerint nyugatnémet oldalról is növekvő érdeklődés mutatkozik a kelet–nyugati kapcsolatok fejlesztése iránt: „Megfigyelésünk szerint az NSZK-ban mind erősebben jelentkeznek olyan hangok, melyek sürgetik a Kelet és Nyugat közötti kapcsolatok kiépítését.”²⁶ Ezzel kapcsolatban egyrészt a nyugatnémet ellenzék két vezető pártjára, a szociáldemokratákra (SPD) és a szabad-demokratákra (FDP), másrészt vállalkozói csoportokra – konkrétan a Krupp-konzernre – történik utalás.

A kedvezőnek látszó feltételek mellett a magyar diplomácia tehát jó esélyeket látott a Szövetségi Köztársasággal kapcsolatos tervei megvalósítására. A célkitűzésekre vonatkozó, a kor szellemének megfelelő ideológiai-politikai alapvetés azonban ez esetben is megkerülhetetlennek bizonyult, amint a már idézett feljegyzés további szakaszaiból világosan kitűnik.²⁷ Eszerint elsősorban arról lett volna szó, hogy a „haladó, illetve az Adenauer-politikával szembenálló, a Kelettel való kapcsolatok kiépítésében érdekelt köröket” erősítsék, és ezáltal – ha csak „szerény mértékben” is – gyengítsék a konzervatív Adenauer-kormányzatot és vele együtt a NATO-t, illetve azon nyugati „imperialista köröket”, amelyek az NSZK-t saját háborús terveikbe kívánják bevonni. Ez mindenekelőtt azt jelentette, hogy a nyugatnémet szociáldemokráciával mint „haladó” erővel kívánták fejleszteni a kapcsolatokat, amelyet – jogosan – a Kelet felé irányuló „aktívabb és konstruktívabb külpolitika” képviselőjének tekintettek.²⁸ A stratégiai cél tehát az volt, hogy a keleti irányban nyitottabb, a nyugati irányultságú katonai integrációval szemben szkeptikusabb erők bevonásával Kelet és Nyugat között általában javuljon a politikai klíma, miáltal konkrétabb célok is elérhetővé válhatnak. Végül is így volna lehetséges a kapcsolatok normalizálása vagy legalábbis egy *modus vivendi* elérése. Ebben az összefüggésben a magyar külügyminisztérium különösen is fontos szerepet tulajdonított a Nyugat-Németországgal való kereskedelmi kapcsolatok jelentős mértékű fejlesztésének: „Minden feltétele megvan, hogy ismét tradicionális piaccá váljunk egymás számára.” Abból a feltételezésből indultak ki, hogy a „külkereskedelem sokszorosára növelhető”. E célmegjelölés mögött az a – fentiekben a kelet–

nyugati viszonyt általánosan érintve már említett – tény húzódtott meg, hogy Magyarországnak a korábbi évtizedekhez hasonlóan szüksége volt nyugati, illetve nyugatnémet iparcikkre és berendezésekre, míg a nyugatnémet gazdaság továbbra is elsősorban nyersanyagok és agrártermékek behozatalában volt érdekelt.²⁹

Mindamellettt magyar részről igyekeztek hangsúlyt helyezni a kulturális kapcsolatok újraélesztésére is. A külügyminisztériumban (és nyilvánvalóan azon kívül is) léteztek törekvések a sztálini időszakban különösen elnyomott, hagyományosan nyugat felé orientálódó kulturális tradíciók és kötődések felelevenítésére, és – az NSZK-val mint „testvérországgal” kialakított, általában formális viszonyon túl – a kapcsolatok ápolására a nyugati német állammal is. E célkitűzés jegyében felvetődött többek között egy „több-kevesebb konzuláris hatáskörrel” felruházott intézmény kölcsönösségi alapon való létrehozásának gondolata a Magyarország és az NSZK közötti utazási lehetőségek megkönnyítése érdekében.³⁰ Mindezekon túl egy sor „kis lépés” megtételét is tervbe vették az NSZK-val való kapcsolatok javítása, illetve egyes nyitott kérdések megoldása érdekében. Ezek közé sorolható a második világháborút követő kitelepítések során szétszakított családok újraegyesítése, a Magyarország területén elesett német katonák névjegyzékének átadása, a hazánkba irányuló nyugatnémet turizmus támogatása.

A második világháborút követően, egészen az 1950-es évek első feléig alig léteztek kapcsolatok Németország nyugati megszállási övezetei (illetve az NSZK) és Magyarország között. Ha a háborús cselekmények következményeivel összefüggő egyes „érintkezésektől” eltekintünk (hadifogoly-repatriálás, jóvátételi ügyek stb.), tartós kontaktus kezdetben csupán a kereskedelem terén jött létre, az is meglehetősen szerény keretek között, miután 1947 szeptemberében a brit és az amerikai megszállási zóna irányában ismét megindulhatott a legális árucere-forgalom, majd a nyugati megszálló hatóságok és Magyarország képviselői 1948. augusztus 26-án hivatalos kereskedelmi szerződést is kötöttek.³¹ Az 1949-ben megalakult Német Szövetségi Köztársaságról a magyar politika jószerivel csak azt követően „vett tudomást”, hogy 1955 márciusában Magyarország és Németország között *de iure* megszűnt a hadiállapot,³² és ez év folyamán az NSZK lényegében szuverén állammá vált, amellyel a Szovjetunió felvette a diplomáciai kapcsolatokat.³³ Az újonnan támadt érdeklődés jeleként még 1955-ben megtörténtek az első érintkezések: nyugatnémet újságírók találkoztak a kelet-berlini magyar nagykövetség munkatársaival.³⁴ A magyar külpolitika erőfeszítéseinek köszönhetően, hogy kapcsolatokat teremtsenek nyugatnémet (ellenzéki) politikusokkal, 1956. október elején – röviddel a magyarországi forradalom kitörése előtt – végül létrejött az első jelentős találkozás a kelet-berlini magyar nagykövetség munkatársai és a nyugatnémet FDP vezető politikusai között, akik között ott volt Erich Mende, a párt alelnöke és Walter Scheel, akkori Bundestag-képviselő, későbbi szövetségi elnök. A megbeszélések során a tárgyaló felek számos alapvető kérdést érintettek, köztük a német egység – akkoriban megoldhatatlannak látszó – problémáját, valamint az NSZK és Magyarország közötti gazdasági és diplomáciai jellegű kapcsolatok fejlődésének lehetőségeit. Míg magyar részről – a német egység kérdésétől függetlenül – az NSZK-hoz fűződő politikai kapcsolatok normalizálásának igényét és a két ország közötti kereskedelmi forgalom növelésének szándékát hangsúlyozták, nyugatnémet oldalról azt emelték ki, hogy Németországot piacgazdaságon alapuló, demokratikus országgént kívánják egyesíteni,³⁵ és rámutattak a kelet–nyugati kereskedelem alapvető problémáira. Ebben az összefüggésben főként a tervgazdasági rendszer rugalmatlanságáról esett szó. Végezetül – magyar javaslatra – egyetértettek abban, hogy célszerű

lenne, ha ipari, pénzügyi és külkereskedelmi szakemberek megvizsgálnák a két ország közötti gazdasági együttműködés konkrét lehetőségeit. Összességében mindkét fél azt az álláspontot képviselte, hogy – az adenaueri politikával ellentétben – szükség van a két ország között a diplomáciai kapcsolatok felvételére. Az FDP képviselői ígéretet tettek arra is, hogy segítséget nyújtanak további befolyásos nyugatnémet politikusokkal való kapcsolatteremtéshez, nyilvánvalóan a kormányzó CDU egyes személyiségeire gondolva.³⁶

A fennálló kereskedelmi partnerség mellett³⁷ ebben az időben a két ország között egész sor félhivatalos vagy nem hivatalos kapcsolatfelvétellel is sor került.³⁸ A kultúra és a tudomány területén már 1954–1955 folyamán megtörténtek az első óvatos lépések a korábban intenzív kapcsolatok újrafelvételére. Így első ízben találkoztak ismét magyar és nyugatnémet tudósok az NSZK-ban vagy Magyarországon rendezett konferenciákon, nyugatnémet (és nyugat-berlini) művészek léptek fel Magyarországon, és nyugatnémet filmeket mutattak be hazai mozikban. Nemzetközi sportrendezvények keretében a két ország sportolói találkoztak egymással Magyarországon, valamint az NSZK-ban és Nyugat-Berlinben. A magyar külügyminisztérium német referatúrájának feljegyzése szerint nyugatnémet részről ebben az időben fokozott érdeklődés nyilvánult meg a kulturális és tudományos kapcsolatok fejlesztése iránt.³⁹ Kétségtelenül – mindmáig ható – sajátos érdeklődést teremtett a nyugatnémet közönség körében Magyarország és a magyar (helyesebben: „magyarosch”) kultúra iránt a „Gyakran gondolok Piroskára” („*Ich denke oft an Piroshka*”) című romantikus nagyjátékfilm is, amelyet 1955 decemberében mutattak be Kölnben.⁴⁰

Miközben a bilaterális kapcsolatok lassan ismét fejlődésnek indultak, a sport, a tudomány és a kultúra területén az újrakezdés első gyümölcsei mutatkoztak, nyugatnémet hivatalos részről semmiféle jelét nem mutatták annak, hogy az „olvadás” jegyében fogant magyar kezdeményezésekre érdemben reagáljanak. Ebben az érdektelenséget tükröző magatartásban világosan megmutatkozott, hogy az 1949. szeptember 20. óta folyamatosan hatalmon lévő keresztény-konzervatív Adenauer-kormányzat külpolitikai alapvetésében a kezdetektől fogva szinte kizárólagosan a nyugati integrációra koncentrált (hiszen ez tűnt szuverenitása elnyerése legbiztosabb opciójának)⁴¹, ebből következően a tárgyalt időszakban – a Szovjetunióval való *modus vivendi* kialakításán túl – aligha beszélhetünk még valamiféle „*Ostpolitik*” gyakorlásáról.⁴² A nemzetközi diplomácia szintjén az Adenauer-kormány semmiféle érdeklődést nem mutatott a Magyar Népköztársasághoz fűződő politikai-diplomáciai kapcsolatok normalizálása iránt. A szövetségi kormány mereven tartotta magát a Hallstein-doktrínához,⁴³ és Magyarországot továbbra is pusztán Moszkva „szatellit”-államának tekintette. Azon tény mögött, hogy a gazdasági kapcsolatok terén mégiscsak bizonyos fellendülés volt tapasztalható, kétségtelenül elsősorban nyugatnémet gazdasági körök érdekei álltak.

A keleti „olvadás” vége

A magyar forradalom szovjet segítséggel történt véres leverése és a Kádár János által vezetett bábkormány hatalomra kerülése 1956 novemberében a hidegháborús feszültségek újabb kiéleződéséhez vezetett, ezen belül ismételten „jégkorszak” beköszöntét hozta nyugatnémet–szovjet, illetve nyugatnémet–magyar viszonylatban.⁴⁴ A nemzetközi politikában újfent a kölcsönös vádaskodások és az ellenséges retorika került a középpontba („nyugati háborús uszítás” és „imperialisták”, „kommunista terror” és „moszkvai imperializmus” stb.). A gazdasági kapcsolatok „láthatatlan” szintjét tekint-

ve mindazonáltal más kép rajzolódik ki. Így a nyilvánosság előtt alig volt ismert az a tény, hogy a Szovjetunió, illetve Magyarország Nyugat-Németországgal való kereskedelmi forgalmában nem került sor radikális vagy tartós visszaesésre. Kádár János már 1957 őszén kijelentette az MSZMP KB ülésén, hogy a Nyugathoz (és elsősorban az NSZK-hoz) fűződő magyar kereskedelmi kapcsolatok – a mutatószámok tanúsága szerint – ismét elérték a forradalom előtti szintet.⁴⁵

Az ideológia paravánja mögött tehát folyt tovább a pragmatikus gazdasági érdekek által mozgatott együttműködés, amely 1962–1963-ig – ha még csak csekély mértékben is – egyre növekedő tendenciát mutatott. A kubai válság, illetve a „magyar kérdés” diplomáciai megoldását követően viszont a gazdasági kapcsolatok már jelentős mértékben fellendültek, és volumenüket tekintve egyben kiindulási pontot jelentettek ahhoz, hogy a bilaterális kapcsolatok a két világrendszer országai között más területeken is kiépülhessenek. Ezek a pozitív fejlődési tendenciák nemcsak a szovjet–nyugatnémet, hanem a magyar–nyugatnémet kapcsolatokra is fontos hatást gyakoroltak. Jelentős mérföldkőként itt csak a brandti „*Ostpolitik*” jegyében 1970–1972-ben megvalósult „keleti szerződéseket”,⁴⁶ illetve a Magyarország és az NSZK között 1973 decemberében létrejött diplomáciai kapcsolatokat⁴⁷ említhetjük. A végleges áttörésre mindkét viszonylatban természetesen még évtizedeket kellett várni, a szovjet birodalmi rendszer összeomlásáig.

Jegyzetek

¹ A korai viszonyrendszerről ld. *B. Meissner*: Die politischen Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Sowjetunion seit der Berlin-Krise. In: Jahrbuch der Albertus-Universität Königsberg/Pr. 26/27 (1986) 183–206.

² A nyugati szövetséges hatalmak – Nagy-Britannia, Franciaország és az Egyesült Államok – részéről már 1951 folyamán sort kerítettek erre az aktusra. – A Szovjetunió Németország-politikájának posztstálini változásáról összefoglalóan ld. *E. Scherstjanoi*: Die sowjetische Deutschlandpolitik nach Stalins Tod 1953. In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 46 (1998) 497–549.

³ Ld. e folyamat alapvető dokumentumait: *K. A. Maier – B. Thoss* (szerk.): Westintegration, Sicherheit und deutsche Frage. Quellen zur Außenpolitik in der Ära Adenauer 1949–1963. Darmstadt, 1994.

⁴ Vö. *L. Herbst*: Option für den Westen. Vom Marshallplan bis zum deutsch-französischen Vertrag. München, 1996 (2. kiad.); *K. Doehring* et al: Deutschlandvertrag, westliches Bündnis und Wiedervereinigung. Berlin, 1985.

⁵ E törekvés legeklebített – és máig vitatott – példája az 1952. március 10-i ún. Sztálin-jegyzék. A kérdés kiterjedt irodalmából: *H. Graml*: Nationalstaat oder westeuropäischer Teilstaat. Die sowjetischen Noten vom Jahre 1952 und die öffentliche Meinung in der Bundesrepublik Deutschland. In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 25 (1977) 821–864.; *H.-P. Schwarz* (szerk.): Die Legende von der verpassten Gelegenheit. Die Stalin-Note vom 10. März 1952. Stuttgart, 1982; *M. Kittel*: Genesis einer Legende. Die Diskussion um die Stalin-Noten in der Bundesrepublik 1952–1958. In: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 41 (1993) 355–389.; *G. Wettig*: Stalin und die deutsche Frage. Die Note vom 10. März 1952. In: Osteuropa 47 (1997) 1259–1273.

⁶ Vö. *B. Meissner* (szerk.): Moskau – Bonn. Die Beziehungen zwischen der Sowjetunion und der Bundesrepublik Deutschland 1955–1973. Dokumentation. (2 Bde) Köln, 1975; *M. Lindemann*: Die Haltung der Sowjetunion zur Eingliederung der Bundesrepublik Deutschland in das westliche Bündnissystem 1949–1955. In: Historische Mitteilungen 4 (1991) 23–49.

⁷ *R. Morsey*: Die Bundesrepublik Deutschland. Entstehung und Entwicklung bis 1969. München, 2000. (4. kiad.) 314.; *M.-L. Recker*: Wahlen und Wahlkämpfe in der Bundesrepublik Deutschland 1949–1969. In: G. A. Ritter (szerk.): Wahlen und Wahlkämpfe in Deutschland. Düsseldorf, 1997. 267–309.

⁸ A nyugatnémet gazdaság korabeli helyzetéről: *R. Klump*: Wirtschaftsgeschichte der Bundesrepublik Deutschland. Stuttgart, 1985; *W. Abelshauser*: Wirtschaftsgeschichte der Bundesrepublik Deutschland (1945–1980). Frankfurt a.M, 1993 (7. kiad.).

⁹ Vö. J. Bellers: Außenwirtschaftspolitik der Bundesrepublik Deutschland 1949–1989. Münster, 1990; H. Paul-Calm: Ostpolitik und Wirtschaftsinteressen in der Ära Adenauer (1955–1963). Frankfurt a.M., 1981.

¹⁰ Ostausschuss der Deutschen Wirtschaft – a (nyugat)német gazdasági csúcsszövetségek közös szervezetéről van szó, amely egyben a legelső, máig létező regionális kezdeményezés ezen a területen. Vö. <http://www.ost-ausschuss.de/index>

¹¹ Runderlass des Bundesministeriums für Wirtschaft, 9. März 1953. In: Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland, 1953. Bd. 1. München, 2001. 268–269.

¹² Uo. 265–266.

¹³ Uo. 267.

¹⁴ Uo. 264.

¹⁵ Az NDK-val már 1954 folyamán felvette a Szovjetunió a diplomáciai kapcsolatokat.

¹⁶ Masát Á.: Magyarország és a két német állam kapcsolatának alakulása 1949 és 1989 között. In: Ujváry G. – Pröhle G. (szerk.): Újrakezdések krónikája 1867–2001. Magyar–német diplomáciai kapcsolatok. Budapest, 2001. 132–133.

¹⁷ A Hallstein-doktrína értékeléséhez vö. R. M. Booz: Hallsteinzeit. Deutsche Außenpolitik 1955–1972. Bonn, 1995.

¹⁸ Paradox módon ezt a gyakorlatot éppen a Szovjetunióval szemben nem érvényesítették.

¹⁹ Vö. G. Schöllgen: Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. München, 1999.

²⁰ Német referatúra. Feljegyzés. Tárgy: Az NSZK-val kiépítendő hivatalos kapcsolataink előkészítése. [1956. június 8.] Magyar Országos Levéltár (MOL), XIX-j-1-k (NSZK, Admin., 1948–1963), 26. tétel, 1. doboz.

²¹ Uo.

²² A Magyar Népköztársaság ugyanis már megalakulásának évében, 1949-ben felvette a diplomáciai kapcsolatokat az NDK-val.

²³ Célkitűzéseink a Német Szövetségi Köztársaság viszonylatban. [1956. szeptember 7.] Magyar Országos Levéltár (MOL), XIX-j-1-k (NSZK, Admin., 1948–1963), 26. tétel, 1. doboz.

²⁴ Uo.

²⁵ A Magyarországon maradt, mintegy 200 ezer főt számláló német nemzeti kisebbség tagjai 1955-ben ténylegesen visszakapták állampolgársági jogaikat, és lehetővé vált számukra, hogy a Magyarországi Német Dolgozók Kulturális Szövetsége keretei között ismét szervezett társadalmi életet élhessenek. Ezek a „vívmányok” természetesen de facto relativizálódtak a „szocialista nemzetiségi politika” feltételrendszerei között.

²⁶ Vö. 20. sz. lábj.

²⁷ Vö. 20. sz. lábj.

²⁸ A nyugatnémet szociáldemokrácia megítélésében mindazonáltal jelentős különbségek voltak érzékelhetőek a magyar diplomácia különböző szintjein. A (kelet-)berlini magyar nagykövetség 1956 tavaszán például az SPD-vel szembeni éles kritikát fogalmazott meg egy Budapestnek küldött jelentésében. Többek között arra hívták fel a figyelmet, hogy az SPD politikája „félrevezeti” a munkástömegeket. Ld. erről Ruff M.: A hivatalos Magyarország nyugatnémet politikai kapcsolatairól (1956–1958). In: Századok 132 (1998), 5. sz. 1115.

²⁹ Általában a keleti kereskedelem reaktivizálásához fűződő nyugatnémet érdekekkel kapcsolatban, amelyek már röviddel a Szövetségi Köztársaság megalakulása után jelentkeztek, ld. Ludwig Erhard miniszter Konrad Adenauer kancellárhoz intézett 1950. június 13-i feljegyzését. In: H.-P. Schwarz (szerk.): Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland, 1949/1950. München, 1997. 176–182.

³⁰ Magyar részről konkrét javaslat született arra vonatkozóan, hogy az NSZK nyisson önálló „utazási irodát” Budapesten, amely az 1948 áprilisa óta a francia nagykövetségen működő, magyar állampolgárok számára Nyugat-Németországba szóló utazási engedélyeket kiállító német kirendeltséget váltotta volna fel.

³¹ A nyugati megszállási övezetekkel, illetve az NSZK-val létrejött magyar gazdasági kapcsolatokról bővebben ld. Magyar–nyugatnémet kapcsolatok (1955 végéig). [1956. május 28.] Magyar Országos Levéltár (MOL), XIX-j-1-k (NSZK, Admin., 1948–1963), 26. tétel, 1. doboz; továbbá Horváth I. – Németh I.: ... és a falak leomlanak. Magyarország és a német egység (1945–1990). Budapest, 2000. 125–126.

³² 1955. évi 9. számú törvényerejű rendelet a Németországgal való hadiállapot megszüntetéséről. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1955. Budapest, 1956. 19.

³³ A magyar részről megélénkült érdeklődést jól jelzi, hogy a magyar külügyminisztériumban 1955 őszétől számos tanulmány és előterjesztés készült Nyugat-Németország vonatkozásában. Ld. ehhez: Magyar Országos Levéltár (MOL), XIX-j-1-k (NSZK, Admin., 1948–1963), 26. tétel, 1. doboz.

³⁴ Részletesebben erről ld. Ruff: i. m. 1113 skk. 1.

³⁵ Vö. S. J. Glatzeder: Die Deutschlandpolitik der FDP in der Ära Adenauer. Baden-Baden, 1980.

³⁶ Ruff: i. m. 1119–1120.

³⁷ 1955 októberében fizetési megállapodás jött létre Magyarország és az NSZK között, amelynek hatálya Nyugat-Berlinre is kiterjedt. Az egyezmény 1956. február 1-jén lépett hatályba. (Hosszú ideig ez volt az egyetlen kormányközi egyezmény a két ország között.)

³⁸ Ld. ehhez: Magyar–nyugatnémet kapcsolatok (1955 végéig). Magyar Országos Levéltár (MOL), XIX-j-1-k (NSZK, Admin., 1948–1963), 26. tétel, 1. doboz.

³⁹ Az NSZK-val kiépítendő hivatalos kapcsolataink előkészítése. [1956. június 8.] Magyar Országos Levéltár (MOL), XIX-j-1-k (NSZK, Admin., 1948–1963), 26. tétel, 1. doboz.

⁴⁰ A Kurt Hoffmann rendezésében, Liselotte Pulver címszereplésével készült nyugatnémet produkció „Magyarországon” játszódoó jeleneteiben néhány anyanyelvi mellékszereplő is feltűnt.

⁴¹ Vö. Herbst: i. m.

⁴² H. Globke: Überlegungen und Planungen in der Ostpolitik Adenauers. In: D. Blumenwitz et al. (szerk.): Konrad Adenauer und seine Zeit. Stuttgart, 1976. 1. köt. 665–672.

⁴³ A magyar külügyi adminisztráció – mint fentebb már említettük – természetesen tisztában volt a nyugatnémet elvi állásponttal: az NSZK részéről „a keleti államokkal való diplomáciai kapcsolatok felvételére nem kerülhet sor, mert azok Keletnémetországot elismerték, s azzal szoros kapcsolatokat tartanak fenn.” Célkitűzéseink a Német Szövetségi Köztársaság viszonylatában. [1956. szeptember 7.] Magyar Országos Levéltár (MOL), XIX-j-1-k (NSZK, Admin., 1948–1963), 26. tétel, 1. doboz.

⁴⁴ B. Thoss: Die Doppelkrise von Suez und Budapest in ihren Auswirkungen auf Adenauers Sicherheits- und Europapolitik 1956/57. In: W. Heinemann – N. Wiggershaus (szerk.): Das internationale Krisenjahr 1956. München, 1999. 573–588.

⁴⁵ Békés Cs.: Európából Európába. Magyarország konfliktusok kereszttüzében, 1945–1990. Budapest, 2004. 243.

⁴⁶ P. Bender: Die „Neue Ostpolitik”. Vom Mauerbau bis zur Vereinigung. München, 1995.

⁴⁷ Horváth – Németh: i. m. 138 skk. 1.

AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ELKÉPZELÉSEI KÖZÉP-KELET-EURÓPÁVAL KAPCSOLATBAN A SZABAD EURÓPA RÁDIO BELSŐ ELEMZÉSEI ALAPJÁN

Az USA-ban és Nyugat-Európában az összes közép-kelet-európai politikai hatalomváltás közül a legnagyobb vihart az 1948. februári prágai kommunista fordulat kavarta. A külpolitikai okok mellett szerepe volt ebben a T. G. Masaryk alapította Amerika-barát Csehszlovákia iránt az 1938-as „árulás” miatt érzett lelkiismeret-furdalásnak éppúgy, mint annak a naiv reménynek, hogy a Moszkvával is kokettáló Edvard Beneš majd visszalátozhatja országát a korábbi demokratikus körülmények közé. A nyugati közvélemény szemében sokáig nem volt egyértelmű, hogy Csehszlovákia tényleg vasfüggöny mögötti ország-e. Azt akkoriban kevesen tudhatták, hogy a szovjet vezetés Csehszlovákiának már 1944 elején kiemelt szerepet szánt hatalmi terveiben. A „jövő világ kíváncsatos alapelveiről” felvázolt Majszkij-memorandum kilencedik pontja szerint a háború után *„Csehszovákiát lehetőség szerint meg kell erősíteni területileg, politikailag, gazdaságilag. Úgy kell rá tekinteni, mint befolyásunk közép- és délkelet-európai előretolt hadállására”*.¹ Az 1948. februári eseményeket annyira nem várta senki, hogy J. L. Gaddis szerint azok *„Washingtonban kisebbfajta háborús pánikot keltettek”*.² Csehszlovákia sorsa igazolni látszott George Kennan teóriáját, hogy a Szovjetunió már régen nem az a békés szövetséges, amely a második világháború győzelmi szakaszában volt.

Az USA 1945 utáni Közép-Kelet-Európa-politikája több szakaszból áll, amelyeknek itt csupán a körvonalait kívánjuk felvázolni. A világháború alatti együttműködést előbb egy bizonytalan időszak követte, melynek során az európai hatalmi politizálásban tapasztalatlan amerikai külpolitikának nem volt pontos elképzelése Európa keleti térségeiről. Az 1946–1947 folyamán megfogalmazott *feltartóztatási* doktrína (Truman, Kennan, Marshall) előbb szemléletváltozást hozott, majd az 1948-as csehszlovák kommunista puccs pedig alá is támasztotta a váltás szükségességét. A magunk részéről ezért egyetértünk Mezei Géza véleményével, miszerint a csehszlovák puccs korszakhatár jelentőségű volt.³ 1952 után a csak szavakban harcias *felszabadítás* (Eisenhower, Dulles), majd a *korlátozott együttműködés* (Kennedy, Johnson) időszaka következett, amit a hatvanas évek végétől a *détente*, azaz az *enyhülés* korszaka (Nixon), s végül a *„kis hidegháború”* (Carter, Reagan) kora követett. Míg az Egyesült Államok elnökei végig nagyjából azonos fő irányvonalat követtek Közép-Kelet-Európa tekintetében,⁴ s ezért az ő szemszögükből az 1948–1989 közötti időszakot egységes egésznek lehet tekinteni, az érintett országok történetében indokolt szűkebb, azaz jellegükben a fő iránytól eltérő időszakokat megkülönböztetni.

Az alábbi tanulmány egy konkrét témát, a nacionalizmus kérdését egy konkrét időszakra, 1964-re szűkítve vizsgálja. A téma és időszak érdekességét az amerikai külpolitika *kétkulacsossága* adja. Mit jelent a kétkulacsos politizálás, és miért lehet a Szabad Európa Rádió (SZER) belső elemzései alapján a kérdést vizsgálni? Miközben a kubai válság utáni elnökök és a State Department a status quo fenntartására, sőt bizonyos korlátozott együttműködésre törekedtek – ami miatt a szakirodalom az első kooperatív konfrontáció névvel jelöli az 1962–1969-es időszakot⁵ –, Washington a szocialista tábor egységének megbontásával, fellazításával is kísérletezett. A SZER hidegháborús szerepét vizsgáló kutatások alapján kétségtelen, hogy a SZER-nek mint

a hidegháború speciális sajtóorgánumának a korabeli források és dokumentumok leg szélesebb skálája állt a rendelkezésére: az amerikai külpolitikai legfelső szintjeitől, a mindenkori elnökök környezetéből, valamint diplomatáktól származó anyagoktól kezdve a sajtó számára készített nyilatkozatokon át a csak kevesek által ismert, stratégiai célokat leíró bizalmas dokumentumokig.⁶ Úgy véljük, hogy információ- és szempontgazdagságuknak köszönhetően – főképpen a korabeli keleti hírforrásokkal összevetve – a SZER belső hírelemzéseit releváns történeti forrásnak számítanak annak vizsgálatához, hogy az amerikai diplomácia 1963–1964-ben valóban kétkulacsos politizálást folytatott-e.

A SZER belső hírelemzéseit két nagyobb csoportra oszthatók. Első részük a *sajtószemle-anyagok*, amelyek az akkori viszonyok között szinte az összes rendelkezésre álló európai hírforrás (Reuters, INS, TASZSZ, Tanjug, Agerpress, PAP, ČTK, MTI, BTA, ATA) felhasználásával, valamint az írott sajtóban megjelent cikkek alapján készültek. Meglepő lehet a nagy merítés: az 1960-as években a SZER 700 nyugati és 550 keleti sajtótermékre fizetett elő.⁷ 1968 előtt például tizenkét megrendelt csehszlovák újságból és közel kéttucatnyi egyéb kiadványból készültek a csehszlovák sajtószemle anyagai. Országos napi- és hetilapokból éppúgy találunk kivonatokat, mint regionális és szakmai sajtótermékekből (Zemědělské noviny, Listy, Zítrek, Obrana lidu, Práce, Literární listy, Lidová demokrace, Rudé právo, Slobodné slovo, Új Szó). Az öt ún. célország – ahogy a SZER belső zsargonjában nevezték –: Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia és Bulgária közül a SZER létezésének első évtizedeiben egyértelműen az első három sajtóját figyelték jobban. A bécsi irodában e három ország sajtójából naponta készült sajtószemle. A fontosabbnak tartott összefoglalókat angolra is lefordították, így azok nemcsak az elemzők számára váltak hozzáférhetővé, hanem a SZER más nyelvű szerkesztőségei is felhasználhatták.

A belső hírelemzések másik csoportját a *helyzetjelentések* (situation report) alkották. Ezeket a Kutatási és Értékelési Osztály (Research and Evaluation Section, a továbbiakban RES) munkatársai készítették. A helyzetjelentések alapvetően a rádió szerkesztői és ideológiai stábjára készültek. A sajtószemlénél nagyobb forrásértéküket az adja, hogy ezek egy sor további hírforrás felhasználásával készültek: nyugati emigránsoktól gyűjtött információk, valamint a főleg az Egyesült Államokból származó politikai hírek, az elnök, a külügyminisztérium, a szenátus és a képviselőház különféle köreiből származó állásfoglalások, meghallgatási jegyzőkönyvek, összefoglaló jelentések alapján.⁸ A különböző eredetű és különböző módszerrel gyűjtött híreket és információkat a RES illetékes részlegei célországokra lebontott akták (files, items) formájában tárolták. 1968 körül 48 ezer aktát tartottak nyilván a SZER-ben csehszlovákiai illetőségű emberekről, valamint 26 ezret különféle csehszlovákiai gyárakról, szövetkezetekről, bányákról stb.⁹ Emellett a RES könyvtárrészlege célzott könyvbeszerzést folytatott a vasfüggönyön túlról is, és ebben Csehszlovákia kitüntetett szerepet kapott. A könyvbeszerzést éppen Csehszlovákiában kezdték meg 1951-ben. A helyzetjelentések elég sokoldalúnak mondhatóak, és kitűnő forrásul szolgálnak az elemzéshez. Mi több: mind eredetükre, mind céljukra tekintettel szükségesnek véljük a részletesebb áttekintésüket, hiszen e helyzetjelentések a saját korukban Közép-Kelet-Európában csak a legkritikább esetben kaptak nyilvánosságot.¹⁰

Johson elnök közép-kelet-európai programja

Lyndon B. Johnson elnöksége (1963–1969) kezdetben aktív Európa-politikát ígért, ami azonban nagyon rövid idő alatt megtorpant. Bár már Kennedy rövid elnöksége alatt érezhető volt a hangsúlyeltolódás a külpolitikáról a belügyek irányába (Eisenhowerhez és még inkább Trumanhoz képest), arra kevesen számítottak, hogy Johnson 1964. novemberi megválasztása után korábban soha nem látott turbulenciájú belpolitikai ügyek (polgárjogi küzdelmek, szociális feszültségek), valamint az amerikai külpolitika elé tornyosuló kilátástalan vietnami konfliktus (majd háború) teljesen háttérbe fogja szorítani Európa kérdését.

Johnson 1964 elején egy szakértői csoportra, egy maréknyi „idea-man”-re bízta a feladatot, hogy az USA közép-kelet-európai politikáját összehangolja, és tanácsot adjon neki.¹¹ A csoport vezetője (1966-ig) Erich F. Goldman történész professzor volt, tagjai pedig Frederick Barghoorn, Philip E. Mosely és George Fischer, tapasztalt Kelet-Európa-specialisták. Barghoorn például több alkalommal járt a Szovjetunióban, sőt 1963 őszén tizenhat napot egy moszkvai börtönben töltött, mert kémkedéssel vádolták. Kennedy elnök személyes közbenjárására engedték ki onnan, és végül kiutasították az országból. Mivel mind a négyen keleti parti egyetemi tanárok voltak, nem meglepő, hogy általában a térség országainak differenciált megközelítését szorgalmazták.¹² Az USA kormányának – mondták a szenátus európai ügyekkel foglalkozó albizottsága előtt – „*rugalmasabban*” kell viszonyulnia Közép-Kelet-Európa államaihoz, és ki kellene használnia az egyes európai kommunista országok politikai helyzetéből adódó különbségeket (kimondatlanul is a Szovjetunió rovására). Nem javasolták viszont a rugalmas magatartást Kelet-Németország esetében, mert azzal – Mosely kifejezése szerint – mint „*merő bábállammal [...]* teljes ridegséggel és kiközösítően” kell eljárni.

Nem sokkal a Goldman-féle szakértői bizottság felállítása után, 1964 márciusában egy cselekvési program került a Külügyi Bizottság európai ügyekkel foglalkozó albizottsága (Subcommittee for Europe) elé. Az Averell Harriman külügyminiszter-helyettes által megfogalmazott elképzelés teljes egészében Közép-Kelet-Európával foglalkozott.¹³ Koncepcionálisan abból indult ki, hogy a szovjet blokk országai továbbra is „*a szovjet katonai szféra befolyása alá tartoznak [...], kormányaik a Szovjetunió szövetségei maradnak, és élvezik annak támogatását. Ez a szövetség és támogatás azonban nem elég ahhoz, hogy megakadályozza a természetes és nemzeti különféleségek felszínre kerülését.*” Az USA irányvonalát ezért úgy kell igazítani – fejtette ki óvatosan Harriman –, hogy ha Kelet-Közép-Európa függetlensége nem is nő, de „*legalább csökkenjen az izoláltsága a nyugattól.*”¹⁴ Az egyes országok helyzetét elemző nyilatkozat kiemeli Jugoszláviát és Lengyelországot, mindkettőt mint „*függetlenségüket óvó államot*” (utóbbinál a katolikus egyház kérdése volt a leghangsúlyosabb). Magyarországról pedig megállapítja: „*A reformok mérsékelt irányt vettek, és erőfeszítések történtek a nemzeti megbékélés érdekében az emberek életkörülményeinek javítására. [...] Tavalay [tehát 1963-ban] több mint 80 000 magyart engedtek ki ausztriai és más nyugati országbeli utazásra.*”¹⁵

A külügyminiszter-helyettes ezután egy, az USA Kelet-Európa-politikájára vonatkozó kilencpontos programot terjesztett a szenátusi albizottság elé. Az első pont szerint: „*Alapvető célunk Kelet-Európa tekintetében, hogy lakosait teljesen függetlennek és gyarapodónak lássuk, s hogy visszaálljon természetes kapcsolatuk Európa többi részével és a szabad világgal. [...] Az USA és a kelet-európai népek között régi vérségi*

és barátsági kötelékek állnak fenn. De még ennél is fontosabb az a meggyőződésünk, hogy az igazságos és biztonságos világ eléréséhez feltétel nélküli örendelkezésre van szükség a kelet-európai országokban éppúgy, mint mindenütt máshol.”¹⁶ Az első pont keménységén némileg lazított a második: „Szeretnénk látni és igyekszünk támogatni a külső hatalom progresszív lazulását a kelet-európai államok fölött, valamint [igyekszünk támogatni] a nemzeti önállóság és sajátosság visszaszerzését. Hisszük, hogy az efféle fejlődés lassú, de biztos út a szabadság és a nemzeti függetlenség irányába.”¹⁷

A harmadik pont lényegében megismételte a jaltai nyilatkozat V. pontjának megállapítását: „Azt akarjuk, hogy a kelet-európai népek képesek legyenek szabadon dönteni saját kormányformájukról, és olyan függetlenség kialakítására, amely stabil és természetes kapcsolatot alakít ki szomszédjaikkal, beleértve a Szovjetuniót is.”¹⁸ Az USA hosszú távú céljai tekintetében „a helyzet legfontosabb aspektusa Kelet-Európában a változások által előidézett növekvő ingatlanság. Ennek következménye a kelet-európai kormányoknak az az erősödő törekvése, hogy jobban figyelembe vegyék lakosaik nemzeti érdekeit és emberi igényeit”.¹⁹ Ezért – folytatta Harriman – „az USA a lehető legnagyobb rugalmasságot fogja alkalmazni avégett, hogy befolyásolja a fejlődés kívánatos irányát”, és arra fog törekedni, hogy „minden gyakorlati úton felhasználja befolyását e cél érdekében. Ezen erőfeszítések során észben fogjuk tartani, hogy a sztálini múlttól való elszakadás útján sem a tempót, sem a módszert illetően nincs két egyforma ország.”²⁰ Mindeközben – mondja az állásfoglalás ötödik pontja – „Az USA politikája nem marad passzív. Azt az irányvonalat követjük, hogy minden rendelkezésünkre álló békés kapcsolat útján serkentsük a már megkezdődött lassú fejlődést. Erre egyre több lehetőség adódik, mivel a kelet-európai kormányok egyre többször fordulnak a nyugat felé kereskedelmi és egyéb kapcsolat céljából, egyúttal lassan leépítve a nyugatellenes akadályokat. A kelet-európai népek a maguk részéről üdvözlőnek mindent, ami enyhíti elszigeteltségüket, és kapcsolatba hozza őket a mi világunkkal. A nyugatról való nagyobb tudás és a vele való gyakoribb kapcsolat arra ösztönzi őket [ti. a lakosokat], hogy még inkább előtérbe helyezték saját nemzeti identitásukat és a hazai állapotok javulása iránti vágyukat.”²¹

Az izoláció lazításának eszközeül Harriman a gazdasági kapcsolatok fejlesztése mellett („Részt veszünk ipari vásárokon Lengyelországában, Csehszlovákiában és Bulgáriában.”) az Amerika Hangja Rádiót említette mint „a fejlődésről nyújtott információk biztos áramát”.²² A koncepció hetedik pontját teljes egészében a gazdasági kapcsolatoknak szentelte: „A kereskedelem mindkét fél számára előnyös, és szerepet fog játszani a fejlődésben. Ha kereskednek velünk, a kelet-európai államok kapcsolatba kerülnek a mi szabad gazdaságunkkal, mind politikai képviselőiknek, mind lakosaiknak megmutatva rendszerünk dinamizmusát és gyakorlati hatékonyságát. Miközben fenn kívánjuk tartani az ellenőrzést a Kelet-Európába tartó stratégiai áruk felett, azt gondoljuk, hogy a civil kereskedelem fejlesztése hasznos és kívánatos eszköz ahhoz, hogy ezeket az államokat kapcsolatba vonjuk a szabad világgal.”²³

Néhány nappal később William R. Tyler, az elnök európai ügyekben illetékes külügyi tanácsadója is – némi történelmi fáziskéséssel – „új és változó kapcsolatokról” beszélt: „Kelet-Európa és a Szovjetunió látszólag monolitikus blokkja töredezni kezdett Sztálin utolsó éveiben.”²⁴ „Csehszlovákia tekintetében elmondható – szögezte le Tyler –, hogy az ország könnyített az utazási korlátozásokon, és javuló kapcsolatokat keres a nyugattal, benne az USA-val.”²⁵ Beszédét azzal az „absztrakt erőkre” apeláló feltétellel zárta, hogy „Ha a történelem, a geográfia és a változás erői abba az irányba haladnak, hogy ezt vagy azt a kelet-európai államot a kommunista ellenőrzés

ellenére visszahúzzák a normálisabb kapcsolatokba az európai étellel, akkor a mi érdekeink az, hogy ebben segítsünk, ahogy tudunk.”²⁶

Johnson elnök 1964. május 23-i beszédében foglalkozott bővebben Közép-Kelet-Európával. Stílusosan megnyilatkozása apropójául a George C. Marshall Emlékkönyvtár (Lexington, Virginia) felavatását választotta; azét a Marshallét, aki az Európai Újjáépítési Tervet (Marshall-terv) bizonyos politikai feltételek mellett hajlandó lett volna Közép-Kelet-Európára is kiterjeszteni. *„Azon dolgozunk – kezdte beszédét Johnson –, hogy továbbvigyük a Marshall-terv vízióját. [...] Hirtelen fordulatok vagy drámai események nélkül”,* de azért úgy, hogy a kelet-európai népek *„megkezdjék visszaszerezni saját identitásukat”*.²⁷ *„Folytatni fogjuk a hidak építését az öblön keresztül, amely elválaszt minket Kelet-Európától. A gazdaság, a szellemi kapcsolatok, a látogatások és a humanitárius segély lesznek ezek a hidak”* – jelentette ki, nem riadva vissza bizonyos hangzatos szlogenektől sem, amikor a közép-kelet-európai kapcsolatok bővítésének okairól beszélt. *„Az első [ok], hogy új kapcsolatokat nyissunk azon országok számára, amelyek fokozott függetlenségre törekcszenek. [...] Másodszor, hogy felnyissuk egy új generáció értelmét a nyugati civilizációnak azon értékei és céljai iránt, amelyekből [az új kelet-európai generációk] származnak, és amelyekhez tartoznak. A harmadik, hogy szabadabb mozgásteret biztosítsunk a jogos nemzeti büszkeség hatalmas erőinek, mivel ez a legerősebb gátja annak, hogy bármely állam uralkodjon egy másik fölött. Negyedszer, annak a demonstrálása, hogy Kelet-Európa számára az érdekek és a fejlődés ígérete a nyugattal folytatott szélesebb kapcsolatokon nyugszik.”*²⁸

A néhai Marshall tábornok szimbolikus árnyékában elmondott beszédnek több eleme is arra utal, hogy a J. F. Kennedy meggyilkolása után váratlanul hatalomba kerülő Johnson tovább akarta vinni Kennedy Kelet-Európa-politikáját. Némi változtatási szándék ugyan felfedezhető beszédének abban a részében, amely Nyugat-Európa eredményes konszolidációjáról szólt. *„Amerika és Nyugat-Európa [1945–1964 között] olyan erőssé és magabiztossá váltak, hogy ma már inkább a remény, mint az ellenségeskedés irányába tesznek lépéseket, a félelmet pedig felváltották a mutatkozó lehetőségek.”*²⁹ Európa megnövekedett szerepének tudomásulvétele mellett Johnson nemcsak hogy folytatni akarta elődei (Truman, Eisenhower) Európa-politikáját, hanem Kennedyhez híven fokozott figyelemmel és átgondoltan kívánta továbbvinni. Határozottan erre mutatnak 1964 első felében tett intézkedéscsi: az Európa-politikáért felelős tudóscsoport felállításása (1964. február), a külügyminiszter-helyettes kilencpontos programja és a Tyler-nyilatkozat (mindkettő 1964 márciusában), valamint hogy saját beszédét is összehangolta ezekkel. Nem kevesebb jelentőséggel bír Közép-Kelet-Európa köré font beszédének időzítése a Marshall-könyvtárban 1964. május 23-án: ez ugyanis egyetlen nappal követte a Michigani Egyetemen május 22-én elmondott ún. Great Society beszédét, Johnson legemlékezetesebb és legambiciózusabb belpolitikai programját.

Amint a fenti dokumentumokban olvasható, a „nemzet” és a különféle „nemzeti” jelzős szervezetek kitüntetett szereppel bírtak az amerikai legfelső külügyi irányítás szótárában.³⁰ A „nacionalizmus látható éledésének” gondolata³¹ az összes vonatkozó SZER-elemzésben megelőzi a romló gazdasági helyzetre, a fiatalok szemléletbeli változásaira vagy a vallásüldözésre tett utalásokat. Összességében a Johnson-adminisztráció 1963–1964-ben olyan bátorsággal tekintett Közép-Kelet-Európára, amilyen bátorsággal egy ugyanebben a témában írt kongresszusi jelentés fogalmazott: *„Hruscsov elfogadó magatartása a szocializmushoz vezető »nemzeti utak« lehetőségé-*

ről ajtókat nyitott a nacionalizmus látható éledésének a szovjet blokkban. A nacionalizmus erősödő hatása tükröződik a különféle gazdaságpolitikákban, amelyeket a kelet-európai országok követnek; abban, ahogy a kelet-európai rezsimek szuverén egyenlőséget igényelnek; a blokkon belüli növekvő rivalizálásban; továbbá a sokáig elnyomott helyi viszályok és ellenségeskedések újjáéledésében. A nacionalizmus tovább mélyítette a repedéseket a kommunista tömbön.”³² Sőt időnként még ennél is bátrabb volt a retorika. Walt Rostow, a külügyminisztérium vezető politikai tervezője 1964 júniusában arról beszélt, hogy az USA-nak a térségben „konstruktívan együtt kell működnie a nacionalizmus és a liberalizmus feltörekvő erőivel”, egyben arra hívott fel elhamarkodottan, hogy „segítsünk véget vetni – békés eszközökkel, és ha lehetséges – annak a kommunizmusnak, amelyet eddig ismertünk”.³³

A közép-kelet-európai nemzeti identitás megítélése

Mit értettek Washingtonban a „kelet-európai nemzeti identitás” alatt a hatvanas években? Miért kötötték össze gyakran a „nemzeti érdekek” és az „emberi szükségletek” fogalompárt, és készek voltak-e fölláldozni egyiket a másikért? A SZER belső elemzései alapján úgy tűnik, a johnsoni külpolitika több szempontból is rosszul értékelte a közép-kelet-európai nacionalizmus jelentőségét. Alapvetően nem világos, hogyan képzelték el a nemzeti identitás és az internacionalista kommunizmus viszonyát. E bonyolult problémából csupán két kérdést emelünk ki: vajon Washingtonban érzékelték-e a közép-kelet-európai nacionalizmusok létezését a rendszeren belül (erre több kommunista ország felhozható példaként, a legjellemzőbb éppen Csehszlovákia volt), vagy feltételezték, hogy a nacionalizmus eleve csak antikommunista lehet? Mennyire látták a SZER korabeli elemzői, hogy a nemzeti és internacionalista elvek összeegyeztetése a kommunista blokkon belül sehol nem sikerült?

A SZER elemzéseiből kitűnik, a „nemzeti” egy általános fogalom volt, amelyet elnagyoltan használtak, vagyis a helyi árnyalatokat csak kis mértékben észlelő meghatározás volt, s amely nagyjából mindent jelentett, ami nem volt azonos a szovjet típusú identitással. Arra még képes volt a State Department, hogy viszonylag következetesen disztingváljon a kommunista országok kormánya és lakosai (government, peoples) között, de arra már nem, hogy a helyi nemzeti sajátosságokat észrevegye. A tudós igényességével elemző Mosely például nem tudatosította, hogy Kelet-Közép-Európában nemcsak az NDK kormánya, de valamennyi bábkormány. Tulajdonképpen nem kárhoztathatjuk a stratégiákat, mert számos kérdésre csak Közép-Kelet-Európa 1989-es változásai adtak választ, és ezek egyike-másika valóban váratlan fordulatokat hozott. Bizonyos alapvető kérdéseket azonban feltétlenül legalább föl kellett volna tenni, még mielőtt a nacionalizmust az USA Kelet-Európa-politikájának fundamentumává tették. Például azt, vajon képes-e egyáltalán a nacionalizmus automatikusan előidézni a kommunista rezsimek bukását? Van-e különbség az egyes nemzetek nacionalizmusa, azok fejlődési szintje, jellege stb. között? Továbbá a nacionalizmus csupán átmeneti taktikai eszköz-e a kommunizmus megbuktatásában, vagy tartós tényezőként fog működni? Mi lesz vele a kommunizmus bukása után, a konszolidációt vagy a feszültségeket fogja erősíteni? Azt, hogy az USA-ban nem modellezték a kérdés részleteit, abból is tudható, amikor 1989-től a nacionalizmus reális problémává vált, az egyetlen szuperhatalomnak nem voltak adekvát válaszai.

A Johnson-adminisztráció Közép-Kelet-Európával kapcsolatos doktrínája a George Kennan által, a hidegháború legelején megfogalmazott elveken alapult, amit

változó mértékben ugyan, de 1989-ig az összes elnök elfogadott. Főleg Kennannek arra az alaptételére lehet gondolni, hogy a hidegháborút lehetőleg békés eszközökkel kell megvívni, s hogy ezek között is kiemelt szerepe van a nyugati életmód, életforma és fogyasztás mint kívánatos példa hangsúlyozásának a közép-kelet-európai lakosok előtt. A Harriman-tervezet hetedik pontja pontosan azt a jellegzetes feltartóztatás-ideát fogalmazta meg – mint Kennan egyik legtartósabbnak bizonyult „ötletét” –, amit a SZER is évtizedeken keresztül sugallt: a nyugati gazdaság vonzó mintáját a hiánygazdaságot nap mint nap megtapasztaló tömegeknek.

A kennani elképzelés azonban idővel vesztett erejéből. Nem bizonyult teljes tévedésnek, de hiányzott belőle egy fontos szempont, nevezetesen a kommunista országokon belüli belső pozitív változás feltételezése. Sem Kennan, sem Johnson nem vette figyelembe a kommunista társadalmakban létrejött ilyen-olyan modus vivendiket, amiből eredően Kennan a „rab népek” nyugati jólét iránti vágyát, Johnson pedig a nacionalizmus szerepét értékelte túl. A blokkországok által felmutatott relatív fejlődés, s nem kevésbé az önkényuralmi eszközök által kikényszerített társadalmi apátia miatt az 1960-as évekre a kommunista országokban tényleg kialakult egy modus vivendi, aminek a figyelmen kívül hagyása fals stratégiai konklúziókhoz vezetett. Egy 1964. júniusi kongresszusi jelentés egyenesen így álltatta az amerikai politikusokat: *„A változás folyamata fokozatosan átalakítja az életmódot és a politikai kapcsolatokat struktúráját a szovjet blokkban. A változások látható megnyilvánulásai megtalálhatók a térség irodalmában, művészetében, a gazdasági, politikai és ideológiai ügyek hivatalos megközelítésében. Sok szempontból a változások romboló hatása miatt a kommunista rendszer ma a zűrzavar, valamint az egység és konfliktus egymáshoz feshűző erői színterének látszik.”*³⁴ Arra viszont, hogy rossz kiindulási alapokból is lehet helyes következtetést levonni, azt a Johnson elnök környezetében működő stratégiának, Walt Rostownak a jövőbeni kelet-európai demokráciák iránt táplált bizalmatlansága jelzi: *„Nem várom, hogy a kifejlődő demokráciák ugyanolyanok lesznek, mint az USA-e vagy a nyugat-európai államoké. De azt várom, hogy az emberek modern társadalmat alkottak, amelyek megfelelnek a saját demokratikus normáiknak.”*³⁵

A SZER által feldolgozott tanácsadói vélemények tükrében Johnson elnök kettős politikát folytatott Közép-Kelet-Európa irányában. Egyfelől belátta, hogy a kubai válság után parancsoló törvénnyé vált a szovjet–amerikai kapcsolatok kiegyensúlyozottságára, az európai status quo betartására való törekvés. Másfelől deklarálta a kennani feltartóztatáson alapuló lassú, fokozatos, csalogató és feltétlenül békés átalakulást szorgalmazta, ami viszont nyilvánvalóan a status quo megbontására irányult. Ezt az ellentmondásosságot (kétkulacsosságot?) mi sem tükrözi jobban, mint hogy Kennan eredeti koncepciója szerint a feltartóztatás passzív külpolitikát igényelt az USA részéről. A jelek szerint Johnson eltökélte, hogy változtat ezen: *„Az USA politikája nem marad passzív”* – szögezte le állásfoglalásának ötödik pontjában Harriman külügyminiszter-helyettes, s ez már önmagában ellentmondott a containmentnek.

A felismerés, hogy a nemzetközi kommunista mozgalom nem alkot egységes tömböt, természetesen jóval korábbi; a „repedések” stratégiai felhasználhatóságáról már 1948-ban küldött jelentéseket a CIA, illetve a Policy Planning Staff, valamint a Nemzetbiztonsági Tanács is megfogalmazott állásfoglalásokat.³⁶ Le kell szögezni azonban, hogy ennek gyakorlati megvalósítása mindig is következtelenül és inkább csak a látszat kedvéért folyt (mint például a ballonos szórólapkampányok Csehszlovákiában). Ebben az értelemben a Johnson-adminisztráció progresszívnek mutatkozott: a közép-kelet-európai országok irányában javasolt „rugalmasság”, valamint a „természe-

tes és nemzeti különféleségek” hangsúlyozásával mind a Goldman-bizottság, mind a Harriman-program épp arra tett kísérletet, hogy a differenciáló külpolitika tényleges gyakorlattá váljon a kommunista országok tekintetében. Johnson külpolitikája csak kis részben felelt meg annak a meghatározásnak, ahogy Ernst Kux értelmezte a détente-ot, vagyis a konfrontáció megszüntetése eszközének Európában.³⁷ Az enyhülés korai és sajátos amerikai értelmezéséről van szó, amely megengedte a konfrontáció egy speciális fajtáját: a közép-kelet-európai országok különbségeinek kiaknázását, nyilvánvalóan a Szovjetunió kárára. A békés feltartóztatáshoz szervesen kapcsolódó békés ékverés doktrínája Johnson után kódolódott be a feltartóztatási politikába, s maradt annak tartós eleme. Akár a Közép-Kelet-Európában titokban terjesztett nyugati könyvek hatására, akár az 1975-ös helsinki folyamat összeurópai dimenzióira tekintünk, e folyamat állomásait látjuk.³⁸

Hogyan alakult volna az USA Kelet-Európa-politikája, ha 1964 második felétől nem történnek világtörténelmi jelentőségű változások az USA-ban? A fent leírt tények, valamint amilyen értelemben és amilyen magas politikai szinteken foglalkozott Kelet-Európával elnökségének első hét hónapja alatt, kétségtelenné teszik, hogy Johnson 1963–1964-ben folytatni akarta elődei külpolitikai irányvonalát. 1964 augusztusában azonban a vietnami háború előcsatározásának számító Tonkin-incidens, 1965-től az egyre szélesedő vietnami háború, 1967 júniusában a hatnapos közel-keleti háború kötötte le a figyelmet. De a johnsoni éra belpolitikai szempontból sem tekinthető unalmasnak: legalább három jelentős politikai merénylet történt az országban (Malcom X, Martin Luther King, Robert F. Kennedy). A johnsoni adminisztráció figyelve 1964 közepén elterelődött Kelet-Európáról (1964 őszén választásokat kellett nyernie), és – legalábbis olyan intenzitással, mint a John Fitzgerald Kennedy meggyilkolását követő hónapokban – soha nem is tért vissza. Az események teljesen háttérbe szorították általában Európát, pláne annak keleti felét.

Washington legközelebb az 1968-as csehszlovák eseményekkor fordított ismét nagyobb figyelmet Közép-Kelet-Európára. 1968-ban egyfelől igazolódni látszott a stratégiának a nacionalizmus hatásairól korábban leírt véleménye (mind a csehszlovák–szovjet, mind a cseh–szlovák–magyar viszonyban), másfelől a State Department lanyha tiltakozása a beavatkozás ellen már a fokozatosan kiteljesedő nagyhatalmi détente szellemében fogalmazódott. Ez a – szovjet részről már korábban is érzékelt – határozatlanság az egyik magyarázata a szovjet vezetők túlradó magabiztosságának, amit Kovács Imre prágai magyar nagykövet Kádár Jánosnak 1968. augusztus 31-én írt szigorúan bizalmas jelentéséből is kiolvashatunk. „[Bohumil] Šimon [a prágai pártbizottság első titkára] szerint Brezsnyev a letartóztatott csehszlovák vezetők [Oldřich Černík, Alexander Dubček, Jozef Smrkovský, František Kriegel] mindegyikével hasonló stílusban és módszerekkel beszélt. Külön beszéltek velük PB-tagok s magas rangú katonai vezetők. Ezen beszélgetések során kategorikusan leszögezték, hogy a szovjet vezetés kész a legvégsőig elmenni, nem riad vissza semmitől, kész fegyverrel letörni mindenfajta csehszlovák ellenállást, még akkor is, ha utána úgy kell betelepíteni az országot. Leszögezték, hogy ehhez a térséghez nekik stratégiai érdekük fűződik, éppen ezért soha nem fogják feladni. Tudomásukra hozták, hogy a csehszlovák vezetők nem várhatnak semmiféle hatékony segítséget a nemzetközi munkásmozgalomtól, mert sokkal nagyobb térről van szó, mintsem hogy azt a szovjet vezetés figyelembe vegye. Tudomásukra hozták azt is, hogy a Szovjetunió Csehszlovákiával kapcsolatos lépéséről tájékoztatta az Egyesült Államokat is, s hallgatóságos megegyezés jött létre, hogy az

*amerikaiak nem fognak ebbe beleavatkozni, tiszteletben tartják a Szovjetunió érdekeit ebben a térségben.*³⁹

1956-tal ellentétben Csehszlovákiában szó sem volt sem előzetes nyugati provokációról, sem utólagos nyugati beavatkozásról. A tiltakozások az ENSZ-ben és a Biztonsági Tanácsban sokkal hamarabb elhaltak, mint a magyar forradalom esetében. Johnson elnök ugyan lemondta találkozóját Brezsnyevvel, de a nagyhatalmi kapcsolatok – például a fegyverkorlátozási megállapodások terén – néhány éven belül rendeződtek. Sőt: mivel amerikai felfogás szerint a Varsói Szerződés országainak Szovjetunió által vezetett beavatkozását koncepcionálisan nem területszerzésnek, hanem *területvédelemnek* fogták fel, Csehszlovákia 1968-as sorsa még érvet is szolgáltatott a hadi kiadások csökkentéséhez. Ez már nem kooperatív szembenállás volt, hanem a legklasszikusabb détente, vagy Közép-Kelet-Európa szempontjából: a békés egymás mellett élés legcinikusabb nagyhatalmi értelmezése.

Jegyzetek

¹ Németh István: Európa 1945–2000. A megosztástól az egységig. Budapest, Aula Kiadó, 2004. 45.

² Gaddis, John Lewis: Most már tudjuk. Budapest, Európa, 2001. 96.

³ Mezei Géza: Európa kettészakítása és a kétpólusú nemzetközi rend születése. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2001. 16.

⁴ A korabeli angol nyelvű forrásokban szereplő „Eastern Europe” kifejezést minden esetben „Kelet-Európának” fordítottam. Minden más esetben a „Közép-Kelet-Európa” megnevezést használok, hogy egyértelművé tegyem, tanulmányom tematikailag csak Közép-Kelet-Európát, azon belül is főként Csehszlovákiát érinti. Semmi esetre sem értelmezem a fogalmat úgy, ahogy egyes korabeli nyugati források, amelyek Kelet-Európába beleértettek mindent a Balkántól a Szovjetunióig át a közép-ázsiai kommunista országokig. A SZER-en belüli egyes jelek – például az ún. célországok és -nyelvek listája vagy a „Kelet-Európába” irányuló propaganda – arra utalnak, hogy a hidegháború korai időszakában maga a Szovjetunió nem tartozott bele a fogalomba, illetve hogy a Szovjetunió különleges státust élvezett. A terminológiai pontosítás szükségét az is alátámasztja, hogy 1989 után az egyesült államokbeli szakértők többsége áttért a Central and Eastern Europe megnevezésre.

⁵ Ld. Fischer Ferenc alapvető korszakolását, Fischer Ferenc: A kétpólusú világ 1945–1989. Budapest, Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2005.

⁶ Mások mellett említendő a magyar származású diplomáciatörténész, Alfred Reisch, aki 1960–1974, majd 1982–1995 között a SZER egyik elemzője volt. Reisch az 1956–1973 között Közép-Kelet-Európába csempészett könyvek történetét kutatja.

⁷ Holt, Robert T.: Radio Free Europe. Minnesota, University of Minnesota Press, é. n. 110.

⁸ Holt: i. m. 104.

⁹ Holt: i. m. 109.

¹⁰ A tanulmány itt következő része az Open Society Archives (OSA) Budapest alábbi fondjai alapján készült: HU–OSA–300–2: East European Research and Analysis Department 1951–1982, ezen belül HU–OSA–300–2–1, Subject Files relating to the Bloc 1962–1982, Box 14; illetve HU–OSA–300–7: US Office 1945–1973, ezen belül HU–OSA–300–7–7, Czechoslovak Subject Files 1950–1973, Box 2. Az idézett, eredetileg angol nyelvű levéltári anyagok fordítása a saját munkám.

¹¹ HU–OSA–300–2–1, Subject Files relating to the Bloc, 1962–1982, Box 14. „Ideas on Eastern Europe for the President, Feb 11, 1964” feliratú, valamint „Want more U.S. flexibility in dealing with Bloc, March 5, 1964” feliratú dokumentumok.

¹² Goldman a Princeton Egyetemen, Barghoorn a Yale-en, Mosely a Columbián, Fischer a Cornellén tanított.

¹³ William Averell Harriman (1891–1986) demokrata párti politikus, F. D. Rooseveltnél elnöksége alatt európai különmegbízott és moszkvai nagykövet, magas rangú külügyminisztériumi tisztviselő Kennedy és Johnson hivatalviselése idején is.

¹⁴ HU–OSA–300–2–1, Subject Files relating to the Bloc, 1962–1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 2. fólió.

¹⁵ HU–OSA–300–2–1, Subject Files relating to the Bloc, 1962–1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 3. fólió.

¹⁶ HU–OSA–300–2–1, Subject Files relating to the Bloc, 1962–1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 4. és 5. fólió.

¹⁷ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 5. fólió.

¹⁸ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 6. fólió.

¹⁹ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 6. fólió.

²⁰ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 6. fólió.

²¹ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 6. fólió.

²² HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 6. fólió.

²³ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Harriman statement before House Foreign Affairs Committee, March 10, 1964” feliratú dokumentum, 6. fólió.

²⁴ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „U.S. changing relations with East Europe, March 18, 1964” feliratú dokumentum, 1. fólió.

²⁵ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „U.S. changing relations with East Europe, March 18, 1964” feliratú dokumentum, 2. fólió.

²⁶ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „U.S. changing relations with East Europe, March 18, 1964” feliratú dokumentum, 2. fólió.

²⁷ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, LBJ: Seek increased ties with bloc, May 23, 1964” feliratú dokumentum, 1. fólió.

²⁸ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, LBJ: Seek increased ties with bloc, May 23, 1964” feliratú dokumentum, 1. és 2. fólió.

²⁹ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, LBJ: Seek increased ties with bloc, May 23, 1964” feliratú dokumentum, 2. fólió.

³⁰ Harrimánél: national diversity, national conciliation, national autonomy, national independence, national identity, national interests; Johnsonnál: powerful forces of legitimate national pride.

³¹ „Visible resurgence of nationalism”, HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Excerpts – Congressional report on East Europe, June 1, 1964” feliratú dokumentum, 1. fólió.

³² HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Excerpts – Congressional report on East Europe, June 1, 1964” feliratú dokumentum, 1. fólió.

³³ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Rostow on communism, June 5, 1964” feliratú dokumentum, 1. fólió.

³⁴ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Excerpts – Congressional report on East Europe, June 1, 1964” feliratú dokumentum, 1. fólió.

³⁵ HU-OSA-300-2-1, Subject Files relating to the Bloc, 1962-1982, Box 14, „Rostow on communism, June 5, 1964” feliratú dokumentum, 3. fólió.

³⁶ *Ld. Mezei: i. m. 357-359.*

³⁷ „One of the main aims of the policy of détente was to end East-West confrontation in Europe.” *Kux, Ernst: Growing Tension in Eastern Europe. In: Problems of Communism, 29. 1980. March-April, 21.*

³⁸ Erről mostanában *Alfred Reisch: The West's Secret Plan for the Mind. Book Distribution to East Europe during the Cold War. Woodrow Wilson International History Project, February 06, 2008.*

³⁹ *T. Varga György: „Nemkívánatos nemzeti egység.” Források a Csehszlovákia 1968. évi megszállását követő napok eseményiről. www.archivnet.hu*

KELET-EURÓPA: TÖRTÉNELEM ÉS SORSKÖZÖSSÉG

PALOTÁS EMIL 70. SZÜLETÉSNAPJÁRA

SZERK.: KRAUSZ TAMÁS

Budapest, ELTE Kelet-Európa Története Tanszék, 2006. 327 p.

Palotás Emil professzort is elérte a végzet, 70 éves lett, és íme az ezzel járó emlékkönyv. Tanítványai, tisztelői, kollégái – így szól rendszerint a felsorolás – írták a kötet egyes tanulmányait. Most is így lehetne összefoglalni, talán hangsúlyozva azt, hogy a tanítványok a szokottnál nagyobb helyet foglalnak el a szerzők sorában. Az egyes írások a szerzők betűrendjében követik egymást, mi is így haladunk, mert valamiféle tárgyi sorrendet nehéz volna találni, nyilván ezért nem is próbálkoztott vele a szerkesztő. Izsák Lajos és Krausz Tamás „Származás és szintézis” címmel írtak bevezetőt, ebben felvázolják a professzor életútját. A halk szavú professzor sohasem kavart zűrzavart maga körül, végezte a dolgát, és jeles könyvekben írta meg Kelet-Európa történetének egyes kérdéseit.

Az első tanulmány, *Bartha Eszter* írása a kelet-európai átalakulás nagy elméleteit veszi szemügyre, abból a tényből kiindulva, hogy az 1989-ben megindult változást senki sem jelezte előre. A szerző sorra veszi az azóta létrejött, post fest magyarázatokat. Ilyen például a tranzitológia, amely egyszerűen csak rövid átmeneti időszakot vár. A gazdasági elmaradottság régóta meglévő jelenség. Egyéb elméletek a világgazdasági rendszerbe helyezik bele az egész problémát. Az 1989 körül kibontakozó optimizmus semmiképp sem indokolt, az elmaradottság továbbra is fennáll. *Benedek Gábor* társadalomtörténeti kutatásai alapján mutatja be az első világháború előtti nyugdíjszabályokat. *Bíró László* az 1918 utáni királyi Jugoszlávia gazdasági problémáit a korábbi sokféle fejlődés következményének látja. A részletes bemutatás során mindig szem előtt tartja a nemzeti problematikát. *Borsi-Kálmán Béla* igényesen megfogalmazott írása azt vizsgálja, hogyan került elő a magyar közgondolkodásban a magyar-román viszony, a megoldás lehetetlensége. A kortársak valamiféle megbékélés lehetőségében gondolkodtak. A kérdés ma is megoldatlan. *Csaplár Krisztián* Hasan Bej Prishtinát, az 1912 körüli mozgalmak egyik vezetőjét mutatja be, aki az ekkor létrejövő Albániában fontos szerepet töltött be. Kapcsolatai voltak a Monarchia politikusaival is. Az ő példáján mutatja be a szerző, hogy milyen lehetetlen volt az első világháború előtti néhány évben valamiféle albán nemzeti egységet teremteni.

A Balkánról megint a Monarchia és utódállamai területére visz el *Gergely Jenő*, aki Prohászka Ottokár nézeteit elemzi, bemutatva viszonyát a kereszténydemokráciához. A tanulmány utal arra, hogy Prohászka még katolikus körökben sem volt teljesen elfogadható. *Juhász József* azt mutatja be, milyen változatos formákban jelentkezett a federalizmus gondolata a kelet-európai történelemben, illetve később a szocialista korszakban hogyan próbálkoztak valamiféle föderalista megoldással. Az összehozott elemekből álló szocialista államok azonban nem voltak képesek megszilárdulni, részekre szakadtak. *Kleszt István* kapcsolódik a legszorosabban a mester munkájához, amikor azt vizsgálja, miként próbálta a Monarchia 1878–1883 közt a Duna-kérdést a saját érdekeinek alárendelni. Ebben azonban a nyugati nagyhatalmak megakadályozták.

Krausz Tamás azt mutatja be, miként viszonyult Lenin, akinek az egyik nagyapja zsidó volt, az oroszországi zsidókérdéshez. Megvizsgálja a kérdés mai implikációit is. 1903 után különböző időpontokban írt cikkeiben Lenin mindig bírálta az antiszemita felfogást, és elítélte az antiszemizmust. A szerző részletesen bemutatja Lenin állásfoglalását a Bunddal, a zsidó munkások szervezetével kapcsolatban: a nemzeti elkülönülést a mozgalmon belül súlyos hibának tartotta. A polgárháborúban előtérbe került az antiszemita pogromok kérdése, ezeket Lenin természetesen élesen elítélte, és parancsokat adott arra, hogy lépjenek fel a pogromistákkal szemben. A szerző szembeszáll azokkal a nyugati állításokkal, melyek „a náciizmus és a holokausztot is az orosz forradalomból eredeztetik” (Nolte).

Magyar István Lénárd kutatási eredményeit összegzi a Körösbányai kolligátum nevű forrásról, amelyet 1988-ban talált meg és publikált Bulgáriában. A Blasius Kleiner tollából származó történeti feldolgozás a bolgár ferences rendtartomány 1366–1775 közti történetét tárgyalja. *Niederhauser Emil* a balkáni fejlődés fő vonását az államalakulás és a nagyhatalmi beavatkozás szempontjából összegzi. A középkori bizánci uralom után szláv államok jöttek létre, ezeket az Oszmán Birodalom elnyelte, majd a nemzeti megújulás során újabb államok jöttek létre. Az első világháború után közvetlenül a francia, majd pedig a német befolyás volt meghatározó. A második világháború után a terület szovjet fennhatóság alá került. 1989–1991 közt ismét újabb önálló államok jöttek létre. *Pók Attila*, „Konfrontáció vagy kooperáció?” címmel a nyugatnémet keleti politika változásait vizsgálja az 1970-es években. Ebben a keretbe ágyazza bele a nyugatnémet-magyar kapcsolatok normalizálódását. *Ress Imre* Kállay Béni osztrák-magyar közös pénzügyminiszter nézeteit elemzi Oroszországról, illetve a Monarchia Oroszországgal kapcsolatos politikáját. Úgy látja, hogy a keleti válság idején az orosz külpolitika erősen figyelte Kállay balkáni politikáját. *Ring Éva* az állami modernizáció orosz és balkán típusát veti össze, Oroszországban az erős államhatalom elősegítette a fejlődést, a balkáni államokban ez nehezebben ment.

Szamuely László a piaccgazdasághoz vezető út magyar és kínai reformkísérleteit mutatja be a pártállami keretek között. Elsősorban a magyart elemzi, kimutatva a reform külső korlátait. A magyar esetben a külső erők (a Szovjetunió) megakadályozták a reform kibontakozását. Kínát azonban ilyen korlátok nem szorítják. Itt egyenletesebb volt az átalakulás, de a további fejlődés útja még beláthatatlan. *Szász Erzsébet* az albán származású Tepeleni Ali pasa politikáját vizsgálja. Ali a Balkánon formális oszmán fennhatóság alatt önálló államot épített ki magának. Ennek fenntartásához a Balkánon érdekelt többi hatalom jóváhagyása is kellett, a forradalmi Franciaország is beavatkozott. Végül azonban az oszmán katonai hadjárat véget vetett Ali önállósági törekvéseinek. *Szász Zoltán* új levéltári anyag alapján mutatja be, miként próbálták a németek – olasz segítséggel – az Erdély körüli magyar–román ellentéteket enyhíteni 1940–1942-ben. *Szvák Gyula* historiográfiai tanulmányában azt vizsgálja, hogyan látták az orosz feudalizmus kérdéseit a szovjet korszakban. A feudális rendszer orosz változatának megítélésében és elnevezésében sok bizonytalanság volt. A szerző úgy összegzi a problematikát, hogy az oroszországi feudalizmus nagyon különbözött a nyugat-európaiktól, és ez az archaikus társadalom a 17. század derekáig fennmaradt Oroszországban. *Tapolcai László* a legkorábbi szláv történelem kérdéseit érinti, és úgy látja, hogy az ismert korai forrásokban előforduló népnevek közül csak a sclaveni és antes önnevezés vonatkozhat a szlávokra, a többi ismert változat más népeket jelöl. A zeriui elnevezés értelme ma is vitatott, melyik népet jelenti. A kötet végén *Tapolcai László* állította össze *Palotás Emil* munkáinak válogatott jegyzékét, amely hat könyvet és 39 tanulmányt foglal magába.

Nyilvánvaló, az ünnepelt szerző nem szólhat bele abba, hogy tisztelői milyen témával jelentkeznek a kötetben, de hogy ez a jelentkezés ebben az adott esetben ilyen sokágú és sokoldalú lett, mégis mond valamit: azt, milyen széles spektrumot fognak át az ünnepelt írásai. Remélhetőleg ezek száma még jócskán gyarapszik.

Niederhauser Emil

TRADÍCIÓ ÉS MODERNIZÁCIÓ A XVIII–XX. SZÁZADBAN

SZERK.: *BODNÁR ERZSÉBET – DEMETER GÁBOR*

Budapest, Hungarovox, 2008. 450 p.

A „*Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században*” című tanulmánykötet a 2007. november 15–16-én, a Tudomány Ünnepe rendezvényorozat keretén belül Debrecenben megrendezett tudományos konferencia előadásait tartalmazza. A kiadvány szerkesztői: *Bodnár Erzsébet* és *Demeter Gábor* egyben a konferencia szervezői is voltak.

A terjedelmes kiadvány könnyen áttekinthető szerkezetű, a rendkívül színes témájú tanulmányokat a kötet szerkesztői témák szerint csoportosították. Az Oroszország történetével foglalkozó részben a hazai russzisztika hét kiváló képviselője jelentette meg kutatási eredményeit. *Szvák Gyula* (Budapest) „I. Péter ún. »modernizációja«. Módszertani és historiográfiai megjegyzések” című tanulmányában felhívja a figyelmet, hogy a nyugati történelem leírására kialakított fogalmak jelentős része nem használható az orosz történelem vonatkozásában. *Szvák Gyula* I. Péter cár reformjairól historiográfiai áttekintést ad, a 19. század közepétől napjainkig megjelent szerzők közül válogatva. A tanulmány végén, elkerülve a szavak zsamokságát és csalárdságát, Péter tevékenységét úgy értékeli, hogy nem modernizálta Oroszországot. *Varga Beáta* (Szeged) azt a folyamatot követi nyomon, amely során II. Katalin és utódai 1764 és 1835 között sikeresen integrálták a hetmanátust, a Zaporozsjei Hadat az Orosz Birodalomba, nemcsak az intézmények átalakításával, hanem az ukrán társadalom eloroszosításával (asszimilálásával) is. *Kurunczi Jenő* (Szarvas) a cárizmus reformereinek a birodalom modernizálásában játszott szerepét ismerteti, a 19. század végét és a 20. század elejét vizsgálva. A szerző sorra veszi N. H. Bunghe és Sz. Ju. Witte tevékenységének eredményeit. A reformer pénzügyminiszterek után P. A. Sztolipin reformkonzervativizmusára tér át a szerző, és kiemeli a stolipinai agrárreform komplexitását. *Bodnár Erzsébet* (Debrecen) „»Szimbolikus modernizáció.« Régi és új vonások I. Sándor korai reformpolitikájában” című tanulmányában Sándor cár 1801–1804 közötti korszakát elemzi, a Titkos Bizottság működését, a sikeres államigazgatási reformokat, majd az ifjú cár kiábrándulásának okait és a reformok leállítását mutatja be. *Sashalmi Endre* (Pécs) a politikai modernizáció és a nyelvi kérdés kapcsolatát, a Feofan Prokopovics által megalkotott uralkodói hatalom új ideológiájával foglalkozik. A szerző hangsúlyozza, hogy az autokrácia megfogalmazása mind az 1832-es, mind az 1906-os alaptörvényben világosan bizonyítja, hogy az oroszok számára az autokrácia nem jogi, hanem vallási fogalomként jelentkezett. *Seres Attila* (Budapest) „Gazdasági rekonstrukció és modernizáció külföldi tőkebevonással [A szovjet koncessziós politika tapasztalatai az 1920-as években]” című munkájában a Szovjetunió koncessziós politikájának okait, célkitűzéseit és a kudarc magyarázatait (kitérve a bürokratikus akadályokra, a nagy világgazdasági válságra és az első öt éves terv hatásaira) foglalja össze. *V. Molnár László* (Pécs) Balugyánszky Mihály pétervári munkásságát dolgozza fel. A magyar tudós az ökönomia, a pénzügyek, a jogtudomány és a pedagógia kérdéseiben

egyaránt jártas személy volt, aki döntő szerepet játszott I. Sándor és I. Miklós modernizációs törekvéseinek előkészítésében, és szédületes állami karriert futott be Oroszországban. Állami hivatalnoki munkája mellett Balugyánszky tanári, jog- és közgazdaságtudományi kutatómunkájára is nagy hangsúlyt fektetett.

A Magyarországról és a Kárpát-medencéről szóló részben 14 tanulmányt olvashatunk. *F. Molnár Mónika* (Budapest) Luigi Ferdinando Marsigli gróf reformjavaslatait veszi górcső alá. A bolognai származású császári tiszt a Buda felszabadítását követő időszakban számos javaslatot tett a visszafoglalt területek berendezkedését illetően, amelyek ugyan nem nevezhetők tervezetnek, ám sok működési részletkérdést járt körbe. A szerző megállapítja, hogy a gróf javaslatai csak részben, illetve jóval később kerültek megvalósításra. *Döbör András* (Szeged) tanulmányában („A modernizáció kérdései és útjai a felvilágosodás kori magyar politikai sajtóban”) a pozsonyi Magyar Hírmondó induló, 1780. évi évfolyamában vizsgálja meg a felvilágosodás eszméit, a szerkesztő (Rát Mátyás) viszonyát a felvilágosult abszolutizmus modernizációs törekvéseihez. *Medveczky Zsuzsa* (Debrecen) „A Német Szövetség tagállamairól szóló cikkek és értekezések megjelenése a Regélő Pesti Divatlap és a Figyelmező című lapokban” című munkája első részében a címben megnevezett két reformkori folyóirat történetét tekintti át, majd a lapokban a délnémet államok hazai megítélését tartalmazó – leginkább utazásokhoz kötődő – vélemények alapján a magyar közgondolkodók állásfoglalásait a német alkotmányozás és alkotmányosság kapcsán. *Gidó Csaba* (Pécs) a vasútállomás megjelenésével járó modernizációs, urbanizációs folyamatokat ismerteti a székyi főváros és a Magyar Keleti Vasút az 1870-es években egymásra gyakorolt hatásain keresztül („Vasútállomás mint a város kapuja. Marosvásárhely és a Magyar Keleti Vasút”). *Nagy Botond* (Budapest) tanulmányában az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia között 1872 áprilisától 1893 decemberéig létrejött kereskedelmi szerződések és vámtarifák alakulásának szentelt figyelmet. Nagy Botond véleménye szerint az egyezmények alakulását befolyásolták a nemzetközi külkereskedelmi politika változásai, a külpolitikai orientáció és az országok külkereskedelmi tevékenységében érdekelt szereplők. *Bagdi Róbert* (Debrecen) Sátoraljaújhely vonzáskörzetét határozza meg munkájában. Zemplén megye székhelyének lakossága a 19. század utolsó évtizedében számottevően gyarapodott. A szerző az 1896. évi anyakönyvek alapján rajzolja meg a bevándorlás irányát, a város vonzáskörzetét, és részletesen kitér a szomszédos megyékkel és járással való kapcsolatára. *Miklós Péter* (Szeged) a Magyarországon 1896–1918 között fennálló, a politikai katolicizmust képviselő Néppárt megszervezését, illetve a modern tömegpárt kialakítására irányuló kísérleteket mutatja be. A szerző hangsúlyozza, hogy a modern eszközökkel működő Néppárt politikai célja alapvetően modernitásellenes volt. *Prepuk Anikó* (Debrecen) a magyar zsidósággal foglalkozó kutatások kevésbé tanulmányozott témájának, az ortodoxia hanyagolt helyzetének okait veszi sorra, majd az ortodox zsidóság és a modernizáció kapcsolatát foglalja össze. Meglátása szerint Magyarországon újkori történelmében a zsidóság azért nem hozott létre autonóm zsidó érdekeket képviselő politikai szervezeteket, mert szövetségese talált a liberális politikai életben, és ennek keretében a zsidóság egyes csoportjainak legfőbb célkitűzése megvalósíthatónak tűnt. Problémát jelentett viszont, ha a liberálisok nem álltak a partikuláris törekvések mellé. *Kerepeszki Róbert* (Debrecen) az egyetemi hallgatók és új szervezeteik, a bajtársi egyesületek viszonyát vizsgálja a zsidókérdéshez és a numerus clausushoz. A szerző az 1932 novemberében Debrecenben lezajlott zavaros esetet szemlélteti, amikor a zsidó hallgatók a fenyegetettség hatására önvédelmi lépéseket tettek, amelyek csak fokozták a velük szembeni ellenséges hangulatot. *Szendrei Ákos* (Debrecen) Justh Gyula képviselőválasztásait mutatja be 1884 és 1910 között, a politikus ellenzéki programját, illetve tevékenységének hatását Makó városára, amely Justh Gyula sikeres képviselőválasztásaival összefonódva a függetlenségi eszme egyik meghatározó terepévé és bázisává vált. *Szabó Imre László* (Debrecen) gróf Bánffy Miklós erdélyi politikus életpályáját írta meg. A tanulmány összefoglalja a férfiú politikai és diplomáciai tevékenységét, a Nemzeti Színház és az Operaház vezetőjeként elvégzett feladatait, az 1921–1922-ben betöltött külügyministerséget, irodalomszervező munkásságát, majd visszakapcsolódását a politikai életbe (1938–1941, 1943). *Iffy Bertényi Iván* (Budapest) tanulmányában („Képviseleti import» Erdélyben, avagy az unió egyik velejárója”) a 19. század második felében az erdélyi választókerületekben mandátumhoz jutó nem erdélyi politikusok számát vizsgálja meg. Megállapítható, hogy Erdélyben növekedett az importképviselők száma, a kormánypárt számára ez a terület volt a fő bázis, egészen a Román Nemzeti Párt aktivizálódásáig (1905). A szerző több diagram, ábra beillesztésével érzékelteti a képviselők számának alakulását. *Jobbágy István* (Révkomárom) arra a kérdésre keresi a választ, hogy az egykori történeti Magyarország központi felvidéki régióiból hogyan vált határ menti periféria 1918 után. A tanulmány a szlovák–magyar határ dél-szlovákiai oldalát vizsgálja a földreform, a kolonizáció, a biztonságpolitika, az ipar és a magyar kisebbség oktatási intézményrendszere szempontjából. *Penka Pejkovszka* (Szófia) a Bulgáriában a 19. század második felében működő magyar gyógyszerészeknek szentelt figyelmet. A szerző rekonstruálja, hogy kik és miért indultak Magyarországról Bulgáriába, milyen módon vettek részt az ottani gyógyszerészet modernizációjában. A felvázolt életrajzok szerint a magyar gyógyszerészek pályafutása a török hadseregből indult ki, az önálló gyógyszerért felállítás és megőrzése számos objektív és szubjektív tényezőtől függött, és a patikusokra számos nehézség várt.

A Kelet-Európa történetével foglalkozó egységben kilenc tanulmány képviseli a térség legfrissebb kutatási eredményeit, Törökország és a Balkán történelmének kérdéseire keresve a választ. *Kránicz Mónika Emese* (Debrecen) a 19. század egyik legfontosabb kérdésének, a keleti kérdés vizsgálatához ad segítséget, az angol–török gazdasági folyamatokat helyezve nagyító alá („Anglia és a török reformfolyamat 1820 és 1830 között”). Az angol–török együttműködés az oroszok előrenyomulása miatt alakult ki, és ez tette lehetővé, hogy Nagy-Britannia gyakorlatilag vérszegénység nélkül nyerjen teret a Török Birodalomban. *Csaplár-Degovics Krisztián* (Budapest) megállapítása szerint az albán értelmiségi réteg kezdtek óta tagja a Török Birodalom európai mintájú átalakítását szorgalmazó (ifjútörök) mozgalomnak, amely az albán nemzeti mozgalom fejlődésére is pozitív hatást gyakorolt. *Ress Imre* (Budapest) Bosznia sikeres 19. századi modernizálójának, Kállay Béninek a működését vizsgálja fel. A szerző összefoglalja a területen alkalmazott egyházpolitikát, a különböző vallási csoportokat (katolikusok, görögkeleti hívők, ortodoxok, muzulmánok) érintő, Kállay névéhez fűződő intézkedéseket. *Miršov Jordán* (Budapest) az 1920-as évekből Magyarországot és Bulgáriát revíziós külpolitikájának hátterét dolgozta fel. Összehasonlítja a két ország iparát, kapcsolatait a nyugat-európai pénzügyi központokkal, az első világháborút lezáró békeszerződések eltérő lélektani hatásait, a külpolitikát alakító elit magatartását és a diplomáciai lehetőségeket az elszigeteltségből való kitéréshez. *Demeter Gábor* (Debrecen) a bolgár külpolitika fő törekvésének (a berlini rendezés annullálása és a San Stefanó-i béke eredményeinek visszaállítás) megvalósításához vezető utakat vizsgálja meg, és magyarázatokat keres, miért nem valósultak meg a nagyhatalmak által a macedón reformmozgalom felújításaként szorgalmazott autonómiaötlemei. *Mészáros Zoltán* (Szabadka) „A korai titóizmus pragmatikus múltkezelése” című írásában az 1945 utáni délszláv állam helyzetét és a regionális hatalmi álmok megvalósítása felé vezető lehetőségeket mutatja be. A szerző megkülönbözteti a királyi jugoszláviszmusát és az ezzel ellentétes titói jugoszláviszmust. A tanulmány megismerteti a nagyhatalmak és a szomszédos országok viszonyával a lehetséges balkáni föderációhoz, majd a Bulgáriához és Albániához történő közeledést vizsgálja fel. Mészáros Zoltán hangsúlyozza, hogy Jugoszláviának nem sikerült létrehozni sem a jugoszláv, sem a balkáni föderációt, ám Tito képes volt alkalmazkodni az előálló új helyzethez. *Bíró László* (Budapest) tanulmányában („Koszovó a jugoszláv államban, 1918–1991”) sorra veszi Koszovó elmaradott társadalmi és gazdasági helyzetét, majd a népességszám és az etnikai összetétel változásait. A szerző összefoglalja a térségben lejátszott politikai eseményeket, a szerb–albán vetélkedést a terület Szerbiához tartozásáért, illetve másik oldalról Koszovó függetlenségének kikiáltásáért. *Mitrovits Miklós* (Budapest) munkájában a Szovjetunió eltérő válságkezelő módszereinek okait kutatja az 1956-os magyar forradalom és az 1980–1981-es lengyelországi események idején. Megállapítja, hogy a folyamatos kül- és belpolitikai változások mellett a gazdasági tényezők rendkívül fontos szerepet játszottak az események alakulásában, a katonai intervenció általi, vagy az anélkül történő válságkezelésben. *Hornay Árpád* (Pécs) a kettős birtokosság intézményét tekinti át a magyar–jugoszláv határon a két világháború között. A szerző kiemeli, hogy a nagyhatalmi ajánlás és a Szerb–Horvát–Szlavón Királyság és Magyarország hajlandósága ellenére a kettős birtokosok helyzetét állami szinten nem sikerül megnyugtatóan rendezni. A határ menti területeken helyi szintű egyezmények megkötésével igyekeztek a saját tulajdonú föld megművelését célzó határátlépések kérdését megoldani. A szerző ezt követően az államközi megállapodásokat és azok buktatóit veszi számba. A magyar kormány 1934-ben a Népszövetséghez fordult, és végül a nagyhatalmak nyomására a két érdekelt fél közvetlen tárgyalásokat kezdett, és két szerződés született.

A Nyugat-Európa történetével foglalkozó nyolc munka szintén rendkívül sokszínű. *Madarász Imre* (Debrecen) a Risorgimento korszakára érvényesnek tartja Voltaire mondanást, mely szerint „a könyvek irányítják a világot”. Madarász Imre itáliai szerzőktől, majd Vincenzo Gioberti és Giuseppe Mazzini műveiből vett idézetekkel szemlélteti a tradícióhoz fűződő viszonyukat, és kiemeli, hogy a Risorgimento emberei jóval többször hangsúlyozták a tradíciót, mint a revolúciót. *Nagy Vince Róbert* (Debrecen) a Finn Nagyhercegség 19. századi történelmében a modernizáció és a nacionalizmus egymással szorosan összekapcsolódó jelenségét vizsgálja meg. *Papp Imre* (Debrecen) a francia nemesség helyzetét foglalta össze a nagy francia forradalmat követő időszakban. A szerző ismerteti a forradalomnak a nemesség életét gyökeresen megváltoztató intézkedéseit, és a nemességet három fő csoportra osztja. 1794-től a nemesség helyzete fokozatosan normalizálódott, és Napóleon idejében részben újra visszanyerte korábbi pozícióit. Politikai szerepe 1830 után csökkent, de társadalmi befolyása a század végéig jelentős maradt. *Varga Ákos* (Debrecen) a porosz hadsereg modernizációját tekinti át az 1806-ban Napóleontól elszenvedett vereségek (Jéna, Auerstadt) után. A szerző szemlélteti a katonai megújulást, aminek szükségességét a Dennewitz mellett 1813. szeptember 6–8-án lejátszott ütközet fényesen bizonyította. *Barta Róbert* (Debrecen) a brit Konzervatív Párt háború utáni modernizációs kihívásokra adott válaszában szentelt figyelmet, kiemelten foglalkozva a választási propagandával, illetve a női választók és a munkásság megnyerésének ügyével. *Maczkák Márton* (Budapest) tanulmányából a 19–20. század fordulóján New Yorkba kivándorló olaszok (főként Nápolyból és Sziciliából), illetve a Közép-Európából érkező zsidóság élet- és munkakörülményei, oktatáshoz való viszonyulásuk ismerhető meg. *Radics Zsolt* (Debrecen) munkája („A CEFTA-országok

külkereskedelmének jellemzői az ezredvégen”) hét állam: Bulgária, Csehország, Magyarország, Lengyelország, Románia, Szlovénia és Szlovákia külkereskedelmét vizsgálja meg, számos statisztikai ábrával segítve a kérdés áttekintését. A szerző általános törvényszerűségeket és sajátosságokat is keres az országok külkereskedelmi kapcsolataiban. *Lévai Csaba* (Debrecen) a svéd állam nagyhatalmi politikájának a gazdaság dinamikus fejlődésében betöltött szerepét szemlélteti. A svéd felzárkózás döntő időszaka az első világháborút megelőző két évtizedben történt, a szerző viszont a svéd történelem korábbi időszakaiban rejlő tényezőket vizsgálja meg, amelyek megalapozták a 19–20. század fordulójának lendületes gazdasági növekedését.

A kötet Európán kívüli történelmet tartalmazó részében szegedi kutatók legfrissebb kutatási eredményeit olvashatjuk. *Szilágyi Péter* tanulmánya („Az 1969-es líbiai forradalom nyugat-európai visszhangja a magyar követi jelentések tükrében”) az 1969 szeptemberében Líbiában lezajlott államcsínyt és annak következményeit tekinti át. Az ország gazdag olajlelőhelyei és stratégiai elhelyezkedése miatt a brit, francia, amerikai, keletnémet és olasz diplomácia élénken reagált a változásokra, ezeket a véleményeket ismerteti a szerző, magyar követi jelentéseket felhasználva. *Farkas Anikó* megállapítja, hogy a Szovjetunió befolyása a Közel-Keleten erőteljesen lecsökkent az 1970-es évek végére. Az egyiptomi–szovjet kapcsolatok Szadat 1970-ben történő hatalomra kerülése után meglazultak, és Egyiptom orientációja nyugatra tolódott. A szerző kiemeli, hogy Moszkva számára Egyiptom gazdaságilag, politikailag és ideológiailag is központi állam maradt, a szocialista Magyarország számára pedig gazdasági szempontból volt fontos a közel-keleti ország. *Prantner Zoltán* Magyarország és a Közel-Kelet kapcsolatát vizsgálja meg az 1955 és 1965 közötti időszakban. A szerző célja bemutatni Magyarország aktivizálódásának előzményeit és eredményeit az arab térségben, és két fő szakaszt különít el hazánk közel-keleti politikájában az 1950–1960-as években. Az 1956-ig tartó szakaszban a diplomáciai kapcsolatok széles körű kiépítésére tett erőfeszítések a jellemzőek, 1956 után a magyar külpolitikát a hatékonyabb érdekérvényesítés jellemezte.

Összegzésképp elmondható, hogy egy igényes és nagy haszonnal forgatható kiadvány látott napvilágot. Sok sikert kívánunk a szerkesztőknek, hogy a megvalósuljon könyv vezetőjében olvasható mondat: „*Nem titkolt reményünk, hogy e találkozóik rendszeressé válhatnak, lehetőséget kínálva a hosszú távú együttműködésre, eszmecserére.*” Reméljük, hogy még nagyon sok színvonalas konferenciával és kötettel örvendeztetnek meg minket.

Bodor Mária

RECONSTRUCTION AND INTERACTION OF SLAVIC EURASIA AND ITS NEIGHBORING WORLDS

ED. BY IEDA, OSAMU – UGAMA, TOMOHIKO

Sapporo, Slavic Research Center, Hokkaido University, 2006. 368 p.

A kötet kiadásának apropója a magyar országgyűlésben 2000-ben megszavazott és a külföldi negatív kritika nyomán 2003-ban módosított magyar státustörvény, amely a külföldi magyarok és Magyarország kapcsolatait próbálta rendezni. Persze az egyes tanulmányok nem a törvény magyarázatát vagy kritikáját adják, hanem a nagy kelet-európai problémát, a nemzeti kérdést járják körül, valamint ennek kapcsán a történelem térbeli megjelenésének kérdéseit. A külföldi és japán szerzők tanulmányait a szerkesztők három nagyobb csoportba osztották be.

Az első tematikai egység (a területi megközelítés lehetőségei) egy orosz szerző munkájával indul. *Alekszej D. Voszkresszenszkij* az oroszországi régiókutatról és a mai módszertani megközelítésekről számol be: a történeti hagyománytól a társadalomtudományi magyarázatig fejlődő módszer bemutatásával. A régiót mint több államot összefogó magasabb szempontú megközelítést fogja fel, elsődlegesen orosz, de más országokban megjelent tanulmányok alapján. A tanulmány a felosztás különböző kritériumait veszi sorra. A „tisztá” történeti megközelítés az államok közötti diplomáciai, kereskedelmi és kulturális kapcsolatok szerinti értelmezést különbözteti meg. Nagy jelentőséget tulajdonít ezen belül a határ menti területeknek. A másik kritérium a civilizációs fok, amelyet egy állam elért; ebben a diplomáciai kapcsolat szerepe jelentős, s ez önmagában is lehet a felosztás alapja. Fontos szerepet tölt be az egyik országról a másikban kialakult kép, netán sztereotípiák. A strukturalista megközelítés egyik formája az, amely a sok tényező által kialakított egyensúlyt vizsgálja, de a hagyományos kapcsolat mellett a politikai gazdaságtani szempontok is figyelembe veendők. A sok szempontú megközelítés különböző tudományágak szerint működik. Ez az egyensúlyra figyelő megközelítés új, még sok kutatást igényel.

A liverpooli Közép- és Kelet-Európa Intézetben dolgozó *Nigel Swain* a mezotérsgyi (közepes nagyságú térségi) megközelítést külön is kidolgozza. A szláv-ázsiai megatérsgen belül három mezotérsgét különböztet meg: Kelet-Európát, Közép-Euráziát és a Távol-Keletet Szibériával. A szocializmus bukása utáni korszakban az európaizálódás folyamatát vizsgálja. Példaként a bulgáriai és a romániai helyi

kormányzat jellegét veti össze, funkciójuk, teendőik szerint. Egyik országban sem volt korábban kifejlődött tényleges önkormányzat, ezért a fordulat után sem látták szükségesnek a mélyreható közigazgatási reformot. A szerző a reform ügyében széles körben interjúkat készített, és ezek alapján úgy látja, hogy a vidéki, mezőgazdasági körzetekben működő önkormányzatok reformját érdemben nem valósították meg.

Ieda Osamu egyfajta kelet-európai öntudat előzményeit vizsgálja, és ezt a közép-európai tudatban találja meg. Konkrétan a közép-európai vámunió eszméjének a kibontakozását mutatja be. Ezt akár az új Európa mintájának is lehetne tekinteni. A magyar agráriusokat már a 19. század vége óta foglalkoztatta, egy összeurópai vámuniót képzeltek el. Később a fennálló körülményeket látván ugyan csak közép-európainak tervezték, szövetségekre alapozva, de sohasem próbálták megvalósítani. A magyarországi németek számára a kérdés nem volt lényeges.

Ildar Gabdráfikov és *Henry E. Hole* az oroszországi és ezen belül a baskíriai változások mérlegét igyekszik megvonni. Hole úgy látja – nem egyedül persze –, hogy Oroszországban az átalakulás egy patrimonális prezidencializmust eredményezett. Az elnök, akit választanak, szétosztja hívei között az állami és egyéb jövedelmező funkciókat. Azt a rendszert, ami Oroszországban a változások nyomán kialakult, nevezték már neopatrimonális rezsimnek, központosított caciquizmusnak, ami a szultanátushoz is közel áll. Ezt Oroszországban Murtag Rahimov baskír elnök képviseli 2003-as megválasztása óta. Szakított addigi pártjával, elhagyta Jelcint, úgy nyerte meg az elnökválasztást 2003-ban. De Rahimov is kezdte elveszíteni az uralmát az állami élet egyes szektorai felett az ellenőrzésben. Putyin támogatásával a gazdasági életben új elitet alakultak ki.

Regionális integráció Közép-Kelet-Európában és Romániában a kötet második részének az összefoglaló címe. *Constantin Iordachi* a kettős állampolgárság kérdését Kelet-Közép-Európa és Magyarország vonatkozásában vizsgálja az etnikai feszültségek szempontjából. Röviden bemutatja a nyugat-európai helyzetet. Itt az államok részéről erős volt az ellenállás a kettős állampolgársággal szemben, mert úgy tekintik, mint beavatkozást egy másik ország belügyeibe. Ennek ellenére bizonyos mértékben itt is terjed a jelenség. 1986-ban már közel egymillió francia–algériai kettős állampolgár volt. Az ENSZ is legalizálta a különböző állampolgárságú házastársak esetében. Újabb az államot cserélőknek, azaz egy más államba áttelepülőknek megengedik a kettős állampolgárságot, még Amerikában is (Mexikó, USA). Kelet-Európában főképp a nemzeti összetartozás (képzelt közösségek) megléte miatt van jelen, és annak a következménye, hogy a politikai jogok tere kiszélesedett. Kelet-Európában a kommunizmus bukása után vált szükségessé a kettős állampolgárság rendezése, különösen Csehszlovákia és Jugoszlávia felbomlása után. De komoly nehézségeket és feszültségeket is okoz a jugoszláv utódállamok, továbbá különösen Oroszország és Ukrajna között. Románia viszont könnyen elérhetővé teszi a román állampolgárság megszerzését. A 2001. évi státustörvény a magyar nemzetiségű külföldiek számára több előnyt biztosít. A külföldön élő kisebbségekkel a kulturális kapcsolattartás az általánosan elfogadott. Az egyes országokban a tényleges helyzet szabta meg a rendezés módját.

Kántor Zoltán Magyarország, a romániai magyarok és Románia viszonyát mutatja be a regionális és nemzeti identitás szempontjából. Végigtekinti a nacionalizmus különböző meghatározásait, majd áttekintést ad a kelet-európai fejleményekről az első világháborútól kezdve. A romániai magyar kisebbség erőteljesen támogatta a nemzeti identitás kibontakozását. Az adott téma kapcsán a szerző kifejti nézeteit a kisebbségek erősödő nemzeti tudatosságáról. Az egyes országok kisebbségi törvényhozását is összehasonlítja. A státustörvényt a posztkommunista nemzetépítés jelenségének tekinti.

Steven D. Roper azt mutatja be, hogyan szolgálta Moldáviában a köznevelés a moldáviai identitás formálását az 1990-es években. Az identitás kialakítása tekintetében fontos tényező viszont, hogy a lakosság jelentős része az orosz nyelvet használja a mindennapi érintkezésben. Felvetődött az is, hogy az orosz nyilvánítsák Moldávia állami nyelvét a moldáviai mellett. Az identitás formálásában persze a történelem tanításának nagy szerepe van. A probléma az iskolai nyelvtanítás során is felvetődött, a csak románul oktató iskolák látványosan előnyös helyzetbe kerültek az orosz nyelvűekkel szemben. A kérdés felveti Moldávia hovatartozásának a kérdését is: Európához tartozik, vagy továbbra is elsősorban Oroszországgal és Ukrajnával kell kapcsolatokat tartania.

A kötet harmadik része – mint a címe is mutatja: A Kaukázus, Belső-Ázsia és a külső világ – még nagyobb perspektívát tekint át. *Paul Werth* az örmény egyházfő, a katolikosz és a birodalmi Oroszország viszonyát világítja meg. A nehézséget itt az okozza, hogy a katolikosz az országon kívül élő örmények egyházfője is, ezért a cári kormánynak mindig a külföldre is tekintettel kellett lennie. Ebben nagy szerepet játszott, hogy a katolikosz eredetileg orosz vagy oszmán alattvaló volt. Az orosz kormánynak nem volt módja arra, hogy befolyásolja a katolikosz politikáját. Az örmények helyzete hasonlított az oroszországi katolikusokéhoz.

Maeda Hirotake egy 18. századi történetíró, Fazli Khuzani nézeteit mutatja be a kaukázusi népek kötelező migrációjának menetéről, amelyet a perzsa Szafavida-dinasztia kényszerített ki. A cikk csak a kaukázusi politikát elemzi, amely elsősorban az uralkodótól függött. Maeda a függelékben több részletet közöl Fazli művének perzsa szövegéből és ennek angol fordításából.

Victor A. Shnirelman azt vizsgálja, hogyan tárgyalta a szovjet történetírás a csicsenek és ingusok oroszellenes harcait, miként befolyásolta a konkrét szovjet helyzet az események értékelését. A központi figura Samil imám, aki az iteniek számára nemzeti hős. A szovjet történészek hol majdnem hogy elismerték ezt, hol viszont éppen negatív, sőt népellenes figurának ábrázolták. A „népek közti barátság” és az „önkéntes csatlakozás” (más hódítók elkerülésére) volt az uralkodó téma. Samil értékelésébe még magas rangú politikai tényezők is, területi párttitkárok stb. beleszóltak, és bírálták Samilt. A történeti emlékezet azonban ellenállt a hamis értelmezésnek.

Arai Yukiyasu azzal foglalkozik, miképpen hatott a politika a mai mongol nyelv újabb fejlődésére. Bemutatja az eredeti mongol írást és annak három későbbi változatát, ugyanis ezek használata politikai kérdés volt. Részletekben szól a burjátok és a kalmúkok nyelvhasználatáról (mongol nyelvjárásokról van szó). A szerző tárgyalja az 1931-ben megindult „latinizálást”, amikor az eredeti írásról a latin betűk használatára tértek át; ezt egy 1931-ben Moszkvában tartott konferencia határozta el. Mongóliában egy évig használták a latin írást, majd a többség egy időre visszatért az eredeti íráshoz. De utána fokozatosan áttértek a cirill betűkön alapuló írásra (1941). A kalmúkok már 1924-ben.

Suda Masaru a mahallák, a választott népi gyűlések szerepét mutatja be Üzbegisztánban. A civil társadalom a kormányzat hozza létre. Esetleg a demokrácia keleti formáját lehet ebben látni. A demokráciára való áttérés még kérdéses. Egy rövid (két oldalas) mellékletben ad áttekintést az egykori szovjet közép-ázsiai köztársaságok statisztikai adatairól.

Láthatóan valóban széles kérdéskört ölel fel ez a kötet. Sok értékes adatával jól használható a tájékoztatásra is, kiadása tehát igen hasznos volt. A recenzens csak azt sajnálja, hogy a gyakran említett magyar példa kapcsán a külföldiek írsaiban nyoma sincs valamiféle megértésnek, tudniillik a magyarok mit és miért tettek a nemzetiségi ügyben. Úgy látszik, a trianoni békeszerződés óta Magyarország egyértelműen „rossz fiú” marad, az ezeréves elnyomó. Fellebbezés nincs.

Niederhauser Emil

A TÖRTÉNETÍRÁS ÚJ TENDENCIÁI A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN KELET-EURÓPÁBAN

SZERK.: CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN – KRAUSZ TAMÁS

Bp., L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2007. 266 p.
(Kelet-európai tanulmányok, 1.)

Kelet- és Kelet-Közép-Európa 20. és 21. századi történelme tele van feszültségekkel, ellentmondásokkal, politikai, etnikai, nagyhatalmi vitákkal, kölcsönös meg nem értéssel, sértődöttséggel. Az évezredes gyökerekkel rendelkező problémák lényegében megoldhatatlanok, hiányzik egymás értékeinek és másságának elfogadása, a kölcsönös tolerancián nyugvó politikai kultúra.

A Szovjetunió fokozatos meggyengülése, majd összeomlása, a bipoláris nemzetközi hatalmi rendszer megszűnése új helyzetet teremtett a térségben a 20. század nyolcvanas éveitől. A totalitárius modell lebontása, a korai kapitalizmus jegyeit „modern köntösben” megjelenítő rendszerváltás a maga durvaságában hozza a felszínre a kelet- és kelet-közép-európai országok valamennyi gazdasági, politikai, etnikai, kulturális gondját, immár két évtizede. Az emberek többsége feszült, ideges, minden apró dologtól azonnal a „plafonon” van. A demokrácia hangzatos és megtévesztő jelszavával fokozatosan megerősödő globális kapitalizmus új egyenlőtlenségen nyugvó rendszere szervesen összekapcsolódik az informatikai „butítással”. Természetesen nem arról van szó, hogy a számítógépes világ általánosságban elfogadhatatlan lenne, ellenkezőleg: a 21. századi kapcsolatrendszerek működésének elengedhetetlen feltétele a komputer. Ugyanakkor az is látható, hogy a társadalom többségét alkotó bérből és fizetésből élők a nap huszonegy órájában „helyzetbe hozhatók”, folyamatosan teljesíteniük kell. A számítógépen felnövő fiatal generációk általánosságban már a „géppel” élnek együtt, mást nem olvasnak, új jelrendszert alakítanak ki, nincsenek tisztában anyanyelvük grammatikájával, hazájuk történelmével.

A globalizált piacgazdasági rendszer, a nemzeti értékek és a történelmi hagyományok elválaszthatatlanok egymástól. Szükség van olyan tradicionális kiadványokra, amelyek hozzájárulhatnak a jelzett szimbiózis megteremtéséhez. Ebben a körben az egyik legszínvonalasabb munka a közelmúltban megjelent és most ismertető kötet. A tanulmánykötet szerzői ismert Kelet- és Kelet-Közép-Európával foglalkozó történészek. A terjedelmi korlátok miatt sajnos nem lehet valamennyi szerző értékes munkáját részletesen bemutatni, ezért célszerűbb valamennyi közreműködő tanulmányát néhány mondatban összefoglalni.

Benedek Gábor „Pillanatképek a prágai Szlavisztikai és Kelet-európai Tanulmányok Intézetének életéből” című tanulmányában mindenképp említi ki: a 2001-ben létrejött új intézmény – a prágai Károly Egyetem Bölcsészettudományi Karán megszervezett Szlavisztikai és Kelet-európai Tanulmányok Intézete, melynek vezetője Tomáš Glanc – a modernizálást tartja a legfontosabbnak. A hagyományos filológia helyett a térséget új módon megközelítő tanulmányokra van szükség, amelyek

felhasználják a modern nyelvészet, a kulturális antropológia és az irodalomtudomány eredményeit. *Ring Éva* „Új irányzatok a lengyel történetírásban a rendszerváltás után” című írásában többek között azt hangsúlyozza: „A marxista történetírás hagyatékából a gazdaságtörténeti irányzat maradt fenn legtovább – a lengyel iskolának számtalan kiemelkedő alakja volt (Andrzej Wyczański, Antoni Mączak, Jerzy Topolski, Henryk Samsonowicz), a legnagyobb hímnévre és nemzetközi elismertségre azonban Witold Kula tett szert, aki a leggyakrabban idézett lengyel történészek közé tartozott az angol és francia historiográfusok körében.” *Juhász József* „A »rendszerváltó történetírás« a délkelet-európai historiográfiában” című színvonalas cikkében a kelet- és kelet-közép-európai térség egyik legbonyolultabb témájával, Jugoszlávia felbomlásával foglalkozik. A szerző jogosan állapítja meg: „A délszláv államokban a jelenkor-történeti kutatások centrumában nem a társadalmi-gazdasági átalakulás értelmében vett rendszerváltás áll, hanem az egykori közös állam felbomlása, az 1990-es évek háborúi, valamint – és legfőképpen – Jugoszlávia értékelése.”

Bartha Eszter „Good bye, Lenin? Az eltűnő munkásosztály nyomában” című tanulmánya a társadalmi modellváltás összefüggésében az egyik leglényegesebb szociológiai réteggel, a munkásosztállyal foglalkozik. Rendkívül megfontolandó a szerző megjegyzése: a rendszerváltozás utáni szakirodalomból több ok miatt is kimaradt a munkásosztály. A munkásosztály politikai akcióinak hiánya például azt igazolta, hogy egy „osztály” nevében lehetetlen mozgósítani és megragadni az embereket.

Krausz Tamás „Lenin élete a historiográfia tükrében” című igen értékes tanulmánya a 19–20. század egyik legvitatottabb gondolkodója és politikusa, Vlagyimir Iljics Uljanov (Lenin) élete néhány fontosabb időszakát elemzi. Talán elég kiemelni Krausz Tamás három mondatát: „Halála előtt két nappal tolkocsiban ment utoljára vadászni a környező erdőbe, szerette nézni, ahogyan nyúlra vadásznak, ő maga persze már nem tudott fegyvert tartani a kezében. Nyilván megfordult a fejében, hogy az élettől búcsúzik, amelyetől megkapta a beteljesülést: a forradalmat. Mégis, halála előtt csalódott volt, mert látnia kellett: a *mű* torzó maradt.”

Zahorán Csaba „Az 1918–1919-es impériumváltás ábrázolása az új cseh és román történeti szintézisekben” című anyaga az első világháború utáni időszak két fontos kérdését, Csehszlovákia és Románia megalakulásának történelmi összefüggéseit elemzi cseh és román történeti munkák alapján. Különösen a következő mondatot érdemes kiemelni: „A cseh és a román szerzők egyaránt részletesen foglalkoznak a diplomácia szerepével és a békekonferenciával.” *Borsi-Kálmán Béla* „Adalékok az első román koncepciók per történetéhez. A temesvári diák-összeesküvés (a „Leventeper” 1919–1920) históriája” című tanulmánya alapvető politológiai tárgyú kérdést vizsgál: az első világháború után az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának speciális összefüggéseit. Reálisan állapítja meg a szerző: az egykori Délvidék nemzetgazdaságilag legértékesebb keleti zónáját Bukarest és Belgrád alapvetően vitatható történelmi jogon, ugyanakkor kétségbevonhatatlan nyers gazdasági, közlekedési, hadászati érvek alapján teljes egészében magának követtele.

Mitrovits Miklós „A lengyel–szovjet viszony 1945 után a legújabb orosz historiográfiában” című cikke a második világháború utáni időszak egyik legérdekesebb kérdése, az orosz–lengyel viszony több fontos összefüggését elemzi. Már a második világháború során vitatott volt Lengyelország társadalmi berendezkedésének és területi integritásának kérdése. Jogosan állapítja meg többek között a szerző, hogy Lengyelország kiemelt fontosságú volt a második világháború utáni periódusban a Szovjetunió számára. A Szovjetunió nyugati szomszédjaként kulcsfontosságú pozíciója volt az új szuperhatalom biztonságpolitikájában.

Csaplár-Degovics Krisztián „Hungarikum Tiranában” című dolgozata a magyarok számára kuriózumnak számító világba kalauzol: Albániába. Teljesen igaza van a szerzőnek, amikor azt hangsúlyozza: „A magyar nemzet eszmei hagyatékának számos gyöngyszeme egészen váratlan helyekről is előkerülhet.” *Sinani, Shaban* „Eredeti Liszt-iratok Albániában” (albánból fordította Csaplár-Degovics Krisztián) című, úgyszintén speciális anyaga Liszt Ferenc albániai kötődését vizsgálja. A szerző a következőt emeli ki: a Liszt Ferencről származó eredeti dokumentumok egyik fondja a tiranai Központi Állami Levéltárban található.

Balogh László

FUTAKY ISTVÁN GÖTTINGA

A GÖTTINGENI GEORG-AUGUST EGYETEM MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI KAPCSOLATAI A FELVILÁGOSODÁS IDEJÉN ÉS A REFORMKOR KEZDETÉN

Budapest, MTA Egyetemtörténeti Albizottság, ELTE Levéltára, 2007. 240 p.

(Felsőoktatás-történeti kiadványok. Új sorozat, 7.)

Tudományos pályám első szakaszában felsőoktatás- és tudománytörténettel is foglalkoztam, ma is kiemelt szerepet kap kutatómunkámban a kulturális diplomácia részeként Magyarország nemzetközi tudományos

kapcsolata. A 20. század tudománytörténetét vizsgáló kutató szívesen olvassa azokat a tudományos eredményeket, amelyek feltárják a magyar és az egyetemes művelődés- és tudománytörténetet befolyásoló tényezőket. Nagy szellemi élményt jelentett számomra Futaky István Göttinga című könyve. Göttingenről nemcsak azért jó olvasni, mert ott található a világ egyik leghíresebb egyeteme, hanem azért is, mert a II. György angol király által 1734-ben alapított Georg-August Egyetemen fennállásának első száz éve alatt 494 magyarországi és erdélyi hallgatót folytatott hosszabb-rövidebb ideig tanulmányokat. Közülük hazatérésük után kétszázötvenen valamilyen irodalmi tevékenységet fejtettek ki.

A kötet középpontjában a Georg-August Egyetemen tanuló kiemelkedő magyarországi és erdélyi személyiségek, valamint a magyarországi tudományosság és a göttingeni egyetem kapcsolatainak bemutatása áll. A könyv jelentős hozzájárulás a magyar tudománytörténethez, mert a Georg-August Egyetem – miként Kosáry Domokos jelezte korszakalkotó monográfiájában – magyar vonatkozásban a felvilágosodás legfontosabb német közvetítő központjának szerepét töltötte be.

A kötet szerzője, Futaky István nem peregrinusként, hanem politikai üldözöttként került Göttingenbe. Ott lett irodalmár és művelődéstörténész, professzor, a hungarológiai kutatások kiemelkedő személyisége. Futaky 2007-ben nemcsak egy igen kiváló könyvet tett a magyar és a német tudománytörténet asztalára, hanem kutatásaival a nemzetközi tudománytörténet gazdagítását is elősegítette. A kötetrel Futaky több évtizedes, részint még publikálatlan gyűjtő- és elemzőmunkájának összefoglalását tárja az olvasó elé. Göttingen magyar vonatkozásairól korábban már több feldolgozás született. Így többek között Chlcnoky Jenő Körösi Csoma Sándorról készült dolgozata, illetve Borzsák István Budai Ézsaiásról szóló monográfiája, valamint Farkas Gyula tanulmányai.

A 11 fejezetből álló könyv első fejezeteiben a magyarországi és erdélyi diákok 18–19. századi németalföldi tanulmányait tárja fel. Megtudjuk, hogy peregrinusaink hazai lehetőségek hiányában keresték fel a német univerzitásokat, amelyeknek azonban a 14. század előtt csupán mellékszerep jutott. A helyzet a reformáció után gyökeresen megváltozott, ezután Németország vette át a vezető szerepet az egyetemjárásban. A kutatásból világossá válik, hogy a 18. század elején még jelentéktelen Göttingen a legmodernebb egyetem városa lesz. Már az első tanári generációhoz több kimagasló professzor tartozott. Az 1837-ben százéves jubileumát ünneplő egyetem túljutott fénykorán, majd a század vége felé a természettudományok révén újra virágzásnak indult.

Futaky az egyetem történetének ismertetésekor fontosnak tartotta a peregrinusok nevezetes tanárainak – így a magyarság szempontjából vitatott Johann Christoph Gatterer és August Ludwig von Schlözer – bemutatását. A munkából azt is megtudhatja az olvasó, hogy röviddel az egyetem alapítását követően kialakult a magyar történelem iránti érdeklődés. Schlözer előadásait 324 magyar és transylvanus diák hallgatta, köztük Berzeviczy Gergely, Podmaniczky Sándor. A magyar történelmet Schlözeren kívül Ludwig Timotheus Spittler kutatta behatóan. A történészek mellett a szerző megismertet a filológia és a filozófia kiváló professzoraival, elsőként Christian Gottlob Heynével. Heyne tanítványai között találjuk Budai Ézsaiást. Heyne nemcsak szakmai kiválóság volt, hanem „tudományok menedzser” is, mert segítette érdemes tanítványai akadémiai taggá választását. Heynének nagy tisztelője volt Kazinczy Ferenc. Sokáig élt a magyar diákok emlékeztében a Kant bíráló Johann Georg Heinrich Feder. Berzeviczy Gergely szellemi fejlődésében is jelentős szerepe volt Feder professzornak. Johann Gottfried Eichhorn orientalista a legnagyobb szolgálatot a magyarságnak Körösi Csoma támogatásával tette.

A természet tudósok közül Georg Christoph Lichtenberg említendő, akivel számos magyar került kapcsolatba. Lichtenberg segítette magyarországi tanítványai, többek között Berzeviczy és Podmaniczky tudományos pályáját is. Gyarmati Sámuel és Lichtenberg baráti viszonyáról több dokumentumban találunk adatokat. A professzor előadásairól több hazai tanítvány készített jegyzeteket. A gazdaságtan professzora, Johann Beckmann előadásain Telegi István és Telegi László is részt vett. A könyvből azt is megtudjuk, hogy Berzeviczy legfontosabb tanára Johann Beckmann volt. Beckmann tanainak hatását a hallgatókra műveinek magyarországi felhasználásában is megfigyelhetjük.

A legismertebb göttingeni hallgató, majd professzor Carl Friedrich Gauss volt, aki 1795–1798 között matematikát, fizikát és csillagászatot hallgatott a híres egyetemen. Gauss korszakalkotó tudományos eredményeiért világszerte a matematika fejedelmeként tisztelik. Tudománytörténészeink szerint 1796-ban a göttingeni egyetemen kötött barátságot Bolyai Farkassal, ami a magyarországi tudományfejlődés szempontjából fontos csemenné vált. Gauss Bolyai János eszményképe lett. Gauss személyes ismerőse és tanítványa volt még a csillagász Tittel T. A, a budai csillagvizsgáló későbbi igazgatója.

Göttingen volt egykoron a kritikai bibliakutatás talán legfontosabb németországi fellegetvára. A teológia váltakozó szerepét figyelhetjük meg peregrinusaink göttingeni pályafutása idején. A filológiai módszereket alkalmazó göttingeni Gottlieb Jakob Planck több magyar diákra és a hazai teológiára nagy benyomást gyakorolt. A jogtudományi karon a magyar diákok általában „csak” a más karokon folytatott tanulmányaik kiegészítése, látóköriük kiszélesítése céljából tanultak. Egyes professzorok azonban – így például Johann Stephan Pütter – több magyar diákra, többek között Podmaniczky Józsefre és Budai Ézsaiásra szellemi hatást gyakoroltak.

Futaky István könyve nagyobb teret szentel az egyetem magyarországi és erdélyi származású tanárainak. Köztük az egyik leghíresebb, Segner János András az orvosi és a filozófiai kar professzora volt. Híres teológus volt a pozsonyi születésű Kern János Mihály. Az egyetem magántanára volt a vallástudomány hallgatójából matematikussá és fizikussá lett Bucsányi Mátyás. Kissé mellőzött, díjazás nélküli rendkívüli professzor volt Heismann Mihály filozófus, aki kései elismerésnek tekinthette, hogy a Pestre telepített egyetem filozófia-professzora lett.

Göttingenbe kijutni igen sok protestáns diák vágya volt, de a vágyakat sokszor meggátolta Bécs. Több protestáns központban, így Debrecenben az egyházi hatóságok is akadályozták néha a kiutazást. Az egyetem első magyar hallgatója a nagyszombati Jakabus Andreas Fabricius volt, akit 1734-ben vettek fel a hittudományi karra. Az első időszakban elsősorban a németországi viszonyokban jól eligazodó és támogatást kapó szász fiatalok nyertek felvételt. A peregrinus diákok zömét protestáns tanintézetek küldték Göttingenbe. Az erdélyi szászok után hamarosan megjelentek a felvidéki és a dunántúli német és magyar etnikumú evangélikus hallgatók is.

A göttingeni magyar diákok jó része kiemelkedő tudományos pályát futott be. A leghíresebb göttingeni magyar diákok egyike, Ráth Mátyás, az első magyar nyelvű újság, a pozsonyi Magyar Hírmondó szerkesztője 1773-ban iratkozott be a hittudományi karra. Szintén jelentős hírnévre tett szert a hazai oklevéltan és statisztika úttörője, a késmárki Schwartner Márton. Az egyetem hallgatója volt az igen tehetséges Egnl János Keresztély, aki történeti, filológiai és filozófiai tanulmányokat folytatott. Az egyetemen tanult a később a sárospataki főiskolán rendkívüli tanárává választott Nitsch Károly Dániel. Schedius Lajos egyháztörténész, valamint filológus és esztétikaprofesszor is a Georg-August Egyetem padjait koptatta. Az enciklopédikus anyaggyűjtésben kimagasló Romy Károly György szintén göttingeni diák volt.

A kötetből képet kapunk a magyarországi református kollégiumok göttingeni hallgatóiról is. 1777–1831 között 119 debreceni kollégista volt a göttingeni egyetem diákja. 1792-ben érkezett Göttingenbe Budai Ézsaiás. A magyar klasszika-filológia úttörője, Budai Ézsaiás is Heyne tanítványa volt. Budai barátja, debreceni diáktársa, Sárvári Pál szintén göttingeni diák volt. A híres Hatvani István tanítványa elsősorban a reáltárgyakban kívánta magát tovább képezni. Szintén debreceni diák volt Lengyel József, aki 1796-ban érkezett Göttingenbe. Hazatérve kanti filozófiát tanított Debrecenben. Barcafalvi Szabó Dániel pataki diák 1791-ben, negyvenévesen iratkozott be az egyetemre. Kézy Mózes, Kazinczy barátja matematikát és fizikát tanított Göttingenben.

Futaky részletesen megismertet Göttingen erdélyi protestáns hallgatóival. Elsőként Benkő Ferencet mutatja be, aki természettudományi előadásokat hallgatott. Benkő később a magyar művelődéstörténetben elvárhathatlan érdemeket szerzett azzal, hogy megteremtette a magyar ásványtani szaknyelvet. A leghíresebb erdélyi diák Bolyai Farkas volt, aki 1796–1799 között volt a Georg-August Egyetem hallgatója. A később jelentős tudományos pályát befutók között volt Körösi Csoma Sándor. Számára a göttingeni egyetem az elmélyült tudományos felkészülést jelentette, göttingeni tanulmányai végére az általa ismert nyelvek száma tizenkettőre emelkedett. Tudományos fejlődésére Johann Gottfried Eichhorn orientalista gyakorolta a legnagyobb hatást. Futaky István megismertet több közrendű, elsősorban medicus hallgatóval is. Hosszú a sora azoknak az arisztokratáknak, akik a göttingeni egyetemen tanultak. A Teleki családban valóságos hagyománya volt a Göttingenbe utazásnak. Az első Teleki, aki a híres egyetemre járt, Teleki Pál volt, 1753–1755 között volt az intézmény diákja. A Telekiek Göttingenbe járása a 19. században folytatódott. A kötet megismertet Podmaniczky József, Berzeviczy Gergely és Podmaniczky Sándor göttingeni tartózkodásával, de képet kapunk szünidei németországi utazásaikról is. A könyv érdekes része az a fejezet, amely bemutatja, hogy a Habsburg Birodalom miként vetette „vigyázó” szemét Göttingenre.

A könyvből megismerjük a magyar szempontból fontos tudományos intézményeket, így a Göttingeni Tudományos Akadémiát, amelyet 1751-ben alapítottak, a londoni akadémia példáját követve. Az akadémia kültagjai közé több magyart is választottak. Külső tag volt többek között Hell Miksa, Born Ignác, Veszprémi István, Engel János, Gyarmati Sámuel, Asbóth János, Berzeviczy Gergely, Kitaibel Pál, Lenhossék Mihály. Tiszteleti tag lett Teleki Sámuel, Festetics György és Széchenyi Ferenc.

Futaky István megismertet a világ legrégebb ma is működő tudományos kritikai szemléjével, a Göttingische Gelehrte Anzeigennel (GGA), amely a 18. századi Európa vezető kritikai orgánuma volt. A GGA régi évfolyamaiban sok magyar vonatkozású könyvismertetés, hír és más közlemény található. A folyóirat főként új könyveket ismertetett, de közölt híreket a tudományos világ életéből. Ismertetett a kiírt pályázatokat, a folyóirat recenziói 1860-ig névtelenül jelentek meg. Az egyik legkitartóbb kéziratküldő a nevezetes debreceni „Tudós Veszprémi István” volt. A hungarológiai – elsősorban történelmi és nyelvtörténeti – tárgyú művek ismertetésén kívül a GGA első száz évében közel kétszáz recenziót közölt, közel száz személyi vonatkozású hírt és közleményt is megjelentetett.

Göttingenben nagyon híres az Egyetemi Könyvtár, melyet az egyetemmel együtt 1707 szeptemberében nyitottak meg, 12 ezer kötetes állománnyal. 9000 kötet egy főúri magánkönyvtárból származott. A könyvtárban fennmaradt egy „Hungarische Geschichte” felíratú beszerzési lista 1781–1783-

ból. A magyar gyűjtemény nemcsak könyvvásárlásból és beküldött recenzíós példányokból származott, hanem Magyarországról érkező könyvadományok révén is gyarapodott. A 19. században azonban megcsappant a hazai ajándékozási kedv. A kiváló göttingeni könyvtár híre elterjedt Magyarországon, ezért a hazai könyvtárak mintának tekintették.

Futaky professzor megismertet a magyar vonatkozású dokumentumok őrző helyeivel is, így az Egyetemi Irattárral. A dokumentumok közül a legfontosabbak a beiratkozást rögzítő anyakönyv és az egyetemről történő távozást dokumentáló irat, valamint az ösztöndíjjal kapcsolatos iratok, illetve a pályadíjnyertes diákokra vonatkozó feljegyzések. Igen érdekesek a fakultások által adományozott kitüntetések iratai. Nagy fontosságú az Egyetemi Könyvtár Kézirattára, ahol régi nyomtatványok találhatók, továbbá a Tudományos Akadémia Levéltára.

A szakmai-tudományos tevékenység mellett minden egyetem életében fontos a diákélet. A Georg-August Egyetem Európa legdrágább tanintézetei közé tartozott. Hasonlóan magas volt a megélhetési költség is, ami még a főrangúak számára is megterhelő volt, ezért Göttingenben nemigen voltak szegény hallgatók. Igen színesen írja le a könyv a göttingeni hétköznapiakat, ünnepeket. Az egyetemi élet részét jelentették a kirándulások Németország és Európa nyugati felének megismerése, valamint a szakmai tapasztalatok bővítése céljából. Kedvelt célpont volt a Harz hegység és Kassel. Megtudjuk, hogy a magyar hallgatók bekapcsolódtak a társadalmi szervezetek életébe, többek között a szabadkőműves páholyokéba is. Berzeviczy Gergely volt a 18. századi magyar szabadkőművesség egyik legjelentősebb alakja. Ahol diákok vannak, ott „ügyek” is lesznek. A kötet megismertet az Egyetemi Bíróság működésével, illetve a testület elé került magyar diákok ügyeivel is. Ezek között kirívó volt gr. Bethel Elek esete.

A könyvet elolvastva látható, hogy óriási szellemi jelentősége volt a göttingeni egyetemnek. Elfogadhatjuk azonban Kosáry Domokos és Dümmer Dezső véleményét, hogy a Georg-August Egyetem világszínvonalú tudományos hatása csak a Magyarország lakosságának kisebbségét kitevő protestánsok tevékenysége nyomán érvényesült. A magyar művelődéstörténetben csak színt adott, hogy átfogóbb jelleget nyerhetett volna. Szellemi mondanivalója csupán egyetlen nemzedékhez, a felvilágosodás racionalista gondolkodású nemzedékéhez szólt.

Összegzésként megállapítható, hogy Futaky István munkája, annak ellenére, hogy tudományos szakmunka, a „nagyközönség” számára is kiválóan olvasható. A jó stílusú könyvet sok dicséretes tulajdonsága mellett azért is javasolom elolvasni, mert igen sok érdekes dokumentumot, levelet tartalmaz.

N. Szabó József

IRATOK A MAGYAR-SZOVJET KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉHEZ, 1944. OKTÓBER–1948. JÚNIUS. DOKUMENTUMOK

SZERK.: VIDA ISTVÁN

Budapest, Gondolat Kiadó, 2005. 384 p.

(Iratok a magyar diplomácia történetéhez, 1944–1956)

Az utóbbi időben örvendetesen megszaporodott Magyarország és a külföldi államok kapcsolatrendszerével foglalkozó dokumentumkötetek száma. Érdekes módon hazánk 1945 utáni történetére legnagyobb hatást gyakorló állam diplomáciai karának iratanyagából ez idáig még senki sem vállalkozott dokumentumkötet összeállítására, pedig Magyarország története 1944 és 1989 között szorosan kötődött a Szovjetunió politikájához. A „szocialista” nagyhatalom befolyása döntőnek bizonyult a magyarországi társadalmi-politikai berendezkedés minden szegmensében. A megjelent dokumentumkötet ebből a korai időszakból ad közre először magyar nyelven 135 – főleg az Oroszországi Föderáció Külpolitikai Levéltárából, illetve az SZK(b)P KB különböző neveken működő külügyi osztályának iratanyagában fennmaradt, valamint a Tájékoztató Iroda és az Elnöki Levéltárból származó – diplomáciai iratot, kiegészítve több már korábban megjelent, de fontosnak ítélt dokumentummal.

Az iratanyag a magyar fegyverszüneti tárgyalások megindulásától, 1944 októberétől 1948 júniusáig, a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesülési kongresszusáig terjedő időszakot öleli fel, s tematikailag igen változatos: feljegyzések a Magyarországon szolgáló szovjet diplomáciai és pártmegbízottak magyar politikusokkal folytatott beszélgetéseiről, többoldalas jegyzőkönyvek, féloldalas táviratok, a magyarországi helyzettel foglalkozó szovjet elemzések egyaránt helyet kaptak a kötetben. Ezek a jelentések többnyire a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság mellett politikai tanácsadó szerepet betöltő, majd a diplomáciai kapcsolatok 1945. őszi felvétele után követi rangban szolgálatot teljesítő G. M. Puskin kezétől származnak, és V. M. Molotov külügyminiszter, valamint a magyar ügyekkel közvetlenül foglalkozó V. G. Dekanozov külügyminiszter-helyettes részére készültek.

Az iratok, a követjelentések, valamint a külügyminiszeri feljegyzések Rákosi, Gerő, Gyöngyösi és Tildy Sztálinnal, Molotovval folytatott tárgyalásairól jelentősen módosítják a két ország viszonyáról korábban kialakult történeti képet. Kiderül, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti

Kormány megalakulásánál a korábban tudottaknál mennyivel közvetlenebb volt az orosz beleszólás. Az iratok megvilágítják, hogy az MKP előterjesztése alapján a magyarországi SZEB az 1945. júliusi kormányátalakításkor a baloldali erők pozíciójának megerősítése érdekében erős nyomást gyakorolt Miklós Bélákra. Több dokumentum tanúsítja, hogy a szovjet diplomácia 1945. szeptember első felétől következetesen egész Erdély román kézre adását támogatta. A szovjet diplomácia a csehszlovákiai magyar kisebbség üldözése és az egyoldalú kitelepítések kérdésében is kétarcúan viselkedett, igyekezett a magyar–csehszlovák nézeteltérések ügyében is befolyást gyakorolni a vitapartnerekre, főleg Magyarországra. Végző álláspontjában a csehszlovák álláspontot támogatva arra törekedett, hogy a két ország közötti nézeteltérésekben segítségadóként, kvázi döntőbíróként saját hatalmi pozíciójának megerősítését érje el.

Az 1945 és 1947 közötti iratok a munkáspártok és a Független Kisgazdapárt közötti politikai küzdelmek mellett többször beszámolnak a Szociáldemokrata Párton belüli helyzetről, a két munkáspárt viszonyának kérdéséről, amelyet a szovjet diplomaták élénk figyelemmel kísértek. Az is kiderül, hogy a diplomaták nemcsak a kommunista párt funkcionáriusaitól szereztek az információikat, hanem az SZDP általuk baloldalinak és centristának tekintett politikusaitól, de a jobboldalakkal nem volt kapcsolatuk.

A közölt iratok az oroszországi levéltárakban folytatott kutatás közismert nehézségei miatt döntően politikai jellegű kérdésekkel foglalkoznak, hiányoznak a gazdasági, gazdaságpolitikai vonatkozások: a jóvátétel kérdése, a magyar–szovjet vegyes vállalatok megalapítása stb., amelyek a későbbi szovjet gazdasági behatolás eszközeiként szolgáltak. Ugyanakkor viszont a szovjet befolyást világméretűvé terjesztő külpolitikai intézményrendszer fontos eleméről, a kulturális expanziót elősegítő művelődési egyesületek működéséről képet kapunk. A Magyar–Szovjet Művelődési Társaság a Szovjetunió politikája, a kommunista ideológia és a szovjet kultúra terjesztésének fontos eszközeként jelenik meg a kötet dokumentumaiban. Érdekesek azok a magyarországi belpolitikával kapcsolatos információk, amelyek az Ideiglenes Nemzeti Kormány, az Ideiglenes Nemzetgyűlés, a Tildy-, a Nagy Ferenc- és a Dinnyés-kormány megalakításával foglalkoznak, valamint az 1945-ös és az 1947-es választások elemzése a szovjet diplomaták szemszögéből. Az MKP vezetőinek sorozatosan Moszkvába küldött levelei, beszámolóí sokat elárulnak a kommunista párt taktikájáról, a hatalom megszerzése érdekében tett erőfeszítéseiről, az FKGP felszeteletéséről, Nagy Ferenc eltávolításának hátteréről. Új megvilágításba került a barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződéssel kapcsolatos szovjet álláspont.

A kötet bevezetőjében Baráth Magdolna tanulmánya értő módon világítja meg a korszak összefüggéseit. A kötet összeállításáról Vida István szerkesztői megjegyzései adnak tájékoztatást. A dokumentumok közlése pontos és szakszerű, a jegyzetekben előforduló elírások és visszautalások sem csökkenthetik a munka jelentőségét és hiánypótló voltát.

Szabó Róbert

TIBORI SZABÓ ZOLTÁN
ÁRNYÉKOS OLDAL
ZSIDÓ IDENTITÁS ERDÉLYBEN A HOLOKAUSZT UTÁN
Kolozsvár, Koinóia, 2007. 325 p.

A magyar holokauszt-szakirodalom, hasonlóan egyébként a nemzetközihez, a zsidóság életének 1933 és 1945 közötti történetére koncentrál. A zsidóság közvetlen 1945, vagyis a haláltáborok felszabadulása utáni, szintén összetett és sok fájdalommal tarkított életének történészi feltárására már történtek kísérletek. De egy olyan összefoglaló munka, mint amilyen Randolph L. Braham monumentális könyve a magyar holokausztról (*A népirítás politikája*), még várat magára. Külön problémája a magyarországi zsidósággal, illetve holokauszttal foglalkozó szakirodalomnak, hogy a határon túli, de magyar anyanyelvű zsidó közösségek történetét csak nagy vonalakban ismerjük. Kevésbé tudatosult a magyar történelmi emlékezetben, hogy a visszatartott területekről az 1944-ben deportált, majd megölt zsidók több mint 90%-a magyar anyanyelvű és kultúrájú volt. Ennek – valamint a későbbi kivándorlási hullámnak – is „köszönhető”, hogy a Trianonban elszakított területek etnikai-nyelvi viszonyai oly nagy mértékben megváltoztak már közvetlenül 1945 után.

A fentebb vázolt hiánynak egy igen tekintélyes szeptetét igyekszik betölteni Tibori Szabó Zoltán *Árnyékos oldal: zsidó identitás Erdélyben a holokauszt után* című monográfiája. A szerző nem először foglalkozik az erdélyi zsidóság második világháború alatti sorsával, illetve a magyarországi holokauszt erdélyi eseményeivel; már eddig is számos figyelemre méltó cikket és tanulmányt publikált a témában. (A teljesség igénye nélkül: *Kettős kisebbségben. A zsidóság Észak-Erdélyben*. In: *História*, XXVI. évfolyam 2–3. szám. 39–43.; *Élet és halál megszűnéjén. Zsidók menekülése és mentése a magyar–román határon 1940–1944 között*. Kolozsvár, Minerva Művelődési Egyesület, 2001. Számos megye történetét feldolgozta és a kötet szerkesztésében is közreműködött: Randolph L. Braham (főszerk.): *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Budapest, Park Kiadó, 2007. 3 köt. 1590 p.)

A Karácsony Benő emlékének ajánlott könyv címe némi magyarázatra szorul talán, de a szomorú választ az olvasó a könyv első oldalán meg is kapja. A jeles erdélyi író 1936-ban *Napos oldal* címmel írt nagy sikerű regényt; s ennek kvázi folytatását tervezte az auschwitzi koncentrációs táborban *Árnyékos oldal* címmel. Erre azonban már nem volt módja: 1944 késő nyarán megölték. De a cím még ennek ellenére is ellentmondást sejtet. A második világháború után „gond lett volna” a zsidó identitás, illetve a zsidóság – benne az erdélyi – sorsa nem rendeződött volna? A könyv egyik alapvető mondanivalója, hogy az erdélyi zsidóság, de különösen a magyar anyanyelvű zsidóság 1918–1919 és 1945 utáni helyzete vagy rossz, vagy még annál is rosszabb volt. A kettős kisebbségi lét valamennyi hátrányát el kellett szenvednie. Az erdélyi magyarok többsége kommunistákat és/vagy román kémeket látott az erdélyi zsidókban. A korban általános nézet szerint a kommunisták (Tanácsköztársaság) okozták a trianoni békét, vagyis miattuk került Erdély román uralom alá. (Köztudott volt, hogy a népbiztosok jelentős része zsidó vagy zsidó származású volt.) A román lakosság, a román hatóságok pedig hol magyarnak, hol kommunista ügynököknek tekintették őket, hol pedig könnyen asszimilálható népességet láttak bennük. A második bécsi döntéssel visszatért Észak-Erdélyben a magyar hatóságok egyik első intézkedése a Magyarországon már hatályban lévő zsidótörvények bevezetése és végrehajtása volt. Hasonlóan nem kerülhették el a sorsukat az erdélyi zsidók 1941-ben, majd 1944 tavaszán–nyarán sem; előbb Kamenyec-Podolszkijba, utóbb Auschwitz-Birkenaubá deportálták az erdélyi zsidókat, kivéve az ún. „Kasztner-csoportba” tartozókat. (A roppant összetett és érzelmektől sem mentes Kasztner-ügyről részletesen: Szita Szabolcs: *Aki egy embert megment – a világot menti meg. Mentőbizottság, Kasztner Rezső, SS embervadász 1944–1945.* Budapest, Corvina Kiadó, 2005.)

Maga a kötet felépítése, illetve logikája sok szempontból inkább emlékeztette a recenziót egy közgazdasági vagy szociológia munkára, mintsem egy „hagyományos” történelmi szakkönyvre. A monográfia elején a munka megszületésének okáról (*Mi tette szükségessé a vizsgálatot?*), illetve a módszertani megközelítésekről (*Módszertani szempontok*) olvashatunk röviden. Ez a kezdési mód – mint már utaltam rá – kissé szokatlan, ugyanakkor hasznos is, hiszen az olvasó így megértheti a szerző motivációját éppúgy, mint a források feltárásának vagy értelmezésének nehézségeit. Szempontunkból utóbbi már csak azért is fontos, mert a szerző a levéltári források mellett korabeli sajtóanyagot és túlélőkkel készített interjúkat is felhasználó könyve megírásához.

Tibori Szabó ezek után az erdélyi zsidóság 1945 előtti történetét teszi elbeszélése tárgyává. A leíró jellegű alfejezetek elengedhetetlenek a háború utáni folyamatok megértéséhez (*Történelmi kontextus*). Fontos hangsúlyozni azonban, hogy a szerző kritikusan viszonyul az erdélyi, észak-erdélyi románsághoz éppúgy, mint a magyarsághoz. Ez a kiegyensúlyozott és realista megközelítés követendő (lenne). Erénye a könyv ezen részének, hogy a szerző nem írta túl, hiszen a könyv tárgya a zsidóság 1945 utáni általános és sajtótörténete, nem pedig maga a holokauszt. A szerző közelítve a megjelölt időhöz, olyan – szintén kényes – témákat tárgyal, mint a romániai népbíróságok működése, a hitközségeken belüli vizsgálatok, illetve az erdélyi magyarok, az erdélyi zsidók, az erdélyi magyar zsidók és a zsidók szerepe a román kommunista mozgalomban. Az utolsó alfejezetben – amelynek címe: *Az új világba vetett hit és a csalódás* – a szerző a szomorú jövőt vázolta: hiába változott meg Románia politikai berendezkedése, és váltak köztudottá a náciizmus bűnei, az antiszemitizmus és a xenofóbia nem tűnt el az emberek lelkéből, mi több a mindennapi életből sem...

A szerző ezek után tér rá a tulajdonképpeni témára: az erdélyi magyar nyelvű – zsidó – sajtó vizsgálatára. Az olvasónak már néhány sorból kiderül, hogy 1945 után Erdélyben milyen élénk magyar, magyar nyelvű kulturális élet folyt, számos periodikával a kirakatában. Ha csak a zsidó kiadványokat nézzük, akkor is jó pár mértékadó újságot és néhány kisebb lapot kell számba vennünk. A Szatmárnémetiben kiadott *Deportált Híradó*, a kolozsvári *Új Ifjúság* és a temesvári *Ichud* kevés számot ért meg, ellenben a szintén Kolozsvárott megjelenő *Egység*, majd 1949-től *Új Út* című lap 1946 és 1953 között heti rendszerességgel jelentkezett.

A szerző valamennyi újság szerkesztőségéről, irányultságáról ír, nyilván olyan terjedelemben, amelyet annak fontossága vagy a források bősége/szűkössége enged. Ennek megfelelően a legteljesebb, szinte a periodika mindennapi életét is bemutató elemzést az *Egység*, majd *Új Út* című újságról olvashatjuk. A lap magát eleinte „Az erdélyi zsidóság központi lapja” fejléccel, majd az 1949-es névváltoztatás után mint „Demokratikus zsidó hetilap” pozicionálta. A szerző a főbb munkatársakat nem csupán felsorolja, hanem rövid biográfiákat is közöl róluk, felhasználva a még élő egykori munkatársak emlékeit. Kiemeli, hogy Kohn Hillel már a kezdetektől a lap egyik vezető munkatársa, cikkei rendszeresen megjelentek az újság hasábjain, nem egy esetben irányt adva nemcsak a lapnak, hanem az erdélyi magyar anyanyelvű zsidóságnak is. A szerző viszonylag nagy terjedelemben, tematikus rendbe szedve alaposan elemzi a lapban megjelent írásokat. A Tibori Szabó Zoltán által felállított 17 kategória lefedi az 1945 utáni zsidóság minden bűját és baját, nemcsak az erdélyiét, hanem az egész közép-kelet-európaiét. A holokauszt után megjelent első cikkek még a veszteségek és a túlélők számbavételével foglalkoztak, de csakhamar előtérbe kerültek a zsidóság jogi problémái, az elrabolt zsidó vagyon sorsa, illetve a tudósítások a népbírósági perekről. A lap nem kerülte ki a megkerülhetetlen kérdéseket sem, így az erdélyi/romániai zsidóság viszonyát

Palesztinához, illetve Izraelhez, vagy akár Birobidzsánhoz. A Szovjetunió növekvő befolyása azonban nagyban rányomta a bélyegét az 1947–1948 után született írásokra. Az 1940-es évek végén már az éleződő osztályharc – és ebben a zsidók szerepe – is a cikkek témája lett; s bizony néha-néha már a cionizmust eléltő cikkek is napvilágot láttak; pontosabban kellett, hogy lássanak.

A recenzius megítélése szerint az olvasó itt némiképpen meglepődik: hiszen az erdélyi magyar nyelvű zsidó sajtó elemzését az erdélyi magyar sajtóé követi. Talán szerkesztési szempontból logikusabb lett volna a nagyobbtól haladni a kisebb felé. Tibori Szabó Zoltán elemzésében majd' tíz napi-, illetve hetilapot vett górcső alá. A vizsgálat tárgya itt is a hazatért zsidóság, illetve az újjáéledő antiszemitizmus. Dicséretes, hogy a szerző nem kerüli meg azt a kényes kérdést sem, vajon a zsidók miért léptek be nagy számban a kommunista pártba, miért szimpatizáltak a kommunista eszmével. Tibori azonban továbbviszi annál a történetet, mint hogy a párt tagságában vagy vezetőségében egy adott pillanatban magas volt a zsidók aránya. Azt is leírja, miként csökkent le a számuk és arányuk; hogyan lettek újfent üldözöttek – immár a kommunista párt által. Kissé alaposabb szerkesztői munkával elkerülhető lett volna, hogy bizonyos, már korábban leírt tények és adatok ne ismétlődjenek meg, amikor a különböző lapok azonos témakörű cikkeinek elemzésére került sor. Különösen igaz ez a háború utáni igazságszolgáltatást, illetve a népbíróságok működését boncolgató fejezetek esetében. Szép és egyben a kiegyensúlyozottságra való törekvés jele, hogy a szerző a gyilkosok mellett az embermentőkkel is nagy terjedelemben foglalkozott.

A téma szempontjából megkerülhetetlen volt, hogy ne csak a magyar, hanem a román, azon belül is az erdélyi román sajtó vizsgálatát megejtse a szerző. A könyv ezen fejezetében egy igen összetett probléma elemzésébe vágott bele Tibori Szabó Zoltán. Hiszen az erdélyi, illetve a regáti román anyanyelvű zsidóság története, kulturális öntudata élesen különbözött a magyar anyanyelvű zsidóságtól, a háború alatti üldöztetést és a holokausztot is teljesen másként élte meg. Ily módon a két anyanyelvű zsidó közösség között is volt egy választóvonal, nem csak a magyarok és a románok, a zsidók és nem a zsidók között. Tibori – szerencsénkre – tág teret szán olyan témák elemzésnek, mint a zsidó kifejezés jelentéstartalmának vizsgálata, vagy arra, hogy a zsidóság „önbesorolás vagy kényszeridentitás”. Tibori az erdélyi román sajtó vizsgálata során két fejezetben is inkább általában foglalkozik a zsidó önzazonosság kérdésével, számos irodalmi és pszichológiai példával illusztrálva (*Auschwitz mint origó. A katasztrófa zsidó identitástudatának változatai; Önzazonossági paradigmák a holokauszt utáni időszakban*). Mindez persze egyben a szerző széles körű ismereteit is bizonyítja az irodalom és a pszichológia speciális területein. Megítélésünk szerint talán szerencsésebb lett volna ezeket a részeket vagy a könyv elejére, vagy az utolsó nagy fejezetbe illeszteni, hiszen a záró fejezet már címében is egyértelműen jelzi a témáját (*Zsidó identitástudat Erdélyben*). A szerző szinte a kezdetektől, pontosabban a 19. századtól igyekszik leírni és elemezni, hogy mit is jelentett Erdélyben zsidónak lenni. Majd rátér arra, hogy mindez mit is jelent, jelentett a holokauszt után, bár – mint jeleztük – a témát már korábban is erőteljesen érintette.

Roppant hasznos és egyben a szerző tájékozottságát is mutatja, hogy a könyv végén gazdag könyvészeti felsorolás található. Ezt a téma iránt érdeklődők is haszonnal forgathatják, hasonlóan a mellékelt szótárt (a könyvben előforduló héber, jiddis szavak magyar jelentése olvasható itt). A könyv talán legnagyobb hibája a kivitelezése. Ha a kiadó kicsit jobban odafigyelt volna, akkor nem lenne ferde itt-ott a szöveg, vagy a fejezetcímek és a törzsszöveg között mindenhol ugyanakkora hely maradt volna ki.

Végezetül kinek, kiknek ajánljuk Tibori Szabó Zoltán könyvét? Szinte mindenkinek, hiszen a jó stílusban megírt könyv a holokausztal vagy Erdély történetével foglalkozó történeteknek éppúgy tud újat mondani, mint azoknak, akiket csak „úgy általában” érdekel a történelem.

Kovács Tamás

Számunk szerzői

Balogh László, kandidátus, egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bodor Mária, doktorandusz, Debreceni Egyetem

Dömötörfi Tibor, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Janek István, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Kovács Tamás, történész-levéltáros, Magyar Országos Levéltár

Nagy Kornél, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Niederhauser Emil, az MTA tagja, kutatóprofesszor, MTA Történettudományi Intézete

N. Szabó József, kandidátus, egyetemi tanár, Nyíregyházi Főiskola

Schmidt-Schweizer Andreas, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Sz. Bíró Zoltán, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Szabó Róbert, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Szörényi Attila, doktorandusz, Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Tapolcai László, PhD, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Vajda Barnabás, PhD, egyetemi adjunktus, Selye János Egyetem

